قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى

ئىلمىي ژۇرنىلى

AltunOq

3

1984

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى

1984 - يىل 3 - سان

(ئومۇمىي 16 - سان)

Altunoq

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى
تەھرىر ھەيئىتى تەرىپىدىن تۈزۈلدى

م ١٠ ق

مۇندەرىجە

ئەدەبىياتنىڭ جەڭگىۋار ۋەزىپىسى ۋە خىزمەت قىلىش ئوبىكتى······ئابدىرۇسۇل راخمان 1

چېگرا شېئىرلىرى چىمەنزارلىقىدىكى ئاجايىپ بىر تۈپ گۈل ··············لى ئېنشېڭ 7

ئۇيغۇر تىلىدا چەت تىلىدىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش مەسىلىسى توغرىسىدا······يۇسۇپ تۇرسۇن 37

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ قىسقىچە تارىخى تەسۋىرى ········ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن 57

ئىلمېنت ھىساپلاشنى ئاددىيلاشتۇرۇشنىڭ بىر خىل ئۇسۇلى ················ گەن جېجې 86

يېپنىڭ ئاتلېتىكا ھەركىتى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات تارىخى ھەققىدە قىسقىچە بايان ···
·· ئابلىمىت ئىبراھىم 101

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئەدەبىياتنىڭ جەڭگىۋار ۋەزىپىسى ۋە خىزمەت قىلىش ئوبيېكتى

ئابدۇرۇسول راخمان

ئەدەبىياتنىڭ نۆۋەتتىكى جەڭگىۋار ۋەزىپىلىرى بىلەن ئۇنىڭ خىزمەت قىلىش ئوبيېكتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ناھايىتى زىچ بولۇپ، بۇلار ھەر قانداق ئىجتىمائى جەمىيەتتە بىر-بىرىدىن ئايرىلمىغان ھالدا بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. بۈگۈنكى سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ جەڭگىۋار ۋەزىپىسى بىلەن يېڭى خىزمەت قىلىش نىشانىسىمۇ مۇشۇنداق بولماقتا.

شۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇشىمىز لازىمكى، ئەدەبىياتنىڭ جەڭگىۋار ۋەزىپىسى ئوخشاشلا ئۇنىڭ خىزمەت قىلىش ئوبيېكتىنىڭ كونكرېت تەلەپ ئېھتىياجى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ ۋە ئۇنىڭغا بېقىنىدۇ. شۇڭلاشقا ئەدەبىيات ئۆز ئوبيېكتلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى ئىپادىلەشنى، ئۇلارنىڭ غايىسىنى، ئارزۇ-تەلەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى ھەممىدىن مۇھىم ئورۇنغا قويىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ خىزمەت قىلىش توپ نىشانى قىلىدۇ. مۇشۇنداق قىلغاندىلا ئەدەبىيات جەمىيەت ئۈستقۇرۇلمىسىنىڭ مۇھىم تەركىۋى قىسمى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ جەمىيەت ئىقتىسادىي بازىسىغا غايەت زور تەسىر كۆرسىتىش ئارقىلىق ھەقىقىي تۈردە ئۆزىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلەيدۇ.

يولداش دېڭ شياۋپىڭ: «بىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات-سەنئىتىمىز جانلىق ۋە تەسىرلىك بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق مەزمۇنغا باي، ئىجتىمائى تۇرمۇشنى كىشىلەرنىڭ تۈرلۈك ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلىرىدىكى ماھىيەتنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈش، دەۋرنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش تەلىۋىنى ۋە تارىخى تەرەققىيات يۈزلىنىشىنى ئىپادىلەپ بېرىش، شۇنىڭدەك خەلقنى تىرىشىپ سوتسىيالىستىك ئىدىيە بىلەن تەربىيىلەپ ئۇلارنى پائال ئالغا ئىنتىلىش، جاسارەت بىلەن ئىشلەش روھىغا ئىگە قىلىشىمىز لازىم» دەپ ئېنىق كۆرسەتكەن ئىدى.

مانا بۇ ھازىرقى سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئالدىدىكى جەڭگىۋار ۋەزىپىلىرىنىڭ ھارى-

AltunOq

سىزىم ـ لېنىنىزىم ، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ئاساسىدىكى ئەڭ يىغىنچاق ھالدا كۆرسىتىپ بېرىلىشىدۇر .

پارتىيە 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ئېلىمىزنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئۆزگىرىشلەر بولدى . شۇ قاتاردا ئەدەبىيات سەپىدىمۇ كىشى قەلبىنى چوڭقۇر ھاياجانغا سالىدىغان ئاجايىپ يۈكسىلىشلەر، ئىلگىرىلەشلەرنىڭ بولغانلىقى ھەممىمىزگە چۈشىنىشلىك . بولۇپمۇ كەڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت خادىملىرىمىزنىڭ ئىدىيىسى تۈپتىن ئازات بولۇپ، ئىجادىيەت يۆنىلىشى ئايدىڭلاشتى .

ئەدەبىياتىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى ۋەزىپىلىرىگە ئاساسەن ، ئەدەبىياتنى خەلق ئۈچۈن ، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش نىشانىسى ئېنىق بەلگىلەندى.

ئەدەبىياتنىڭ بۇ خىل خىزمەت قىلىش يۆنىلىشى ، پرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ داھىيلىرى لېنىن، ماۋزېدۇڭلارنىڭ ئەينى ۋاقىت، ئەينى شارائىتلاردا ئوتتۇرىغا قويغان ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ خىزمەت قىلىش يۆنىلىشىنىڭ ھازىرقى دەۋرىمىزدىكى كونكرېت نامايەندىسى . شۇڭلاشقا بىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىمىزنى خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرغانلىقىمىز يەنىلا لېنىن ۋە ماۋزېدۇڭ ئوتتۇرىغا قويغان يۆنىلىشتە چىڭ تۇرغانلىقىمىز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

يولداش ماۋزېدۇڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى كىم ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش مەسىلىسى ئۈستىدە توختىلىپ : " بۇ مەسىلە ئەسلىدە ماركسىزمچىلار ، بولۇپمۇ لېنىن تەرىپىدىن ئاللىقاچان ھەل قىلىنغان" لىقىنى كۆرسەتكەن ئىدى . ئەدەبىياتىمىزنىڭ ھازىرقى خىزمەت قىلىش يۆنىلىشى ھازىرقى باسقۇچتىلا ئوتتۇرىغا قويۇلغان نەرسە ئەمەس . بۇ مەسىلە بىزگە خېلى بۇرۇندىن تارتىپ پىششىق تونۇشلۇق.

پرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي ئۇستازلىرى ماركس ، ئېنگېلس ، لېنىن ، ستالىنلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇغۋار ئىنقىلاۋىي ئەمەلىيىتى داۋامىدا ئۈزلۈكسىز يەكۈنلىنىپ تۈرلۈك سىناقلاردىن ئۆتۈپ زامانىمىزنىڭ ئۇلۇغ ھەقىقىتىگە ئايلانغان شانلىق نەزەرىيىلىرىدە شۇ دەۋرلەردە ئېلىپ بېرىلغان پرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرىشىنىڭ ئېھتىياجىنى چىقىش قىلىپ تۇرۇپ ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ جەڭگىۋار ۋەزىپىسىنى ئېنىق بەلگىلەپ ئۇنى پرولېتارىيات ئىنقىلاۋىي كۈرىشىگە خىزمەت قىلدۇرۇشنى كۆپ قېتىم تەكرار ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى . ئالايلى ، پرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ تەييارلىق باسقۇچى مەزگىلىدە ماركس بىلەن ئېنگېلس ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىدە ئىشچىلار سىنىپىنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈشنى ، ئۇلارنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرەشلىرىنى مەدھىيىلەشنى ئالاھىدە ئۈمىت قىلغان ئىدى .

19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا پرولېتارىياتنىڭ ھەقىقىي پىشقان سىناقلاردىن ئۆتكەن يازغۇچىلىرى بولمىغانلىقتىن ئۇ چاغلاردا پرولېتارىياتنىڭ مۇنەۋۋەر ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىمۇ چىقمىدى . مۇشۇنداق شارائىتتا ئۇلار ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تۇرمۇش رېئاللىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن ئىلغار يازغۇچىلارغا ۋە ئۇلارنىڭ مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرىگە ناھايىتى يۇقىرى باھا بەرگەن . 1884 ـ يىلى ئېنگېلس بۇ خىل ئۆزگىرىشنى قىزغىن مەدھىيىلەپ كېلىپ مۇنداق دېگەن : " يېقىنقى 10 يىل

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

دىن بۇيان ھىكايىلارنىڭ خاراكتېرى جەھەتتىن تەلتۆكۈس ئىنقىلاپ مەيدانغا كەلدى. بۇرۇن مۇشۇ خىلدىكى ئەسەرلەردە باش قەھرىمانىنىڭ ئورنىنى پادىشا ۋە شاھزادىلەر ئىگەللەيتتى، ھازىر بولسا كەمبەغەللەر ۋە مەكسىتىلسىگەن سىنىپلار بولدى. نەسرى ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىدىمۇ مۇشۇ كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى، تەقدىرى، غەپلىتى بولدى.»

ئېنگېلس بەنە ئەينى ۋاقىتلاردىكى تۆۋەن قاتلام جەمئىيىتى يازغۇچىلىرىنى ماختاپ ئۇلارنى «شوبھىسىزكى — دەۋرىنىڭ بايرىقى» دەپ ئاتىغان ئىدى. 1888 — يىلى ئېنگېلس يەنە ئۇششاق بورژۇئازىيە يازغۇچىسىنى «پەقەت ئىشچىلارنىڭ بەختسىزلىك كەچۈرمىشلىرىنى تەسۋىرلەش يېتەرلىك بولمايدۇ» دەپ تەنقىدلەپ ئەدەبىيات — سەنئەتنى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ «ئىجابى تەرەپلىرى»نى ئىپادىلەش كېرەك. ئۇلارنىڭ «ئىنقىلاۋى قارشىلىقى... رېئاللىزىم ساھەسىدە بىر ئورۇننى ئىگەللىشى كېرەك» دەپ كۆرسەتكەن.

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ئەدەبىياتنىڭ كىم ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى كېرەكلىكى مەسىلىسى ماركس، ئېنگېلس ياشىغان دەۋرلەردىن باشلاپلا ئوتتۇرىغا قويۇلۇشقا باشلىغان.

19 — ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 — ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنيا تەرەققىيات تارىخىدا پرولېتارىيات ئىنقىلاۋى بىر يېڭى تارىخى دەۋرگە قەدەم قويدى. پرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋى ھەركەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشنىڭ شەرت — شارائىتلىرىمۇ پىشىپ يېتىلدى. دەل مۇشۇ مەزگىلدىكى ئەشۇنداق ئۇلۇغۋار ئىنقىلاۋى كۈرەش پرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋى ئەدەبىيات — سەنئىتىنى بەرپا قىلىش، راۋاجلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلغان ئىدى. مۇشۇنداق پەيتتە يەنى 1905 — يىلى لېنىن «پارتىيە تەشكىلاتى ۋە پارتىيە ئەدەبىياتى» دېگەن دەۋر بۆلگۈچ مەشھۇر ئەسەرنى ئېلان قىلىپ ئۇنىڭدا ئەدەبىيات — سەنئەتنى «تويۇنۇپ كەتكەن شوخلۇق قىلىپ سىقىلىپ يۈرگەن زىكىنى كۆتىرەلمەي قالغان» ئون مىڭلىغان ئېسىلزادىلەرگە خىزمەت قىلمايدۇ. بەلكى مەملىكەتنىڭ گۈلى، كۈچى، قۇۋۋىتى ۋە ئىستىقبالى بولغان مىليونلىغان، ئون مىليونلىغان ئەمگەكچى خەلققە خىزمەت قىلىدۇ» دەپ تېخىمۇ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا پرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋى كۈرەشلىرى تەسۋىرلەنگەن، پرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاۋى قەھرىمانلىرىنىڭ تىپىك ئوبرازى يارىتىلغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئاپتورلىرىغا مۇناسىپ ھالدا يۇقۇرى باھا بەردى. قىزغىن قوللىدى، مەدھىيىلىدى. مەسىلەن: لېنىن جاھانغا مەشھۇر «ئىنتېرناتسىئونال» شېئىرىنىڭ ئاپتورى ئېۋگېنى پوتىيېرنى «پرولېتارىيات شائىرى»، «ناخشىنى قورال قىلغان ئەڭ ئۇلۇغ تەشۋىقاتچى» دەپ مەدھىيىلىسە، ئۇلۇغ پرولېتارىيات يازغۇچىسى گوركىنىڭ «ئانا» رومانىنىڭ كۆپىيىسى ئۈستىدە توختىلىپ: «ئىنتايىن ئوز ۋاقتىدا يېزىلغان كىتاپ»، «نۇرغۇن ئىشچىلار بۇ كىتاپنى ئوقۇپ زور ھوزۇرلىنالايدۇ» دەپ مەدھىيىلىگەن.

دېمەك، ماركس، ئېنگېلس، لېنىنلار ئەدەبىيات — سەنئەتنىڭ جەڭگىۋار ۋەزىپىسى ۋە خىزمەت قىلىش ئوبيېكتىنى بەلگىلەش، ھەل قىلىش مەسىلىسىدە مۇكەممەل، توغرا بولغان نەزەرىيىۋى ئاساس يارىتىپ بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىيات — سەنئەتنىڭ جەڭگىۋار ۋەزىپىسى ۋە خىزمەت قىلىش ئوبيېكتى مەسىلىسى ماركسىزم — لېنىنىزىملىق ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئەڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىنىڭ بىرسى.

يولداش ماۋزېدۇڭ ماركسىزم — لېنىنىزىم تەلىماتلىرىغا ئىزچىل ئەمەل قىلىپ ۋە ئۇنىڭ كونكېرىتنى مەزمۇنلىرىنى تېخىمۇ بېيىتتى، بولۇپمۇ ماركسىزم — لېنىنىزىمنى ۋە ئۇنىڭ ئومۇمى ھەقىقىتىنى جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بېرىش داۋامىدا بىر پۈتۈن دۇنيا پرولېتارىياتىنىڭ ئىنقىلاۋى ئىشلىرىنىڭ بۈيۈك غەلىبىلەرگە ئېرىشىشىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. پرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ئىشلىرىنىڭ مۇھىم تەركىۋى قىسمى بولغان ئەدەبىيات —

سەنئەتنى راۋاجلاندۇرۇشتىمۇ ئاجايىپ تۆھپىلەرنى قوشتى.

ماۋزېدۇڭ «يېڭى دېموكراتىزىم ھەققىدە» دېگەن ئەسەرىدە: "پۈتۈن مەملىكىتىمىزنىڭ 90 پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلغان جاپاكەش ئىشچى - دېھقانلار ئاممىسىغا خىزمەت قىلىش ۋە پەيدىن - پەي شۇلارنىڭ مەدەنىيىتىگە ئايلىنىش لازىم" دېگەن ئىدى. كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە ماۋزېدۇڭ يەنە 1942 - يىلى «يەنئەن ئەدەبىيات - سەنئەت سۆھبەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق» دا تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇرۇپ: "بىزنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىمىز خەلق ئاممىسى ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئىشچى - دېھقانلار ئۈچۈن يارىتىلىدۇ ۋە ئۇلاردىن ئىشچى - دېھقان-ئەسكەرلەر پايدىلىنىدۇ" دەپ ئەدەبىيات - سەنئىتىمىزنىڭ خىزمەت قىلىش ئوبيېكتىنى ئېنىق كۆرسەتتى. يولداش ماۋزېدۇڭ ئېلىمىز ئازات بولغاندىن كېيىنمۇ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ تەلىۋى ۋە ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئەدەبىياتىمىزنى خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش، سوتسىيالىزىم ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشنىڭ زۆرۈرلىكىنى كۆپ قېتىم تەكرار تەكىتلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ئەدەبىياتىمىزنىڭ كونكرېتنى ۋەزىپىلىرى مۇشۇ يۆنىلىش ئاساسىدا بەلگىلىنىپ، سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىمىز ئۆزىنىڭ گۈللىنىش ئالتۇن دەۋرىگە كىردى. نەتىجىدە ئەدەبىياتىمىز مەيلى ئازاتلىق ئۇرۇش مەزگىلىدە بولسۇن مەيلى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش مەزگىلىدە بولسۇن يولداش ماۋزېدۇڭ ئوتتۇرىغا قويغان توغرا يۆنىلىشنى بويلاپ تەرەققى قىلىپ زور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

بىر قاتار تەجرىبە-ساۋاقلار شۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇكى، ئەدەبىياتىمىز يولداش ماۋزېدۇڭ كۆرسىتىپ بەرگەن يۆنىلىشتە چىڭ تۇرغان مەزگىللەردە زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. ئاردىلىقتا بىر مەھەل "سول" خاتا يۆنىلىشنىڭ، بولۇپمۇ لىن بياۋ ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" نىڭ ئېغىر دەرىجىدىكى بۇزغۇنچىلىقى، قوچقۇبتىشى تۈپەيلىدىن ماۋزېدۇڭ كۆرسەتكەن توغرا يۆنىلىشتىن چەتنەپ زىيانغا ئۇچرىدى.

"4 كىشىلىك گۇرۇھ" يوقىتىلغاندىن كېيىن كوممۇنىستىك پارتىيىمىزنىڭ رەھبەرلىكىدە ئەدەبىيات ئىشلىرىمىز ئوخشاشلا ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى تەرەققىيات يولىنى تېپىپ ئانچە ئۇزۇن بولمىغان ۋاقىت ئىچىدىلا تېز سۈرئەتتە ئىلگىرىلەشنىڭ يۇقىرى تەرەققىيات پەللىسىگە كۆتىرىلدى. بۇ مەسىلە بىزنىڭ ماۋزېدۇڭ كۆرسەتكەن ئەدەبىياتنىڭ كىم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش يۆنىلىشىدىن ئاينىپ كەتمىگەنلىكىمىزنىڭ بىر پاكىتىدۇر. بۇ ھەقتە يولداش دېڭ شياۋپىڭ: "بىز داۋاملىق تۈردە يولداش ماۋزېدۇڭ ئوتتۇرىغا قويغان ئەدەبىيات - سەنئەتنى ئەڭ كەڭ خەلق ئاممىسى ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئىشچى- دېھقان- ئەسكەرلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرۇشىمىز، بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش، كونىلىرى ئاساسىدا يېڭىلىرىنى يارىتىش، چەتئەللەرنىڭكىنى جۇڭگو ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش فاڭجېنىدا ۋە قەدىمقىلىرىنى بۈگۈنكى دەۋر ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش فاڭجېنىدا چىڭ تۇرۇشىمىز، بەدىئىي ئىجادىيەتتە ئوخشاش بولمىغان ئىستىل ۋە ئۇسلۇبلارنىڭ ئەركىن راۋاجلىنىشىنى تەشەببۇس قىلىشىمىز. سەنئەت نەزەرىيىسى جەھەتتە ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراش ۋە ئېقىملارنىڭ ئەركىن مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىشىنى تەشەببۇس قىلىشىمىز لازىم" دەپ كۆرسەتتى.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، يولداش دېڭ شياۋپىڭ ماركسىزىم - لېنىنىزىمنىڭ تەلىماتلىرىغا ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىگە ئىزچىل ئەمەل قىلىپ ۋە پرولېتارىيات داھىيلىرىنىڭ ئىلمى نەزەرىيىلىرى ئاساسىدا ئەدەبىياتىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى جەڭگىۋار ۋەزىپىلىرىنى، خىزمەت قىلىش ئوبيېكتىنى، خىزمەت قىلىش ئۇسۇللىرىنى روشەن يورۇتۇپ بەردى. شۇنىڭدەك ئۇنى يېڭىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇئەييەنلەشتۈردى.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئەدەبىياتىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش يۆنىلىشى، لېنىن ۋە ماۋزېدۇڭ ئوتتۇرىغا قويغان يۆنىلىشنىڭ بېيىتىلىشى ۋە بۈگۈنكى دەۋر رېئاللىقىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ ئوتتۇرىغا قويۇلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى بىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات — سەنئىتىمىز يەنىلا خەلققە مەنسۇپ. بىزنىڭ خەلقىمىزنىڭ ھازىرقى ياشاۋاتقان شارائىتى — سوتسىيالىزم دەۋر شارائىتى، ئۇلۇغۋار غايىنى قەلبىگە پۈككەن پاراسەتلىك خەلقىمىزنىڭ شۇغۇللانغىنى — سوتسىيالىزم ئىشلىرى — شۇڭا ئەدەبىيات — سەنئىتىمىزنىڭ خىزمەت قىلىش ئوبيېكتىنىڭ كەڭ خەلق ئاممىسى ۋە سوتسىيالىزم ئىشلىرى يۆنىلىشى، ماركسىزم — لېنىنىزم ۋە ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىگە، ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى ئەمەلىيىتىگە تامامەن ئۇيغۇن.

ئوخشاشلا يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيانقى ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىپ قارىغان ۋاقتىمىزدا ئومۇمەن ئەدەبىيات — سەنئەت ئىشلىرىمىز يەنىلا ماۋزېدۇڭ كۆرسەتكەن نىشاننى بويلاپ ئۆزىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققى قىلىش يولىنى تاپتى، شەكلى خىلمۇ — خىللاشتى. ئەكس ئەتتۈرۈش مەزمۇنى بېيىدى، تېمىسى كېڭەيدى. كەڭ ئەدەبىيات خادىملىرىمىز مۇجاپالىق ئىزدىنىپ، ھەر تەرەپلىمىلىك ئەجرىنى سىڭدۈرۈپ، ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە سانىمۇ كۆپ، سۈپىتىمۇ يۇقىرى بولغان نۇرغۇن مۇنەۋۋەر ئەدەبىيات — سەنئەت ئەسەرلىرىنى كەينى-كەينىدىن مەيدانغا چىقاردى. بۇ ئەسەرلەردە ئېلىمىز خەلقىنىڭ سوتسىيالىزم داغدام يولىنى بويلاپ ھەر ساھە خىزمەتلەردە قولغا كەلتۈرگەن غەلىبە نەتىجىلىرى تەسىرلىك ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. شۇنىڭدەك سوتسىيالىستىك 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا ئاۋانگارتلىق رول ئويناپ كۆرۈنەرلىك ئىگىلىك ياراتقۇچىلارنىڭ ئوبرازى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلىپ خەلقىمىزنىڭ يۇقىرى، سۈپەتلىك مەھسۇلاتنى بارلىققا كەلتۈرۈش غەيرىتىنى ئۇرغۇتتى. ئالىجاناپ خىسلەت بىلەن تولۇپ — تاشقان يۈكسەك ئىجتىھادلىق ماھارىتىگە ئىگە جۇشقۇن ئىنقىلاۋى غايە بىلەن روشەن ئىلمى پوزىتسىيە بىرلەشتۈرۈلگەن روھى نامايەندە قىلىندى. شۇنداقلا يەنە بىر قىسىم ئەسەرلەردە تارىخى تېمىلار تارىخى چىنلىق ئاساسىدا يورۇتۇلۇپ قەدىمقىنى بۈگۈنكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش، چەتئەللەرنىڭكىنى جۇڭگو ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتا، قەدىمقى ۋە چەتئەل ئەدەبىيات — سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ ئىپادىلەش ماھارىتىنى ئۆگىنىشتە ئۈلگە يارىتىلدى. لېكىن سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ كىشىلەر قەلبىگە ياققان نەرسىلەرنى يارىتىپ ئۇلارنى چەكسىز خوشال قىلىپ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىشتا تۈرتكە بولغان بىر پەيتتە قانداقتۇ بەزىلەر پارتىيە رەھبەرلىكىدىن گۇمانلاندى. سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات — سەنئىتىمىزنىڭ پارلاق ئىستىقبالىدىن گۇمانلاندى. قانداقتۇر ئۇلار، پارتىيە مەركىزى كومىتېتىمىز دانالىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات — سەنئىتىمىزنى خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش يۆنىلىشىگە قارىتا باشقىچە غەرەزدە ئىش تۇتۇپ غەرپنىڭ ھازىرقى زامان ئېقىمىدىكى ئەدەبىيات يولىغا مېڭىشنى تەشەببۇس قىلىشتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئەدەبىياتىمىزنىڭ ماركسىزم — لېنىنىزم ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى يېتەكچىلىكىدە ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان خىزمەت قىلىش ئوبيېكتىنى ئىنكار قىلىش كويىدا بولۇشتى.

يەنە بىر قىسىم كىشىلەر بۇنىڭدىن ئۆتۈپ كونكرېت ئەدەبىيات — سەنئەت ئىجادىيىتى داۋامىدا «ئۆزىنى ئىپادىلەش» كېرەك دېگەن ئېزىتقۇ شامىلىنى چىقىرىپ سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئىجتىمائى رولىنى يوققا چىقىرىشقا ئۇرۇندى.

ئۇلارنىڭ سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات — سەنئىتىمىزنىڭ بۈگۈنكى يۆنىلىشىگە تۈپتىن قارىمۇ — قارشى بولغان ئەشۇنداق بۇلغۇنۇشلارنى ئەدەبى ئىجادىيەت مەيدانىغا سۆرەپ كىرىشتىكى مەقسىدى، ھوكۇمەتسىزلىكنى تەرغىپ قىلىش، كىشىلەرنىڭ ھېچقانداق ئەقىلغا سىغمايدىغان غەيرى ئەقىل ئىدرەكنى، قۇرۇق شوھرەتپەرەسلىكنى تەرغىپ قىلىش، تۈرلۈك پەسكەش، چاكىنا نەرسىلەرنى بازارغا

سېلىپ، نەپسانىيەتچىلىكنى، پېئوداللىق خوراپاتچىلىقنى تەشۋىق قىلىشتىن ئىبارەت.

ئەلۋەتتە، نەزىرىيە جەھەتتىن مۇشۇنداق ئابستراكىت بۇرژۇئا «ئىنسانپەرۋەرلىك»، «ئادەمنىڭ قىممىتى» دېيىلىدىغان نەرسىلەر بىلەن ئەدەبىيات ئىشلىرىمىز بۇلغىنىدىغان بولسا ھەقىقەتەن ئىنتايىن خەتەرلىك ئەھۋاللارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن بىز قەتئىي ھالدا سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش يۆنىلىشىدە تەۋرەنمەستىن چىڭ تۇرۇپ ئەدەبىياتىمىزدىكى كىشىلەرنى ئىدىيىدە قالايمىقانلاشتۇرىدىغان، مەنىۋى جەھەتتە چۈشكۈنلەشتۈرىدىغان، روھىي جەھەتتىن چىرىتىدىغان، ھەتتا خەلق ئاممىسى ئالدىدا ئېغىر جىنايەتلەرنى ئۆتكۈزۈشكە گىرىپتار قىلىدىغان بۇلغىنىشلارنى ئۈزۈل-كېسىل تازىلىشىمىز كېرەك.

يولداش ماۋزېدۇڭ دولىتىمىز قۇرۇلغان مەزگىلدە يازغان «جۇڭگو خەلقى ئورنىدىن دەس تۇردى» دېگەن ماقالىسىدا «ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش دولقۇنىنىڭ يېتىپ كېلىشىگە ئەگىشىپ مەدەنىيەت قۇرۇلۇش دولقۇنى مۇقەررەر بارلىققا كېلىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ بۈگۈنكى تەرەققىياتى ھامان سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات-سەنئەت تەرەققىياتىنى بەلگىلەيدۇ. 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىشىغا قەدەم قويغان دولقۇنغا ئەگىشىپ، ئەدەبىيات-سەنئەت ئىشلىرىمىز دەۋر تەرەققىي قىلىش باشلانغان ھازىرقى مەزگىلدە كەڭ ئەدەبىيات-سەنئەت خادىملىرىمىز ئەدەبىياتىمىزنىڭ «بارچە گۈللەر تەڭ ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس-بەستە سايراش» فاڭجېنىنىڭ تۈرتكىسى، سوتسىيالىستىك رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈپ خەلقنى كوممۇنىستىك ئەخلاقى پەزىلەتتە تەربىيىلەش، زامانىۋىلىشىشىمىزنىڭ بۈيۈك مۆۋەپپەقىيەتلىرىنى نامايەندە قىلىش، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىشقا تۈرتكە بولۇش، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ پەن-مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە ياردەم بېرىشتەك شەرەپلىك ۋەزىپىنى تونۇشى لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا ئۇلار مۇشۇ جەڭگىۋار ۋەزىپىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن تۇرمۇش قاينىمىغا چوڭقۇر چۆكۈپ خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتىنى، ئىدىيىۋى ھالىتىنى، پسىخولوگىيىسىنى ئۆگىنىشى، تۇرمۇشتىن ئەدەبىي ئىجادىيەت ئۈچۈن تېخىمۇ يېڭى، ئىجادىي باي ماتېرىياللار مەنبەسىنى قېزىپ چىقىش كېرەك.

ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى ئۆگىنىپ، جاپا-مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش، ئىجات قىلىش، ھازىرقى زامان تېمىسىدا ئەسەر يارىتىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇپ، سوتسىيالىستىك يېڭى كىشىلەرنى تەسۋىرلەش، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئىپادىلەش جەھەتتە ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلىش لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا ئەدەبىي ئىجادىيەت جەريانىدا قېلىپبازلىق، شوئارۋازلىق خاھىشىدىن قەتئىي ساقلىنىپ، ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس قانۇنىيىتى بويىچە ئىش كۆرۈپ دەۋرىمىز يېڭى كىشىلىرىنىڭ ئوبرازى ئارقىلىق كىشىلەرنى سوتسىيالىستىك ئاكتىپچانلىقنى قوزغايدىغان، زامانداشلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتىدىكى بارلىققا كەلگەن يېڭى قىممىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، تۈرلۈك ھادىسىلەرنىڭ ماھىيىتىنى چىنلىق بىلەن ئېچىپ بېرىدىغان، كىشىلەرنىڭ ئالغا بېسىش روھىغا، سوتسىيالىستىك جەمئىيىتىمىزنىڭ ئىلگىرىلەش تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولىدىغان، كىشىلەرگە خۇشاللىق، گۈزەللىك، روھىي ئوزۇق بەخش ئېتەلەيدىغان ئەسەرلەرنى كۆپلەپ مەيدانغا كەلتۈرۈشىمىز كېرەك.

ئەنە شۇنداق قىلغاندىلا سوتسىيالىستىك ئەدەبىياتىمىزنى جەڭگىۋار ۋەزىپىنى ئورۇنلاپ، خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش مەقسىتىگە يېتەلەيمىز.

Altun0q

چېگرا شېئىرلىرى چىمەنزارلىقىدىكى ئاجايىپ بىر توپ گۈل

— سېن شېننىڭ شىنجاڭ شېئىرلىرى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە

لى لىنشېڭ

تاڭ سۇلالىسى دەۋرى مەملىكىتىمىزنىڭ شېئىرىيەت تارىخىدىكى گۈللەپ- ياشنىغان دەۋر. تاڭ دەۋرىدىكى شېئىرلارنىڭ مەزمۇنىنىڭ موللىقى ۋە كەڭ دائىرىلىكلىكى، ئۇسلۇبىنىڭ خىلمۇ-خىللىقى، ھەر تۈرلۈك ئېقىملارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ۋە بەسلىشىشى، ھەممە گۈللەر تەكشى ئېچىلغان گۈللەپ-ياشناش مەنزىرىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئىدى. ئەنە شۇ خۇشپۇراق چېچىپ تۇرىدىغان شېئىر گۈلزارلىقتا، چېگرا شېئىرلىرى يازىدىغان ئەدىبىي ئېقىمنىڭ مۇستەقىل، ئالاھىدە ئۇسلۇبى، كۆزگە كۆرۈنگەن نەتىجىلىرى، كىشىلەرنىڭ دىققىتىگە ۋە ماختىشىغا سازاۋەر بولغان ئىدى.

چېگرا شېئىرلىرى يېزىش بىلەن شۇغۇللانغان ئاپتورلار، بىپايان كەڭ، گۈزەل چېگرىدا جاي-لارنىڭ مەنزىرىسىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ، چېگرا قورۇلىرىدىكى لەشكەرلەر ۋە سەركەردىلەر-نىڭ قۇم، چاڭ-توزاڭلار ئارىسىدا جاپا-مۇشەققەت چېكىپ، ئەل ئۈچۈن تۆھپە ياراتقان سەلتەنەت-لىك ئىرادىسىنى، ھېچنېمىدىن قورقماس روھىنى، دۈشمەنگە قارشى تۇرۇپ نومۇسىنى ئاقلاشتەك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى كۈيلىدى، شۇنداقلا ئۇزۇققا يۈرۈش جەريانىدىكى جاپا-مۇشەققەتكە تولغان سەپەرلەرنى، ئېچىنىشلىق جەڭ قىلىش جەريانى ۋە ئاتارلىق تەرەپلەردىكى تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. چېگرا شېئىرلىرى، مەيلى ئىدىيىۋىلىك جەھەتتىن ياكى بەدىئىيلىك جەھەتتىن بولسۇن ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن ئىدى. مانا شۇ رەڭگارەڭ، كۆز چېقىپ تۇرىدىغان شېئىر گۈلزارلىقى ئىچىدە، سېن شېننىڭ شىنجاڭدا يازغان شېئىر ئىجادىيىتى، ئومۇم ئېتىراپ قىلغان بىر توپ، ئالاھىدە پۇراقلىق تۇزسىماس غۇنچە، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چېگرا شېئىرلىرىنى تونۇش ۋە ئۆگىنىشتە، سېن شېننىڭ شىنجاڭدىكى شېئىرى ئىجادىيىتىنى ئۆگەنمەي ۋە تەتقىق قىلماي مۇمكىن ئەمەس.

تولۇپ- تاشقان ھېسسىيات بىلەن جەڭگاھلارنى كېزىپ يۈرۈپ، چوڭقۇر تۇرمۇش ئەمەلىيىتىگە ئىگە بولۇش

سېن شېن (715—770 يىللار) خېنەن ئۆلكىسىنىڭ نەنياڭ دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ بوۋىسى چوڭ ئەمەلدار بولۇپ ئۆتكەن. لېكىن دادىسى بالدۇر قازا قىلىپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ

ئاتىلىسى غۇربەتچىلىكتە كۈن كۆچۈرگەن. لىك شېن ياش ۋاقتىدا خېنەن ئۆلكىسىنىڭ يىڭيالىڭ دېگەن يېرىدە نام-نىشانسىز ياشىغان. تيەنباۋنىڭ 3-يىلى (مىلادىنىڭ 774-يىلى) جىنشىلىقتا ئىمتىھان بېرىپ ئۆتۈپ، لەشكىرى قوشۇن تەركىۋىدە كىچىگرەك ئەمەلگە ئېرىشكەن. تيەنباۋنىڭ 8-يىلى ئەنشىدىكى 4 بازارنىڭ بېگى گاۋشيەنجىگە ئەگىشىپ گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ۋۇۋېي ناھىيىسىگە كەلگەن ۋە كاتىپقا ئوخشاپراق كېتىدىغان ئەمەل تۇتقان. شۇ ۋاقىتتا ئۇ دۆلەتكە تۆھپە كۆرسىتىش ئىرادىسى بىلەن لەشكىرى تۇرمۇش ئىچىدىن ئۆزىنىڭ كەلگۈسىنى يارىتماقچى بولغان. بىراق، چېگرا رايونغا كەلگەندىن كېيىن كۆڭلى سوۋۇپ، ئىككى يىل تۇرغاندىن كېيىن چاڭئەنگە قايتىپ كەتكەن. تيەنباۋنىڭ 13-يىلى، ئىككىنچى قېتىم چېگرىغا بېرىپ شىمالى قەسىر تۇتۇق بېگى قارمىغىدىكى يەشى بېگى فېن چاڭچىڭنىڭ بارگاھىدا مىرزا بولۇپ، شىنجاڭنىڭ لۇنتەي دېگەن يېرىدە تۇرغان. ئۇ غەربى دىياردا خىزمەت قىلغان 3 يىل ئىچىدە، پادىشالىق خىزمەتنىڭ ئېھتىياجى بىلەن چېگرا جايلاردىكى ھەممە يەرلەرنى ئارىلىغان. قارلىق تاغلار جىياۋخې (بۈگۈنكى تۇرپاننىڭ شىمالى) لۇنتەي (بۈگۈنكى داۋانچىڭ، ئۇلانباي ئەتراپى)، تۇرپان، قارا شەھەر قاتارلىق جايلارنى كېزىپ چىققان. چېگرا جايلارنىڭ مەنزىرىسى، يەرلىك ئۆرپ-ئادەت، ھەيۋەتلىك تاغ-دەريالار، لەشكەرلەرنىڭ تۇرمۇشى قاتارلىقلار ئۇنىڭغا ئۇرغۇنلىغان يېزىقچىلىق خام ماتېرىيالى بولغانلىقتىن، كۆپلىگەن راۋان، جانلىق ۋە داڭلىق شېئىرىي ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققان.

ئەنلۇشەن، شى سىمىڭ توپىلىڭى چىققاندىن كېيىن، ئۇ چېگرا جايدىن فىڭشيۈي دېگەن جايغا قايتىپ كەلگەن. شائىر دۇفۇ ۋە يەنە فاڭگۇەننىڭ تونۇشتۇرۇشى ئارقىلىق ئوڭ تەرەپنى تولۇقلىغۇچى دېگەن ئەمەلگە ئېرىشكەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى دەيزۇڭ خان لى يۈي ھاكىمىيەت بېشىدىكى ۋاقىتتا يەنە بىر قېتىم چېگرىغا كەلگەن. دالىنىڭ 1-يىلى، دوفۇڭجېي بەگ بولغان چاغدا، لىك شېن جيازۇ ئايىمىقىنىڭ ئامبىلى قىلىپ بېكىتىلگەن بولسىمۇ كېيىن يەنە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 55 يېشىدا سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ چېڭدۇ دېگەن يېرىدە ئۆلگەن.

لىك شېن ياش ۋاقتىدا، كوتۇرەڭگۈ روھلۇق، جۇشقۇن، ئىنتىلىشچان، دۆلەتكە تۆھپە يارىتىش ئىرادىسى چوڭ ئىدى. دۆلەت ئۈچۈن خىزمەت كۆرسىتىش يولىدا ئۆزىنىڭ غەيرىتىگە ئىشەنگەنلىكتىن، قابىلىيەتسىز، نادان ۋە بىلىمسىز ئەمەلدارلارنى كۆزىگە ئىلمايتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ «دەريا ئۈستىدىكى باھار نەردىسى» دېگەن شېئىرىدا:

تا بۈگۈنگە كەلگىچە كوڭلۇمدىكى بولمىدى،
ئىشىكتىن چىقسام كۆزۈمگە كۆرۈنمەيدۇ ھېچنىمە.
كىشىلەرنىڭ ئىچىدىن ئىزدەپ كۆردۈم ھەر خىل رەڭ،
ئاجىز ئەرلەر تەپىتىدىن مەجبۇر بولدۇم كۈلكىگە.

دەپ يازغان. بۇ ئۆز-ئۆزىنى تۇتالماي نەرە تارتقانلىغىنى ۋە ئۇنىڭ قابىلىيىتى بارلارنى ئۇچرىتالمىغانلىقتەك قەلبىنى ئاشكارىلاپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ «كۆمۈش تاغ شېغىللىقىدىكى غەربى مەھكىمە» دېگەن شېئىرىدا يەنە:

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئەر كىشى ئوتتۇز يېشىدا بولمىسا پۇللۇق زەكى،
ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ياخشىدۇر تۇتقان قەلەم.

دەپ يازىدۇ. بۇ مىسرالار ئۇنىڭ نام - شۆھرەت ۋە بايلىققا ئىنتىلىدىغانلىقىنى ئەكس ئەت - تۈرۈپ بېرىپلا قالماي، ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى رىئاللىققا بولغان نارازىلىقىنىمۇ ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ۋە ئىنتىلىشچان شىجائىتىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ.

ئۇ يەنە:

ساپىۋەندۇر سەركەردىلەر، سەردارلار،
بولار ئۇنى ئەيتسا چىن ئەر، يىگىت دەپ.
باستى قەدەم ئۆتتى ئوتتۇز يىللارمۇ،
كەتمەس ئەندى ئالتۇنلاردىن ۋايىم يەپ.

(«يۈيەمىن قورۇلىدىكى گەي سەركەردىگە بېغىشلانغان» ناخشا)

دەپ يېزىپ ھۆرمىتىنى بىلدۈرسە،

شان- زەپەرنى جەڭ ئىچىدىن تاپارسەن،
چىن باتۇرنى ھەقىقى ئەر ئاتارسەن.

(«لى ياردەمچى تۆرەمنى يەنشى لەشكەر گاھىغا ئۇزىتىش»)

دەپ يېزىپ شان قۇچۇشنى، باتۇر بولۇشنى مەدھىيىلەيدۇ. ئۇ يەنە شۇنداق ۋەتەننى قوغداش يولىدا شان-زەپەر قۇچۇشنى كۆزلەيدىغان ئىپتىخارلىق ھېسسىياتىنىڭ تۇرتكىلىكىدە، جاپا-مۇشەققەت- تىن قورقماي، رىيازەت چېكىشتىن قاچماي، نەچچە مىڭ يوللۇق مۇساپىلەرنى بېسىپ، يۇرت، ئائىلە- سىدىن ئايرىلىپ چېگرا رايونغا كەلگەن ئىدى.

شائىر «مەھكىمە ئوتتۇرىسىغا تىكىلگەن قىيىن دەرىخى تاللىرىنى لى شۇۋغا تۇتۇش» دېگەن شېئىرىدا ئۆزىنى:

مېنى كوتۇرۇپ تىكمەڭلەر ئىگىز جايلارغا،
تىكىڭلار ئىز دەپ-سوراپ تاپار ياقلارغا.

دەپ يېزىپ قىيىن دەرىخىگە ئوخشاتسا، يەنە بەزىدە، ئۆزىنى قۇربان قىلىش روھىغا ئىگە جىڭۋې قۇشىغا ئوخشىتىپ مۇنداق يازىدۇ.

ئۆچلىگى قوزغالسا ماڭماققا تۇغۇلغاي ئىستىگى،
يېتىشمەي كۈچ-قۇۋۋەت قالسا باشقا چىقماسلەر ئىشى.

غەربى تاغدىن تاپقىلى بولمىغاندا تاش، گىيا،
زادى مۇمكىن بولمىغاي چوڭقۇر قىيانىڭ تىنىشى.

(«جىگۈي»)

ئۇ، دۆلەت ئۈچۈن تۆھپە يارىتالايدىغان ئىشلارنى قىلىش ئارزۇسىنى ئىپادىلەپ، «باشقىلارنى ئەنسىگە ئۇزۇتۇش» دېگەن شېئىرىدا:

ئويلىسامۇ دۆلەت ۋە ئىلىمنى ئاز،
سۆيمىگەيمەن زادىلا مەنسەپ-ئەمەل.

دەپ يازسا، «لەشكىرى سەپەر ئۈستىدە يېزىلغان شېئىر—2» دېگەن شېئىرىدا:

ياشىسامۇ ئاددىي پۇخرا بولۇپ ئەبەدى،
يۈرۈگۈمدە ساداقەتلىك، ۋاپا ساقلىنار.
ئىزدىمەيمەن زادى شەخسى مەنپەئەت، غەرەز،
قوغلاشمايمەن سەخسىيەتنى، بولمايمەن بىكار.

دەپ يازىدۇ. ئەنلۇشەن، شى سىمىڭ توپىلاڭلىرىدىن كېيىن، شائىرنىڭ كۆز ئالدىدا سادىر بولغان يۇرت-ماكانلارنىڭ خاراپ بولۇشى، پۇخرالارنىڭ ئېچىنىشلىق تۇرمۇش ئەھۋالى ئۇنىڭ «لەشكىرى سەپەر ئۈستىدە يېزىلغان شېئىر—1» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق ئىپادىلەنگەن:

ئولىما-تالىپتا بار چارە-ئۇسۇلنىڭ بارچىسى،
بولمىغاچ يول، قالمىدى جارى قىلىشقا ھېچ ئامال.
ھەممە يەرگە قاردىسام پارە ئىكەن ئادەم دىلى،
باش كۆتەرگىنىمنىڭ كۆزى ياش، يىغلىشار ئەر ۋە ئايال.

ئۇ دۆلەتنىڭ ۋە پۇخرالارنىڭ غېمىنى يەپ، غەزەپلەنگىنىدىن يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

بۇ زېمىننىڭ ئۈستىدە جاراڭلىشار نەيزە-قىلىچ،
رەستىلەردە چېپىشىپ چىل بۆرىلەر چۇقان سالار.
يېزا-كەنتلەر ئىچىدە قالماپتۇ ئادەملەر ھايات،
بوپتۇ قاخشال دەل-دەرەخ، مېۋىلىك بوستانلار.

يۇقۇرقى مىسرالىرى ئارقىلىق ھەر يىلى ئۆزلۈكسىز بولىۋەرگەن ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىنىڭ خەلققە كەلتۈرگەن بالايى-ئاپىتىنى چوڭقۇر پاش قىلىدۇ.

ئۇ، ئۆزىنىڭ باشتىلا لەشكىرى تەلىم ئېلىپ مەشىق قىلالمىغىنىدا ۋە شۇ سەۋەپتىن ۋەتەننى قوغدىيالماي قالغىنىغا قاتتىق پۇشايمان قىلىپ:

باشتا بىلگەندە ئىدىم، بۇنداق پاراكەندە چېغىن،
توختىبان قالار ئىدىم كىتاپ ئوقۇشتىن دەر مەھەل.
ئەندى پۇشمان، نە ئۈچۈن ئۈگەنمىدىم ئوقيا ئېتىش،
تەلۋە خولار شۇ بۈگۈن تاپماسىدى شەرقتە ئەجەل؟

دەپ يازىدۇ. يۇقىرىقى مىسرالاردىن شائىرنىڭ ئۆز ۋەتىنىنى نەقەدەر قىزغىن سۆيىدىغانلىغىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەپسۇسلىنارلىغى شۇكى، ئۇ چاغدا ئارزۇ بىرلا بىلەن ئىمكانىيەت،شارائىت يار بەرمەيتتى. دەل شۇ چاغدا لى فامىلىلىكلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسى گۈللىنىشتىن زاۋاللىققا يۈز تۇتقان. كۈندىن-كۈنگە زەئىپلىشىپ خاراپلىشىۋاتقان ئىدى. ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئالتۇن-كۈمۈش يىغىپ، بايلىق توپلاش مەستانىلىغىغا چۈكۈپ كېتىپ، ئەيشى-ئىشرەت، كەيپى-ساپالىق چىرىك تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ئەمەلدارلار ئۆز-ئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، بىر-بىرىنى قوللاپ ياكى چەتكە قېقىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھوقۇق، پايدا-مەنپەئەت تالىشىۋاتاتتى، ھەق بىلەن ناھەق، توغرا بىلەن خاتاغا باھا بېرىپ ھۆكۈم چىقىرىدىغانغا، چولىسى يوق ئىدى. بۇنداق شارائىتتا جازالاش ياكى تەقدىرلەش تەدبىرلىرى ئۈستىدە سۆز بولۇشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. لىكشىڭ گەرچە «ھاردىم-تالدىم دېمەستىن رۇڭلار نەقاۋىتىنى يىرتسامەن»، «تازىلىساق خۇلارنىڭ چېچىپ يۈرگەن چېكىنى، سۈرسە ئېزىز زېمىندىن ئىللىق چېگرا شامىلى» دېگەندەك ئىرادىسىنى ئىپادە قىلغىنى بىلەن، دۆلەتكە ئەجىر-تۆھپە يارىتىپ بېرىشتەك مۇقەددەس ئىستىگىنىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنداق بولغانلىقتىن شائىر قاتتىق غەزەپ بىلەن:

مەن ئوقۇپ بولغان تۈرۈزغىلۇق سانى يوق خەت-كىتاپ،
نېمىچۈن كەلگەن بولاردىم رۇڭ ئاراسىغا شۇ تاپ؟
ئىككى مەرتەم خۇ قوشۇنى بولغىنىدا تار-مار،
ئوردا نېمىچۈن چاقىلمىدى جەڭ ئىچرە ئەجرىن ئاز ساناپ؟

(«شىمالى قەسىرىدىكى زۇك شۇ شىدىن ئايرىلغاندا»)

كۆرىمىز قۇملۇق ئىچىدىن چىقىدۇ كۈن پاقىراپ،
كۆرىمىز قۇملۇق ئىچىگە پاتىدۇ كۈن ئاستىلاپ.
مىڭ پۇشايمان، كەپتىمىز بۇ يەرگە ئۇنىڭ يول بېسىپ،
بەرمىدى ھېچكىم تېخى تۆھپە-ئەجرىمىزنى ساناپ.

(«خېيتىڭچىڭدا كۈن پاتقاندا يېزىلغان شېئىر»)

دەپ يازىدۇ. شائىر ھاياتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئورنى پەسلىتىلگەن، چەتكە قېقىلغان بولىشىغا

قاردىكى چىدام ۋە غەيرەتتىن قالغىنى، بوشىشىپ، جىمىپ كەتكىنى يوق. ئۇ، «خوجۇ ئايىمغىنىڭ غەربى مۇنارىسىغا بېغىشلىما» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق دەيدۇ:

بىلىمەن، ئەتە كۈنۈم قالارمەن چەتكە چىقىپ،
ئەمما بۇ سادىق يۈرەك سوقىدۇ جۇشقۇن تېپىپ.

شائىر ئۆلۈمدىن بىر يىل ئىلگىرىمۇ يەنە مۇنداق يازغان ئىدى:

ئۈچ قېتىم يىگىتلىكىمدىن ئاقىرىپ كەتتى چېچىم،
بىر چىقىپ ئىشىكتىن كەچۈردۈم بەش قېتىم كۈز پەسلىنى.
دەخلىسىز ئىگەم-غوجامغا ئىشلىمەي ئۆتتى كۈن،
بىباھا ئومرۇم ئۆتۈپتۇ زادى ئالماي دەمىنى.

(«مېھمانخانىدا، غەلىتە كۈز پەسلىنىڭ ئىككى قېتىملىق بۇرۇنقى ساياھىتىمنى ئەسلىتىشى»)

يۇقۇرقى مىسرالار شۇنى كۆرسىتىدۇكى، شائىرنىڭ ھاياتقا بولغان پوزىتسىيىسى ئىزچىل تۈردە ئاكتىپ بولغان. شائىر، شۇ چاغلاردىكى نۇرغۇن قەلەمدار كىشىلەرگە ئوخشاش، تۆۋەن، كەمسىتىشكە ئۇچرايدىغان ئىجتىمائى ئورنى ۋە تېنىمسىز ھاياتىدىن زېرىكمەي، چارچاش ھېس قىلغانسېرى، پايدا مەنپەئەت قوغلىشىشنى ئىنكار قىلىشىمۇ كۈچلۈك بولغان. ئۇنىڭ دولەت ۋە ئەلگە توھپە-ئەجىر كۆرسىتىش ئارقىلىق ئىنتىلىش روھى ئۇنىڭ كۆپ قىسىم شېئىرلىرىدا ئىپتىخارلىنىش تۇيغۇسىنىڭ مەۋج ئۇرۇپ تۇرۇشىغا، ئاكتىپ، ئۇمىتۋار ۋە تەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنىڭ ئۇرغۇشىغا كىشىلەرنىڭ ئىلھاملاندۇرۇش، رىغبەتلەندۇرۇش، مەنىۋى ئوزۇق بېرىش كۈچىنى بېغىشلىشىغا تۈرتكە بولدى. لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، شائىر ئەمەلدار تۆرە قاتلىمىدىن كېلىپ چىققانلىقى، فېئودالىق ئەنئەنىۋى مۇنارخىيىگە سادىقتەن بولۇش ئىدىيىسىنىڭ بولغىشىنى قوبۇل قىلغانلىقى ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا جايلارنى ئېچىش ئۇرۇشىنىڭ ھەمدە شۇ ۋاقىتتىكى ئىجتىمائى زىددىيەتلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك چوڭقۇر تونۇپ كىتەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مانا بۇلار ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىنىڭ تارىخنىڭ چەكلىمىسى ۋە سىنىپنىڭ چەكلىمىسىنى بۆسۈپ ئۆتۈشىنى قىيىنلاشتۇرغان.

لېڭشېن ناھايىتى نۇرغۇن شېئىرلارنى يازغان. «لىڭشىنىنىڭ جىياجۇ ئايىمغىدا يازغان شېئىرلىرى» جەمئى 7 جىلد بولۇپ، 389 پارچە شېئىر كىرگۈزۈلگەن. «تاڭ سۇلالىسى ۋاقتىدىكى ھەممە شېئىرلار» ئىچىدە لىڭ شېن يازغانلىرى 4 جىلد بولۇپ 400 پارچە ئەتراپىدا شېئىر كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭ ئىجادىنىڭ تىماتىك دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولسىمۇ، بۇ شېئىرلار ئىچىدە چېگرا جايلاردا يۈر-

گەندە يېزىلغانلىرى مۇتلەق كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە يەنە شىنجاڭدا ئىجات قىلىنغان چېگرا شېئىرلىرى ئالاھىدە سالماقنى تۇتىدۇ، يەنى يۈز پارچىدىن ئاشىدۇ. بۇ شېئىرلارنىڭ بەدىئىي سۈپىتىمۇ ناھايىتى يۇقىرى. مىڭ يىللار جەريانىدا تارقىلىپ ئوقۇلۇۋاتقان بىر نەچچە پارچە داڭلىق ناخشىلارنىڭ تېكىستلىرىدەۋ شىنجاڭ دائىرىسى ئىچىدە يېزىلغان نادىر ئەسەرلەردۇر. «تاڭ سۇلالىسى شاھزادىلىرىنىڭ تەزكىرىسى» دېگەن كىتابتا لىڭ شېن توغرىلىق سۆزلەپ: «لىڭ شېن ھېرىپ ـ چارچاشتىن باش تارتماي، ئىگەر ئۈستىدىن چۈشمەي، نەچچە ئون يىللارنى ئۆتكۈزگەن. سەپەر ۋە جۇدالىق ھېسسىياتىنى تويغىچە تارتقان. شەھەرلەرنى تەسلىم قىلىپ، قورغانلارنى ئالغان جەڭلەردە قاتناشمىغىنى يوق» دەپ يازىدۇ. ئۇزۇن يىللىق چېگرا جايلارنى كېزىپ يۈرۈش، ئۇنىڭ چېگرا جايلاردىكى جەڭ سەپەرلىرى جەريانىدىكى ھايات، چېگرا مەنزىرىسى، ھەيۋەتلىك تاغ ـ دەريا، بەرلىك ئۆرۈپ ـ ئادەتلەر، مۇزىكا، ناخشا ـ ئۇسۇل قاتارلىقلار بىلەن تونۇشۇش، چۈشىنىش ۋە كۆزىتىشنى چوڭقۇرلاشتۇرغان. مانا بۇلار ئۇنىڭ چېگرا شېئىرلىرىنى ئىجات قىلىشتا مۇستەقىل يېڭى يول، يېڭى ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇ يالقۇنتاغ، تيانشاندىكى بۇلۇتلار، قارلار، چېكى يوق قۇم بارخانلىرى، پايانسىز چۆل جىھىرىدىلەر قاتارلىق چېگرا جايلار مەنزىلىرىنى سۈرەتلەپلا قالماي، جانلىق، تەسىرلىك قەلىمى بىلەن بىزگە چېگرا جايلارنىڭ يىپ ـ يېڭى ئۆرۈپ ـ ئادەتلىرىنىمۇ سېزىپ كۆرسەتكەن، شۇنداقلا چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرغان سەركەردە لەشكەرلەرنىڭ ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان تىز پۈكمەس جەڭگىۋار روھىنى تولۇپ ـ تاشقان ھېسسىياتى بىلەن مەدھىيىلىگەن. لەشكىرى تۇرمۇشنىڭ جاپا ـ مۇشەققەتلىك، ئېچىنارلىق ھالىتىنى ئىپادىلەپ بەرگەن. مانا بۇلار ئارقىلىق مول، رەڭگا ـ رەڭ چېگرا جايلار تۇرمۇشىنى نامايەن قىلىپ شۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي مۇھىتنى بەدىئىي جەھەتتىن قايتىلىغان. شۇنى مۇقەملاشتۇرۇشقا بولىدۇكى، لىڭ شېن ئەگەر ئۇزاق ۋاقىتلار چېگرا جايلار تۇرمۇشىغا چوڭقۇر چۆكۈپ بىۋاستە ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزمىگەن بولسا، ئۇنىڭ ئەشۇنچىلا ئۆچمەيدىغان ۋە تۇزىمايدىغان، كىشىلەرنى يۈرەك باغرىنى ھاياجانغا سالىدىغان چېگرا شېئىرلىرىنى ئىجات قىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى مول، ئېمىسى كەڭ، چېگرا تۇرمۇشىنىڭ پايانسىز كارتىنىسىنى سۈرەتلەپ بەرگەن

چېگرا شېئىرلىرى خېلى بالدۇردىن تارتىپ بار بولۇپلا قالماستىن سانىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. لېكىن بۇ شېئىرلار مەزمۇنىيىقىدىن ئېيتقاندا، بىر قەدەر ئاددىي ۋە بىر ـ بىرىگە ئوخشاپ كېتەتتى. بۇ شېئىرلار ياكى چېگرا جايلاردىكى سوغۇق، قاقاسلىقلارنى ئىپادىلەيتتى ياكى جەڭ ئۇرۇشلارنىڭ ئېچىنىشلىق كۆرۈنۈشلىرىنى سۈرەتلەيتتى ـ دە، تېما دائىرىسى تار رامكا ئىچىدە چەكلىنەتتى. بۇ شېئىرلار ياكى چېگرا جايلاردىكى ھاۋانىڭ بىر دەم ئىسسىق، بىر دەم سوغۇق بولىدىغانلى-

غىدەك ئۆزگىرىشچانلىقىنى بايان قىلالايتتى، ياكى چېگرا جايلارنىڭ كەڭ، پايانسىز، ھەيۋەتلىك مەنـ
زىرىسىنى سۈرەتلەيتتى- دە، ئىدىيىۋى ھەسسىيات جەھەتتىن ئىسسىق، سوغۇق، ئىچىنىشلىق، رىـ
يازەت... قاتارلىق جەھەتلەردىكى بويۇنتۇرۇقتىن خالاس بولالمايتتى. بەزى شېئىرلار:

ئىچىۋالغىن يەنە بىر جام شاراپ - مەي،
بارساڭ غەرپكە يۈرىسەن ئىنسان كۆرمەي.
(ۋاڭ ۋى: «ۋى چېڭ كۈيى»دىن)

دەپ يازسا بەزى شېئىرلار:

كەن نەيلىرى ياڭرىسا ئىغاڭلاشاس مەجنۇنتال،
ئۆتمەس يۈيىمەن قورادىن باھاردىكى شوخ شامال.
(ۋاڭ جىخەن: «لياڭجۇ نەزمىسى» دىن)

دەپ يازاتتى. قىسقىسى سۈپەتلىك، بەدىئىلىكى يۇقۇرى چېگرا شېئىرلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى.
شائىر لىڭ شېننىڭ چوڭقۇر، مول تۇرمۇش تەسىراتلىرى ۋە تەجرىبىسى، ئۇ ئىجات قىلغان چېگرا
شېئىرلىرى ئۈچۈن چەكسىز، بىپايان زېمىن يارىتىپ بەرگەن. ئىلغار تەرەققىپەرۋەرلىك ھەسسىياتى
ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئۈچۈن چوڭقۇر يىلتىز ئېلىپ كەلگەن. شۇڭلاشقا، ئۇ يىغا - زارلار بىلەنلا تۈـ
گەيدىغان كونا مۇقاملارنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ، بىر خىل يېڭى، ھاياتى كۈچكە ئىگە، كۈچلۈك، سۈـ
زۈك ھەسسىياتنى سىڭدۈرۈپ چىققان. ئەشۇنداق بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ چېگرا شېئىرلىرى كىشىـ
لەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلالايدۇ ۋە نۇرغۇن داڭلىق ئەسەرلىرى تارىخنىڭ ئۇزاق مۇددەتـ
لىك سىنىقىنى بېشىدىن كۆچۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ ئېغىزىدىن چۈشۈرمەيدىغان نادىر ئەسەر بولۇپ
قالدى.

لىڭ شېننىڭ چېگرا شېئىرلىرى مەزمۇنى جەھەتتىن ناھايىتى مول، تېماتىك دائىرىسى ئىنـ
تايىن كەڭ. بۇ ئەسەرلەر ئارقىلىق بىز ئۆز ۋاقتىدىكى چېگرا جايلار تۇرمۇشىنىڭ بىر پۈتۈن كۆـ
رۈنۈشىنى كۆرۈپ چىقالايمىز. ئىدىيىۋىلىكى جەھەتتىن ئېيتقاندا، تۆۋەندىكى بىر نەچچە تەرەپلەر
مۇھىم ھېسابلىنىدۇ:

قورقىمىدى لەشكەرۇ سەردار چېگرىنىڭ جاپاسىدىن،
بار شىجائەت سۈردى چاڭنى چېگرىنىڭ ئاسمانىدىن.

لىڭ شېن يازغان نۇرغۇن چېگرا شېئىرلىرىنىڭ ھەممىسىدە چېگرا قورۇللىرىدىكى سەركەردە، لەشكەرـ
لەرنىڭ جاپا - مۇشەققەتتىن قورقماي، باتۇرلۇق، پىداكارلىق بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا ماھىر بولۇشـ
تەك ھەركەتلىرى مەدھىيىلەنگەن. بۇ شېئىرلار كەڭ - كۆشادە تەسىرات، ھاياجانلىق ھەسسىيات بىـ
لەن ئەشۇ دەۋرنىڭ ئەڭ ياڭراق ناخشىسىنى ياڭراتقان.

ئۇ «لۇڭشەندىن تۇنجى قېتىم ئۆتۈش سەپىرى ئۈستىدە تۇتقاۋۇل يۈزبېشىغا تەقدىم» دېگەن
شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ.

بۇ سەپەر كېلەر تۈمەن يول ھەممىسى خانلىق ئىشى،
ھەممىمىز تەنھا يېگانە، ئۆزگە يوق ھېچ مۇددىئا.
بىلمىمىز چېگرادا كۈتمەكتە ھىساپسىز مۈشكۈلات،
يۇرتتا قالدى ئۇ خوتۇن ـ بالا چېكىپ ھەسرەت، جاپا.

بۇ شېئىردا خوتۇن، بالا ـ ۋاقىلىرىدىن ئايرىلىپ كەتكىنىگە قارىماي، چېگرا جايلاردىكى جاپا ـ مۇشەققەتكە پەسەنت قىلماي، ۋەتىنىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن ئونمىڭلاپ يوللۇق يىراقلىقنى ئۇ ـ زۇن كۆرمەي چېگرا رايونغا كېلىشتەك يۈكسەك ئىرادە ۋە شىجائەت ئىپادىلەنگەن. بۇنداق ئالىـ جاناپ روھ ھەققەتەن كىشىلەرنى تەسىرلەندۈرۈپ، ھاياجانغا سالىدۇ، شۇنداقلا يەنە:

«چېگرىنىڭ ھەر بىر تېشىنىڭ ۋەزنى بىر مۇنچە ئېغىر،
شۇندىمۇ چىقسا بوران تەرەپ ـ تەرەپلەرگە ئۇچار».
«ھېلىلا دولقۇنلىغان سۇدىن قاتار بىر پارچە مۇز،
قوشۇلۇپ كىميا بىلەن ئۇيۇل بولۇپ ھاكىنى قۇچار».

«ئاقىدۇ ئوقياسىمان تىزلىكتە سۇ، چىددى شامال،
چۈشسە قار چەكسىز زېمىن توڭلايدۇ بىر پەستە تامام».
قۇم شېغىلغا توشىدۇ ئاغزى بار ھەممە بويۇم،
ئات تۇياغىدىن تاقا چۈشۈپ قالادۇر ۋەسسالام».

دېگەندەك ئېغىر، ناچار مۇھىت ئىچىدىمۇ:

خانىمىزنىڭ ئىشىغا چەكسەك مۇشەققەت رازىبىز،
چېگرىدىن چاكىنى سۈرۈشكە چىن قەسەميات قىلىمىز

دەپ ئىرادە بىلدۈرىدۇ. بۇنداق ئۆلۈمنى پەسەنت قىلمايدىغان، دۆلەت ئۈچۈن ئۆزىنى تەقدىم قىـ لىشقا تەييار تۇرىدىغان روھ، ھەققەتەن مەدھىيىلەشكە ۋە ئاپىرىن ئوقۇشقا سازاۋەردۇر.

شائىر چېگرا قورۇلىدىكى سەركەردە، لەشكەرلەرنىڭ چېگرا رايوننى قوغداش، چەتنىڭ دەخلى ـ تەرۇزىنى توسۇش، جۇڭگو بىلەن غەرپ تەرەپ قاتنىشىنىڭ توسالغۇسىز ـ لىقىنى ئاسراش ۋە چېگرا رايون خەلقلىرىنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈشىنى كاپالەتلەندۈرۈش، بۈيۈك تاڭ سۇلالىسى ئىمپېرىيىسىنىڭ بىرلىك ئىشلىرىنى مۇستەھكەم ـ لەش قاتارلىقلاردىكى پىداكارلىقىنى مەدھىيىلەشنى، ئەينەن چاغدىكى دەۋردە ئاكتىپ ۋە ئىلغار مەناغا ئىگە ئىدى. چۈنكى، لىڭ شېن ئىككى قېتىم چېگرىغا كەلگەن چاغلار تىيەنباۋ يىللىرى بولۇپ، بۇ مەزگىلدىكى ئۇرۇش ئاساسى جەھەتتىن ئېيتقاندا ھەققانىي ئۇرۇش ئىدى. ھەققانىي ئۇرۇش جەريانى ـ دىكى قەھرىمان پېرسوناژلارنى مەدھىيىلەش ئىدىيىۋى مەزمۇنى ئەلۋەتتە مۇقىملاشتۇرۇلۇشى كېرەك. بىزگە مەلۇمكى، خەنزۇلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي دىيارىدىكى ھۆكۈمرانلىقى غەربىي شىمالدا ياشاۋاتقان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇشىنى قوغداش، بۈيۈك تاڭ

سۇلالىسى ئىمپېرىيىسىنىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش، غەربىي دىيارنىڭ ئىقتىسات، مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە گۈللەندۈرۈش، جۇڭگو بىلەن غەرپنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە غايەت زور ئاكتىپ رولLARنى ئوينايتتى. پەقەت، خەنزۇلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايونغا نىسبەتەن ئېچىش ۋە باشقۇرۇشىنىڭ پۈتكۈل تارىخىي تەرەققىياتتا ئوينىغان ئىلغار رولىنى تولۇق تونىغان چاغدىلا، ئاندىن لىڭ شېن ئەكس ئەتتۈرگەن ئىدىيەۋى مەزمۇنغا باي چېگرا شېئىرلىرىغا نىسبەتەن توغرا ھەم ئادىل باھا بەرگىلى بولىدۇ.

ئۇنىڭ بەزى شېئىرلىرى جەڭگاھتىكى دوستلار ئارىسىدا ئۆزئارا تەقدىم قىلىش ئۈچۈن ياكى ئايرىلىدىغان چاغدا ئۇزۇتۇش ئۈچۈن ياكى مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن يېزىلغان. بۇ شېئىر-لار چېگرا قورۇلىدىكى لەشكەر، سەركەردىلەرنىڭ جەڭگىۋار ھاياتى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئۇرۇش ئىچى-دە شەكىللەنگەن، قان بىلەن يۇغۇرۇلغان دوستلۇقىنى يان تەرەپتىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

مەسىلەن: «تيانشان قارلىقىدا ناخشا ئوقۇپ شياۋجۇنى پايتەختكە ئۇزۇتۇش» دېگەن شېئىردا مۇنداق يازىدۇ:

بۇ تيانشان ئۈستىگە تازا قار ياققان چېغى،
بىز ئۇزاتتۇق ئاتتا سىزنى پايتەخت چاڭئەن تامان.
قار يېغىپ تۇرغاندا سوۋغات تۇتمىز قانداق قىلىپ؟
تەڭلىدۇق قارىغاي شېخىنى، سىز بولۇڭ يولدا ئامان.

مانا بۇ مىسرالار ئارقىلىق جەڭگاھتىكى دوستلارنىڭ بىر-بىرىدىن ئايرىلىشقا قىيماسلىقتەك ھېسسىيات ئىپادىلەنگەن بولۇپ، مەزمۇنىدىن ئېيتقاندا، قۇرۇق، ئاددىي جۇدالىق، ئايرىلىشقا قارىتىلغان شەكلەن ئىپادىلەش ئىچىگە كىرىپ قالمىغان، شۇنداقلا، ئايرىلدۇق، دەپ ھەسرەت چېكىپ، نالە-زار قىلىشتەك ئەنئەنىگە ئايلىنىپ قالغان ئىپادىلەش بويۇنتۇرۇقىغىمۇ كىرىپ قالمىغان. ئەكسىنچە، ئاق قار ۋە يېشىل قارىغاينى دوستلۇققا ئوخشىتىپ، ھېسسىياتنىڭ چوڭقۇر، دوستلۇقنىڭ چىڭلىقىنى، بىر-بىرىگە بولغان ساداقەتنىڭ مۇستەھكەملىكىنى نامايەن قىلىپ، شائىرنىڭ نەزەر دائىرىسىنىڭ كەڭ-لىكىنى ۋە ئالىجاناپ تۇيغۇسىنىڭ بايلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

شائىر يەنە ھاياجانغا تولۇپ-تاشقان ھالدا، رەڭدار قەلەم بىلەن چېگرىدىكى سەركەردە، لەش-كەرلەرنىڭ قەھرىمانلىق جاسارىتىنى، ھېچقانداق كۈچنىڭ تەڭ كېلەلمەيدىغان باتۇرلىقىنى سۈرەت-لەپ بېرىدۇ. «فېڭ دافۇنىڭ بوشيەننى ئىشغال قىلىشقا بېغىشلاپ تەنتەنە قىلغان ئالتە شېئىر» دېگەن ئەسەرنىڭ ئاخىرقى پارچىسىدا مۇنداق يازىدۇ:

ياغدى ياغمۇر توغ-ئەلەملەر ھۆل تۇرۇپ كەتمەي قۇرۇپ،
خۇ چېدىرىدىن چىقار ئىس، كۆن نۇرى چاچار سوغۇق.
تۈنۈگۈن كەچ جەڭ بىلەن سەركەردىلەر يۇردى چېپىپ،
توبۇتلار قوشۇنىدا ئات قالدى ئىگەر، لەشكىرى يوق.

مانا بۇ مىسرالار چېگرا قورۇلىدىكى سەركەردە، لەشكەرلەرنىڭ كېچە-كۈندۈز جاپالىق جەڭ قىلى-

AltunOq

ىغان، ھەممىدە غالىپ كەلگەن جاسارەتلىك كۈرەش ئىرادىسىنى ئىنتايىن ئوبرازلىق، جانلىق سۈرەتلەپ بەرگەن. ئۇنىڭ بەزى شېئىرلىرى جەڭ غەلىبىسىنى بىۋاسىتە مەدھىيىلەپ يېزىلغان. مەسىلەن: «خۇلارنى يوقىتىش نەغمىسى» دە مۇنداق دەيدۇ:

چۈشتى يارلىق مەھكىمىدىن خۇنى يوق قىلماق ئۈچۈن،
جەڭچىلەر، ئاتلار تامام تەخ بولدى راسلاندى بۈگۈن.
نەغمىلەر بىرلە ئەسىرلەر زارىنى كۆمۈپ پۈتۈن،
ئۇ تۈركلەرنى تيانشاندا قىلايلى بىز يىتىم.

يۇقۇرقى مىسرالار ئاددىي لېكىن ھەيۋەتلىك، مەزمۇنلۇق بولۇپ كىشىلەرنى ھوزۇرلاندۇرىدۇ.

سەردارى تۇق لەشكىرى ئاچ ئۇسى تولۇقتۇر، بۇ يالىڭاچ،
قوملار ئىچىدە ئاق سۆڭەك، كۆزدىن ئاقار دەريايى ياش.

لىك شېئىر ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا ساداقەتمەن ئۇلۇغ شائىر. ئۇ گەرچە سەركەردە لەشكەرلەرنىڭ باتۇرلۇقىنى ھەمدە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش يولىدىكى ئادالەتلىك ئۇرۇشىنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن بولسىمۇ، ئۇرۇشنىڭ خەلققە، جۈملىدىن ئاز سانلىق مىللەتلەرگە كەلتۈرگەن بالايى-ئاپىتىنى ئىنكار قىلمىغان. شۇنداقلا سەركەردىلەر بىلەن ئاددىي لەشكەرلەرنىڭ راھەت-پاراغەت ۋە ئازاپ-ئوقۇبەت كۆچۈرۈۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت ئۆتكۈر زىددىيەتنى پەدازلاپ كۆرسەتمىگەن. ئەكسىچە، ئوبيېكتىپ تارىخى چىنلىققا سادىق بولۇپ، سەركەردە تۆرىلەرنىڭ ھەشەمەتلىك تۇرمۇش كۆچۈرىدىغانلىقىنى ئاشكارىلاپ بەرگەن. «يۈيەن قورۇلىدىكى سەركەردە گەي ھەققىدە ناخشا» دىگەن شېئىرىدا:

ئويلىرى ئىسسىق، تېمى زەرباپ- ئوچاقلارمۇ قىزىل،
كەيگىنى تامام تاۋار، گۈللۈك يېپەكتۇر كۆز چاقار.
چىراغ پېيىنىڭ ئالدىدا تۇرار زۇمرەت چەينىگى،
ئالتۇن قاچا ئىچىگە زەمزەم، شاراپ تامچىلار.
قىزىل لىنتا، ئالتۇندىن بەلگە قىپتۇ يېپىنغا،
قول-دىدەكلەر پەرماندىن تىنىم تاپماي چېپىشار.
گۈزەل دىدەك، كېنىزەك تۇرار ئىسكەن سۇكۇتتا،
قىزىل لىۋى كۈلكىدە، قېشى، كۆزى ئوينىشار.
ئۈزۈلمەسكەن نەغمىلەر، جاراڭلايدۇ ئاھاڭلار،
ناخشىلىرى يىراققا سۈزۈك پېتى ئاڭلىنار.

دەپ يېزىپ سەركەردىلەرنىڭ ئەيشى-ئىشرەت، كەيپ-ساپالىق تۇرمۇشىنى، چېرىك ھاياتى ۋە ئۆتكۈزۈۋاتقان كۈننى نامايەن قىلىپ بەرگەن. ئادەتتىكى لەشكەرلەرنىڭ تۇرمۇش ھاياتى قانداق بولغان؟ شائىر «شىمسەن لەشكەرلىرنى كۆزدىن كۆچۈرگەندىيىۋەننى ئۈزىتىش» دىگەن شېئىرىدا:

بۇ لەشكەرلەر دائىم ئاچ ۋە يالىڭاچ،
يېتىپ كەلمەس ئۇزۇق-تۈلۈك دائىما.

دەپ يېزىپ چىرىپ كەتكەن، سېسىغان يەمەكلىكلەرنىڭمۇ يەتكۈزۈپ بېرىلمەيدىغانلىقىنى، شۇ سەۋەپتىن ئاچلىقنىڭ دەردىنى تارتماي مۇمكىن ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. «لۈنتەي ناخشىسىنى لەشكەر باشلاپ چىقىپ غەرپكە سەپەر قىلغان فېڭ دافۇغا بېغىشلاپ ئۇزىتىش» دېگەن شېئىرىدا يەنە مۇنداق دەپ يېزىلغان:

ئەسىر چۈشسە قورۇلدا تۇرغان لەشكەر مۇبادا،
ھەتتا قاچار نېرىگە بۇلۇتلارمۇ چېچىلىشىپ،
جەڭگاھلاردا ئۆلگەنلەر ئايلىنىدۇ سۆڭەككە،
كۆمەر ئۇنى مۇبادا ئۆنسە گىيا چىرمىشىپ.

«ۋۇۋۇسىيدىن تۇتقاۋۇل لېۋۇ دەننى، ئەنشىنى باشقۇرۇشقا ئۇزىتىۋېتىپ، گاۋ كەيخۇ مەھكىمىسىگە تەقدىم قىلىنغان» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

ئالۋاستىلار يىغلىشار ئىككى رەتكە تىزىلىپ،
تۇرغاچ زېمىن ئۈستىدە باش سۆڭىكى چېچىلىپ،

مۇشۇ شېئىردا شائىر يەنە كىشىنى ئېچىندۇرىدىغان قەدىمى جەڭ مەيدانىدا سەركەردىلەرنىڭ ئەيمەنمەي:

سويىدۇ قوشۇن ئىچىدە ھەر كۈنى سېمىز كالا،
بارىگاھلار تۆرىدە يەلپۈنەر ئاققۇ پېيى.
قىپ - قىزىل شاملار يانار ئالتۇن قاچىلار ئىچىدە،
شوخ گۈزەلنىڭ ناخشىسى ۋە ئاڭلىنار چالغان نېيى.

دېگەندەك تۇرمۇش كەچۈرىۋاتقانلىقىنى تەسۋىرلەيدۇ. بۇ ھەقىقەتەن پۇخرالارنىڭ سۆڭىكى دۆۋىسى ئىچىدە سۈرىۋاتقان كەيپى - ساپا! بۇ نېمە دېگەن چوڭقۇر پاش قىلىش ھەم نەقەدەر رۇشەن سېلىشتۇرۇش، ھە! شېئىر مىسرالىرىدا شائىرنىڭ خەلققە بولغان چوڭقۇر ھېسداشلىقى جانلىق گەۋدىلەنگەن، خەلقنىڭ يۈرەك ساداسى كۈيلەنگەن. مۇشۇ بىر قاتار خەلق ئۈچۈن چۇقان سالغان شېئىرى ئەسەرلەر كەلگۈسىدىمۇ ئۆزىنىڭ پارلاق نۇرىنى ئەبەدى چېچىپ تۇرغۇسى.

شائىر ئاددى لەشكەرلەرگە ئوخشاشلا، توختىماي داۋام قىلغان ئۇرۇشلاردىن زېرىككىش ھېس قىلغانلىقىنى، تېچ، خاتىرجەم تۇرمۇشنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە بولغان ئارزۇسىنى ئىپادىلەپ مۇنداق يازىدۇ:

بىر ئۆزۈم يالغۇز تۇرارمەن، كۆكتە بۇلۇتلار ئۈزەر،
بىپايان چەكسىز زېمىن خۇلارغا تەۋەدۇر ھامان.
تاقىۋەت بىر كۈن تۈگەر بۇ جەڭ جىدەللەر، بېسىقىپ،

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

يەل بويى كېلەرمۇ ۋاقىت دۇمباق ئۇنى ئاڭلايدىغان؟
نە دىسەن، نەلەردە قالدىڭ بىز ياشاپ ئۆتكەن دىيار،
نە دىسەن چۈشتە كۆرۈنگەندەك تويۇلغان ئۆز ماكان؟

(«قارا شەھەردىن بالدۇر يولغا چىقىپ جەنۇپقا باشقا ئىشلارغا ماڭغاندا سېغىنىپ يېزىلغان»).

شائىر لەشكەرگاھتا ياشىغان، ئۇزۇن ۋاقىتلار چول ـ باياۋانلار بىلەن قاپلانغان چېگرا سىرتىدا تۇرغان. چىدىغۇسىز تەبىئى شارائىت، جاپا ـ مۇشەققەتلىك لەشكىرى تۇرمۇش، تەبىئى رەۋىشتە ئۇنى نۇرغۇنلىغان ئاددى لەشكەرلەرگە ئوخشاش يۇرتىنى سېغىنىدۇرغان. قېرىنداشلىرىنى ئەسلەتكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ «شېغىلىلىقتا يېزىلدى» دىگەن شېئىرىدا:

ئات مىنىپ كەلدۇق غەرپكە ئاچتى يۈز ئاسمان پەلەك،
ئايرىلىپ يۇرتتىن چىقىپ ئىككى مەرتەم تولدى ئاي.
شۇ بۈگۈن ئاخشام قونالغۇ قايسى مەنزىلدە بولار،
چۈنكى ئادەملەر تامامەن قالمىغان ئۇخلاشقا جاي.

يۇقۇرقى مىسرالاردا روشەنلا بىلەن بولغان چېگرا ئۇرۇشىغا قاتناشقان لەشكەرلەرنىڭ يۇرتىنى سېغىنغانلىغىنى ئىپادىلەش ئارقىلىق، كەڭ لەشكەرلەرنىڭ ئۇرۇشتىن بىزار بولغانلىق ھىسسىياتى نامايەن قىلىنغان. شۇنداقلا شۇ چاغلاردىكى ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ چېگرا جايلاردا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىغا نارازىلىق بىلدۈرگەن. بۇلار ئەلۋەتتە ئاكتىپ ئىجتىمائى ئەھمىيەتكە ئىگە.

چېگرا جايلار رەڭمۇ ـ رەڭ، كۆركەم يەنە كەڭ مەنزىرە،
ھىس تەسەۋۋۇر كېلىدۇ كۆرگەندە ھەر كىم كۆڭلىگە.

شىنجاڭ بۇرۇندىن تارتىپ ۋەتىنىمىزنىڭ گۈزەل زىمىنىنىڭ بىر قىسمى. بۇ جاينىڭ كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدىغان نۇرغۇن تەرەپلىرى بار. شىنجاڭدا ئولتۇراقلاشقان ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يەنە ئۆزىگە خاس رۇشەن مىللى ئالاھىدىلىكلىرى بار. لېكىن شېن كەم ئۇچرايدىغان، ماھىر قەلەمى بىلەن شىنجاڭنىڭ بىپايان تاغ ـ دەريالىرىنىڭ قىياپىتى، تەبىئەت مەنزىرىسى، چېگرا جايدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە ھىسسىياتى، مۇزىكا ـ ئۇسۇل قاتارلىقلىرىنى خۇددى غەربى شىمال تەرەپلىرىنىڭ چوڭ، ھەيۋەتلىك رەسىمىنى سىزغاندەك كىشىلەر ئالدىدا تەپسىلى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇنداق كۆرۈنۈش غايەت گۈزەل، رەڭگا ـ رەڭ ۋە كۆز چېقىپ تۇرىدۇ. ئۇ كىشىگە ئاجايىپ چىرايلىق، يېڭى بەدىئى زوق بېرىدۇ.

بۇ يەرلەردە ئادەم شالاڭ، توغرىسىغا سوزۇلۇپ ياتقان مىڭ چاقىرىملىق دەشت ـ باياۋان بارلىغىنى شائىر مۇنداق يازىدۇ:

چىقىسىلا خۇاڭخې قىياسىدىن كىشى ئازغۇن بولار،
بۇرۇلۇپ سالساڭ نەزەر ئاستىڭ زىمىن، ئۈستۈڭدە كۆك.

كەڭ زېمىننىڭ چېكى يوق، ئاسمان پەلەكنىڭ چېتى يوق، ٢
بۇ تېخى ئەنشىدىكى گەپ، غەرپكە قاچان يەتكۈلۈك؟
(«شېغىللىقتىن ئۆتۈش»).

بۇ مىسرالار يەنە ۋەتىنىمىز زېمىنىنىڭ چەكسىز كەڭ، پايانى يوقلۇغىدىن كىشى ھەيران بولىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

بۇ يەرلەردە يەنە كىشىلەرگە مەلۇم بولمىغان ئاجايىپ خۇشپۇراق گۈل - گىيالار بارلىقى توغرىسىدا شائىر «پاترا گۈل ناخشىسى» دېگەن شېئىرلىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

ئاق تاغنىڭ جەنۇبىدا، قىزىل تاغ شىمالىدا،
ئۆسەر شۇنداق گۈل-گىيا، ئىنسان بىلمەس نامىنى.
يېشىل زۇمرەت ياپرىقى، رەڭگا - رەڭدۇر چېچىكى،
مەيلى ياپراق، يا چېچەك، ئېلىپ بولماس سانىنى.
كېچىلىرى ئەتراپنى تۈن قوينىغا ئالغاندا،
سېزەر دىماق شۇ ئانلا خۇشپۇراقلار ھىدىنى.
مەن ئويلايمەن جۇڭگودا يوقتۇر بۇنداق ئالامەت،
باپ كېلەرمۇ بۇ گۈلگە پەقەت غەرپنىڭ زېمىنى؟
....
ھەممە يەردە بولسىمۇ سانسىزلىغان گۈل - گىيا،
خۇشپۇراقلار بۇ يەردە توختاپ كۆرمەس نېرىنى.

مانا بۇلار گۈل رەڭگىدىن ھاسىل بولغان ھەسەن - ھۈسەننى ياكى رەڭمۇ - رەڭ شەپەقنى مېيىپ كۆرسەتكەندەك، كىشى قەلبىنىڭ تارلىرىنى تىترىتىدىغان مىسرالاردۇر.

بۇ يەرلەردە كۈچلۈك يالقۇن چېچىپ تۇرغاندەك كۆرۈنىدىغان ئوت تاغلىرى بارلىقى توغرىسىدا مۇنداق يازىدۇ:

قىپ-قىزىل يالقۇن يانار، بۇلۇت ئاڭا بولغان ئەسىر،
ھورغا ئوخشايدۇ ھاۋا، دۇمەلەنگىنىدەك كۆك پەلەك.
(«يالقۇن تېغىدىن ئۆتكەندە»).
توققۇزىنچى ئايدىمۇ قۇيۇلىدۇ تەرلىرىم
ئىسسىق شامال ئۇچۇرار قۇم توزاڭنى توختىماي.
(«جياۋخې مەھكىمىسىدىن قىبلىك دافۇغا تەقدىم»)
يالقۇن بولۇپ بۇلۇتلار قاپلايدۇ تاغ ئۈستىنى،
بولماس زادى كۆرگىلى باشقىچە بىر ھاۋانى.
ئۇچار قانات بۇ يەرگە كېلەلمەسكەن زادىلا،
ئىگىز ئۇچۇپ مىڭ چاقىرىم يىراقتىكى سامانى.
(«يالقۇنتاغ ناخشىسى بىلەن ئۇزىتىش»).

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

شائىر غەربى شىمال ئىگىزلىگىدىكى يالقۇندەك تاغلارنىڭ ھەيۋەتلىك مەنزىرىسىنى ئەنە شۇنداق جانلىق، ئېنىق سۈرەتلەپ بەرگەن.

بۇ يەردىكى ھەممىشە ئۇركەشلەپ تۇرىدىغان ئىسسىق كۆلنىڭ ھەر خىل، ھەر تۈرلۈك ئۆزگىرىشلىرىنى، تىلسىمغا ئوخشاش ھالىتىنى شائىر مۇنداق يازىدۇ:

تاغ – ئىدىرلار باغرىدىن ئاقلىنار خۇ گەپلىرى،
غەرپتە ئىسسىق كۆل تۇرار سۈيى قاينايدۇ ئەجەپ.
ئۈستىدىن جۇرئەت قىلىپ ئۇچۇاس ئۇچار پەررەندىلەر،
ئىچىدە ئوينار بېلىق ئۈزۈن، سېمىز ھەم تۆپۈلەپ.
كۆل بويىدا ياپ-يېشىل ئوتلاقلىرى كەتمەس قۇرۇپ،
كۆكتە تولغانغان تۇتۇندەك ئوينىشار ئاپپاق بۇلۇت.
سايىسى ئۈزەر ئىزىق قۇم ۋە شىغىللار ئۈستىدە،
دولقۇن ئاتسا ئۇنچىلىرى كۆرۈنەر ئاپپاق قۇرۇت.
(«ئىسسىق كۆلگە زىيارەت»).

بۇ يەردىكى مۇزىكىلارنىڭ كىشىلەرنى ھاياجانغا سالىدىغانلىقى، يۇرتىنى سېغىنغان سەركەردە، لەشكەرلەرنىڭ ھەممىشە يۇرەك باغرىنى ئىزىدىغانلىقىنى مۇنداق يازىدۇ:

ئاڭلىغانمۇسىز خۇلارنىڭ چالغان سازى،نەغمىسىنى،
قىزىل ساقال،يېشىل كۆزلۈك بۇ خۇلارنىڭ نەزمىسىنى؟
ئۇلار چالار توختىماستىن بىر نەغمىنى بىرنى ئۇلاپ،
بىلمەك پەقەت ئولتۇرۇشنى رورەن ۋە رۇك پەرزەندىنى.
(«خۇ نەغمىلىرىنى ئاڭلاۋېتىپ ئەلچى يەنجىچىننىگە نسۇغا ئۇزىتىش»).

ئاڭلانغاندا بۇ خۇلارنىڭ چالغان سازى، نەغمىلىرى،
ئۆرتىنەدۇر يۈرەك باغرىڭ،دىلىڭ تولار ئەلەملەرگە.
بىر ئولتۇرساڭ تۇرالمايسەن، قارىغاندا ئەتراپىڭغا،
كۆزلۈك چۈشەر يامغۇردەك ياش تۆكۈلمۇاتقان جۈپ كۆزلەرگە.
(«چيۇچيەن ئامبىلىنىڭ زىياپىتىدە مەس بولۇپ قېلىپ يېزىلغان»).

يۇقۇرقى مىسرالار ئاز سانلىق مىللەتلەر مۇزىكىسىغا بولغان ئەڭ ئالى مەدھىيە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ يەردىكى چىرايلىق ئۇسۇللار توغرىسىدا مۇنداق يازىدۇ:

ئوينىسا ئۇسۇل گۆزەللەر، بىلىنەر گۈل تەۋرىشى،
تا ئەزەلدىن كۆزى بارلارغا نىسىپ بولماس بۇ ھال.
كەڭكۈشادە، كاتتا ئۆي ئاستىدا رەڭگا-رەڭ گىلەم،
چېلىنىپ ساز ئوينىسا رەققاس ئۇسۇل دەيسەن شامال.

AltunOq

يېزىق بۇ ئالەمدە مۇنىڭدەك نەچچە يا لەرزان ئۇسۇل.
نەغمىلەر خەزنۇ ئىچىگە كىردى خۇلار ئىچىدىن.
شۇندىمۇ ھەيران ھېرىسلىق كۆرسىگىز تاۋۇپ تاشار،
ئۆزىنى تۇتماقمۇ مۇشكۇل، ھېس ـ ھاياجان تەپتىدىن.
ئۇسۇل ئوينايدۇ گۈزەللەر، چېھرىدە ئالىپتا روھ،
يەڭگىل، ئاستا چېلىنار داپ، تەگدىشى جاڭ شۇنچە شوخ.
قارىساڭ لەپشىپ چۈشۈپ تۇرغاندەك قارلار بىلىنەر،
چىقىراپ قاش ئېتىشى گويا قۇيۇن، قوزغايدۇ زوق،
ئىگىلىپ تاشلاپ ئۆزىنى تاكى مەجنۇندەك بولار.
تاشلىسا كۆز ئالغا، ئارتقا بىر ـ بىرىگە ئوخشىماس.
بۇنچە نەغمە ھوزۇرىنى تەڭ قىلىپ بولمايدۇ ھېچ،
تاشلىسا ياپراقنى گۈل، شۇنداق غولى مىدىرلىماس.
بەزمىدە كىم ئەگەر ھەۋەسقىلار ئۇسۇلغا، شۇ ـ
دىل بېرىپ ئۆگەنسە كىم، ئوينايدىغان مۇشۇ ئۇسۇل.
مەيلى قامەت مەيلى ھەركەت تەگدىشى يوقتۇر ئۇنىڭ،
ئوخشىتىش مۇمكىن ئەمەس، رەققاس ئۆزى گوياكى گۈل.

(«تيەنشىجۇن گۈزەللىنىڭ ئۇسۇلىنى نىلۇپەرگە ئوخشۇتۇپ شىمالى قەسىردە يېزىلغان شېئىر»).

يۇقۇرقى مىسرالارنىڭ شۇنچە جانلىق، جۇشقۇن، تىتىنىك مەنزىرىنى ئىپادىلەپ بەرگەنلىگى رۇشەن كۆرىنىپ تۇرۇپتۇ. كۆز ئالدىمىزدا شوخ ئۇسۇل ھەركەتلىرى قايتىلىنىۋاتقاندەك بىلىنىدۇ. بىز شائىرنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى بەدىئى ماھارىتى ئۈچۈن تەھسىن ـ ئاپىرىن ئوقۇماي تۇرالمايمىز.

ئەسلىدە، چېگرا سىرتىدىكى ئاجايىپ گۈل ـ گىيالار، يالقۇنتاغ، ئىسسىق كۆللەر، مۇزىكا ۋە ئۇسۇللارنىڭ ئۆزىلا شېئىرى پىكىر، شېئىرى ئىلھام پەيدا قىلىپ تۇرىدۇ. شۇنداقتىمۇ شائىرلىڭ شىنىنىڭ بەدىئى ماھارەتكە تولغان ئۇستات قەلىمىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، مەنزىرىلەر تېخىمۇ جانلانغان، كۆرىنىشلەر يەنىمۇ رەڭمۇ ـ رەڭ تۈس ئالغان. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇ بىزگە بىر خىل ئۆزىگە تارتىپ تۇرىدىغان سېھرى كۈچ بولۇپ تۇيۇلىدۇ، مانا بۇ بەدىئى تارتىش كۈچىدۇر.

(4) مەدىنىيەت ئالماشتۇرۇشلار ئېقىمى كونا، بۇرۇن،
مىللى ئىتتىپاق دىلىنىڭ رىشتىسى چوڭقۇر، ئۇزۇن.

مىلادى 1 ـ ئەسىردە ئۆتكەن رىم ئالىمى پىرىنىر (مىلادى 23 ـ 79 ـ يىللار) ئۆزىنىڭ "ئاسارە ـ ئەتىقىلەر» دىگەن كىتاۋىدا: (جۇڭگو) نىڭ يىپەك ـ توۋار بويۇملىرى رىمغا توشۇپ كېلىنگەندىن كېيىن، ھەشەمەتلىك ئارىستوكراتلارنىڭ خانىملىرى كىيىم تىكىپ كىيىشىپ كۆزلەرنى ئالاڭ ـ بۇلوڭ قىلىشىۋەتتى. يەر شارىنىڭ شەرقى بۇرجىكىدىن غەربى بۇرجىكىگە بۇنداق بويۇملارنى توشۇپ كېلىش، ھەقىقەتەن تولىمۇ جاپالىق ئىش بولغان.» ("جۇڭگو بىلەن غەرپ ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش نەقلى ـ

ئۇيغۇر كىتاب تورېكىتى
www.uyghurkitap.com

يات تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» 1 ـ قىسىم. 20 ـ بەت) دەپ يازىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۋېلىشقا بولىدۇكى، خېلى بۇرۇنلا، يەنى مىلادى 1 ـ ئەسىردىلا جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قۇرۇغلۇق يول قاتنىشى ئېچىلىپ مال ئالماشتۇرۇش باشلانغان. تارىخنىڭ ھەر قايسى دەۋرلىرىدىكى لەشكەر ـ سەركەردىلەر، ئەمەلدارلار ھەمدە جۇڭگو، چەتئەل سودىگەرلىرى، ئەلچىلەر، ساياھەتچىلەر تاغ ئېشىپ سۇ كېچىپ، "يىپەك يولى" دا ئالدىراش ئۆتۈشۈپ تۇرغان، جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسات، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئېقىمىنى بەرپا قىلىپ شىنجاڭ بىلەن ئىچكىرى جايلارنىڭ ئالاقىسىنى كۈچەيتكەن. ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ يىپەك ـ تاۋارلىرى، پولات ھەمدە مېتاللىچىلىق تېخنىكىسى غەربكە تارقىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپانىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيىتى بولۇپمۇ مۇزىكا، ئۇسۇللىرى شەرققە تارقىلىپ مەملىكىتىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى شەھەر يېزىلىرىغا يېڭى قىياپەت ئېلىپ كەلگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى بولغان دەسلەپكى خان لى شىمىن سىياسى جەھەتتىن ئېيتقاندا بىر قەدەر تەرەققىيپەرۋەر ئىدى. ئۇ: "چەت ياقىدىكى غەيرى دىيىلگەنلەرمۇ ئادەم. ئۇلارنىڭ ھېسسىياتى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ياشايدىغانشىيا (باكتىرىئانلار) لار بىر تىزىققا كىلەلمىدى»، "بۇرۇندىن تارتىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك باي رايون بولۇپ، ماللىرى غەيرى دىلار تەرەپلىرىگە ئاپىرىلغان. ئالاقىلىشىش، يالغۇز تۇرغاندىن ياخشى.» ("زىجىژ تۇڭجيەن" تاڭ سۇلالىسى خاتىرىلىرى 14 ـ) دەپ قارىغان. ئۇ يەنە: "ئادەملەردە ياخشى كۆرۈش خاراكتېرى بولىدۇ. خەنزۇلار بىلەن غەيرىلەر ئايرىلىپ تۇرۇۋەرمەسلىكى كېرەك.» ("جىنگۈەن يىللىرىنىڭ مۇھىم خاتىرى» 5 ـ جىلد) دىگەن ئىدى. شۇڭا ئەمىلىيەتتىمۇ ئىقتىسادى، مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئېچىۋېتىش سىياسىتى قوللاندى. بۇ سىياسەت تاڭ سۇلالىسى دەۋرىنى "يىپەك يولى" راسا ئاۋاتلاشقان دەۋرگە ئىگە قىلدى. سودا ئىشلىرى بىلەن چاڭئەن، لوياڭغا بارىدىغان ئەربى دىيارلىق سودىگەرلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلار نۇرغۇنلىغان غەربى دىيار مەدەنىيىتىنى ئېلىپ كەلدى. بۇنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى پۈتكۈل ئىجتىمائى تۇرمۇشقا كۆرسەتكەن تەسىرى ناھايىتى زور بولغان ئىدى. مەسىلەن: شۇ چاغدىكى خۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى مودا كىيىم بولۇپ كەتكەن. بەي جۈيى يازغان "مودا بويىچە ياسىنىش» دىگەن شېئىرىدا:

"مودا كىيىم، ياسىنىش ياقتى ھازىر ھەركىمگە،
غەربى دىيار مودىنى تارقاتقاچ ھەر تەرەپكە.»

دىگەن ئىدى. خۇلارنىڭ مۇزىكىسى، خۇلارنىڭ ئۇسۇللىرى كەڭ تارقالغانلىقتىن شۇ چاغدا كىشىلەر شۇنداق دىيىشىدىغان بولغان:

لوياڭدىكى ھەممە ئۆي ئىچىدىكى ھەر ئادەم،
ئۆگىنىدۇ خۇلارنىڭ نەغمىسىنى ئالداي دەم.
(ۋاڭ جيەن:«لياڭ جۇ ئايمىغىغا سەپەر»)

ھالبۇكى، لىڭ شېنىنىڭ شېئىرلىرى شۇ چاغدا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆز ـ ئارا ئۆگىنىش مەدەنىيەت ئالماشتۇرىشىدا پەيدا بولغان گۈللىنىش ئەھۋالىنى جانلىق، چوڭقۇر ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرگەن. ئۇ

نوقۇل غەربى رايون مۇزىكىلىرىنىڭ گۈزەل، يارقىن، خۇشناۋالىق ئىكەنلىكىنىلا تەسۋىرلەپ قالماستىن، بەلكى بۇ خىل مۇزىكىلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىدىكى چوڭقۇر تەسىرىنىمۇ ئېچىپ كۆرسەتكەن. ئۇ «لۇنتەيدە غەزەل بىلەن فىن دافۇنى غەرپسەپىرىگە ئۇزىتىش» دېگەن شېئىرىدا:

چالىمىز خۇ نېيىنى بىز شادىمان،
زور قوشۇننى ئۇزىتىپ سەپەر تامان.

دەپ يازسا، «خۇنەغمىسىنى چېلىپ يەن جىچىننى گەنسۇغا ئۇزىتىش» دېگەن شېئىرىدا:

خۇلار چالار نەغمىسىنى شاتلىنىپ،
نەي پۈۋلەيدۇ كۆزدىن ئايىغا قارىتىپ.

دەپ يازىدۇ. بۇلاردىن، خۇ كىشىلىرىنىڭ مۇزىكىسىنىڭ ھەممە بۇلۇڭ - پۇشقاقلارغىچە تارقالغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ. «جيۇچۈەن ئامبىلىنىڭ زىياپىتىدە مەس بولۇپ قېلىپ يېزىلغان شېئىر» دا شائىر شۇنداق يازىدۇ:

بەرباپ بىلەن نەي تەڭكەش، چىقىرىدۇ شوخ سادا،
كەن بىلەن خۇ كىشىسى تەڭ ئوقۇيدۇ بىر ناخشا.

«لياڭجۇ ئايماق مەھكىمىسىدە ھەر قايسى تۇتقاۋۇل بەگلەر بىلەن كېچىدە جەم بولۇش» دېگەن شېئىردا يەنە شۇنداق يازىدۇ:

لياڭ جۇكىلەر 7 يول، ئائىلىلىك بىر تۈمەن،
يېرىمىدۇر خۇلۇقلار، بەرباپ چالار زوق بىلەن.

يۇقۇرقى مىسرالار شۇنى چۈشەندۈرىدىكى، ھەر مىللەت خەلقى مەيلى شەھەر ئىچىدە بولسۇن ياكى لەشكىرى قىسىم ئىچىدە بولسۇن، ئۆز ئارا زىچ، ئارىلىشىپ ئۆتكەن. غەربى رايون بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مۇزىكىلىرىدۇ بىللە چېلىنىپ تەڭكەش قىلىنغان. بۇلاردىن بىلىۋېلىش تەس ئەمەسكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەلقنىڭ غەربى دىيار مۇزىكىلىرىغا بولغان ھەۋىسى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان. شۇنداقلا بۇمۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان تەرىزدە، ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەر بىرلىكتە ئۇلۇق ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت، سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقانلىقىنىمۇ ئىسپاتلايدۇ:

لىڭشېن غەربى دىيار ئۇسۇللىرىنىڭ جانلىق، تېتىك، يەڭگىللىكىنىلا تەسۋىرلەپ قالماستىن:

قاردىساڭ لەپشىپ چۈشۈپ تۇرغاندەك قارلار بىلىنەر،
يېقىراق قاش ئېتىشى گويا قويۇن، قوزغايدۇ زوق.
ئىگىلىپ، تاشلاپ ئۆزىنى تالى مەجنۇندەك بۇلار،
تاشلىسا كۆز ئالغا، ئارتقا، بىر - بىرىگە ئوخشىماس.

("تىيەن شىجۇن گۈزەللىك ئۇسۇلىنى نىلۇفەرگە ئوخشىتىپ شىمالى قەسىردە يېزىلغان شېئىر») دېگەن مىسرالىرى ئارقىلىق "خۇلارنىڭ پىقىرىدا ئۇسۇلى» نىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە كەڭ- كۆلەمدە تارقىلىشىدىكى سەۋەپىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. شۇنداقلا ئىنتايىن توغرا ھالدا:

يوق بۇ ئالەمدە بۇنىڭدەك نەغمە يا لەرزان ئۇسۇل،
نەغمىلەر خەنزۇ ئىچىگە كىردى خۇلار ئىچىدىن.
(يۇقۇرقى شېئىردىن)

دەپ خۇلاسە چىقىرىدۇ، مانا بۇلار غەربى دىيار مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىنىڭ تاڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىنىڭ گۈللىنىش، تەرەققى قىلىشىدا ئاكتىپ رول ئوينىغانلىقىنى جانلىق رەۋىشتە ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

لىڭ شېن «لۇنتەي تەسىراتلىرى» دېگەن شېئىرىدا:

"ئوخشىماسكەن تۇبۇتلارنىڭ كىتاۋىغا كىتاپلىرى ۋە خەتلىرى،
بۇ خۇلارنىڭ سۆزى باشقا، چېتىشاركەن ئۆرغۈلىرى.

دەپ يېزىپ، تارىخى پاكىتلارنى كۆرسىتىشتىن تاشقىرى، "شىمالى دىنىڭ غەربى شەھەر ئەتراپىدا فىن فۇنىڭ ئىنئامىنى ساقلاپ، قوشۇن قايتىشىغا تەقدىم» دېگەن شېئىرىدا:

"خۇلۇقلارنىڭ يېرىدە ئوخشايدىكەن بىدىلەر،
لۇنتەي دېگەن بۇيەردە بېقىلغان ئات بەك سېمىز.

دەپ يېزىپچىچىگرا قورۇلى سىرتىدىكى گۈزەل، باي، مۇنبەتلىكنى تەسۋىرلەپ بەرگەن. بولۇپمۇ قىممەتلىك بىر نۇقتا شۇكى، ئۇنىڭ شېئىرلىرى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىشىدىغان، ئىناق، ئىجىل ئۆتىدىغان ھەقىقى ئەھۋالىنى جانلىق تەسىرلىك ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

تاغ - ئىدىرلار باغرىدىن ئاڭلىنار خۇ كەپلىرى،
غەرپتە ئىسسىق كۆل تۇرار سۇيى قاينايدۇ ئەجەپ.

دېگەن مىسرالار ئاپتورنىڭ ئازسانلىق مىللەتلەر بىلەن ئالاقە قىلىش جەريانىدا غەربى دىيار مەنزىرىسىنى تەسۋىرلەش ئىجادىيەت تېمىسىغا ئىگە بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شائىر: " تىياتىر سوئالى بىلەن گۇلدار ئىشىك ئالدىدا تۇرۇپ ھاراقساتىدىغان خوجايىنىغا مۇراجىئەت » دېگەن شېئىرىدا:

ياشىنىپ قاپتۇ بوۋاي، يەتمىشتىن ئاشقاندۇر يېشى،
شۇندىمۇ ئوبدان ئىكەن ئىچىشكە ئۇنىڭ ھارىغى.
مىڭلىغان ئىدىش بىلەن تۇمەنلىگەن جامنى ئۆزى،
كوتىرىپ تىزار ئىكەن ئىشىك ئالدىغا بىر يولى .

ماڭار يولىنىڭ يېنىدا تۇرار ئۇنىڭ دەرىخى،
ئىشلەيدىكەن شۇنىڭدىن هاراق، تۈگمەس پۇلى.

دەپ يازىدۇ. بۇ يىنىڭ، جانلىق ۋە تەسىرلىك مىسرالار بىلەن تۈزۈلگەن كىچىك، قىسقا شېئىر شائىرنىڭ هەۋىسىنى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر خەلقى بىلەن بولغان يېقىن، سىرداش، دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ « جىياۋخې ئەمەلدارىنىڭ فىن دافۇغا بېغىشلىمىسى » دېگەن شېئىرىدا:

بۇندا كەلگەن هەر ئەمەلدار ئېسىدە ـ
تۇتىدۇ خۇ ئادىتىنى هەر زامان.

دەپ يازىدۇ. بۇ مىسرالاردىن خەنزۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ-ئادىتىگە ئىنتايىن هۆرمەت قىلىدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇلار، هەر مىللەت خەلقىنىڭ باراۋەر، ئۆزئارا سۆيۈشۈشىنىڭ تارىخى پاكىتى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

يالغۇز- يەككە خوشلىشىپ سۇ يولىنىڭ بويىدا،
تۈگمەيدۇ ئۇزۇن سۆز قىلىشسىمۇ تويغىچە.
ئەتراپلاردا سەككىز دىن مۇلازىملار قويۇلغان،
تۇرار ئۇلار كۈتۈشۈپ تەمكىن بولۇپ شۈكگىچە.

دېگەن مىسرالاردا خەنزۇلار ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى يۇقۇرى قاتلام كىشىلىرىنىڭ تېچلىق كۈنلىرىدىكى كېچىلىك زىياپەتتىن يانغاندىن كېيىنكى هالىتى يېزىلغان. بۇنداق زىياپەتكە قاتناشقانلارنىڭ ئاز بولغاندا 3 خىل مىللەتتىن، يەنى خەنزۇ، ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتتىن ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. بىرلەشمە كۆڭۈل ئېچىش سورۇنىنى تەسۋىرلىگەندە:

لەشكىرگاھ ئورتىسىدا تىزىلىپتۇ هاراقلار،
دۇمباق ئۇنى قىزىتقان كېچىنىڭ جىم قوينىنى.
ئىپەك چىدىر ئىچىدە يانار شاملار نۇر چېچىپ،
خىرەلەشكەن، تۇتۇلغان لەت قىلغاچ ئاي نۇرىنى.
گۈللۈك ئىشىك يېنىدا خۇشال بولغان سەركەردە،
شۇنچە ماهىرلىق بىلەن ئوينار خۇ ئۇسۇلىنى.
ياپىراق دەريا بويىدىن كەلگەن توبۇتلار خانى،
شۇنچە راۋان سۆزلەيدۇ خەنزۇلارنىڭ سۆزىنى.

بۇ مىسرالاردىن، بىرنەچچە مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئۆزئارا سوزلىشىشتە بىر خىل تىل ئىشلەتكەنلىكىنى ، بىر - بىرىنىڭ ئۇسۇلىنى ئويناپ ، بىر - بىرىنىڭ ناخشىسىنى ئېيتالايدىغانلىقىنى ، ئىتتىپاقلىق، دوستلۇق ئىچىدە ياشىغانلىقىدەك جانلىق هالەتنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مېنىڭ قارىشىمچە ، « جاۋ سەركەردە هەققىدە ناخشا » دېگەن شېئىر ئاچكۆزلۈك ، چىرىكلىكنى يازغان ئەسەر

Altun0q

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

بولماستىن ، بەلكى خەنزۇ سەركەردىلەر بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىچىدىكى يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىچ مۇناسىۋەت يېزىلغان ئەسەر.

توققۇزىنچى ئايدا تيانشان شامىلى بولار پىچاق،
شەھەرنىڭ جەنۇبىدا ئات يايلىغا يەتتى سوغاق.
سەركەردە ئويناپ قىمار ئۆتتى مەيداندا! تامام،
تەگرىقۇت ئۇتقازدى قالماي جۇۋىسىنۇ ۋەسسالام.

بۇ شېئىرنىڭ ماۋزۇسىدىن تارتىپ مەزمۇنىغا قەدەر تەپسىلى كۆز سالىدىغان بولساق ، بۇنىڭ ئادەتتىكى قىمار ئويناش ۋاقەسىنى يازمىغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. شېئىردا خەنزۇ سەركەردىسى بىلەن ئاز سانلىق مىللەت كاتتىۋاشىنىڭ ئات بەيگىسىنى قىمار قىلغانلىقى يېزىلغان بولسىمۇ ، بۇ يەردە كورۇۋېلىشقا تېگىشلىكى ، خەنزۇ سەركەردىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئات بەيگىسى قىلىشىنى ، ئوغلاق تارتىشىش قاتارلىق ئۆرپ- ئادىتىنى ھۆرمەت قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەن . شۇنداقلا ، ئىككى مىللەت يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ئىككى مىللەتنىڭ يېقىن ، زىچ مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ بەرگەن. يۇقىرىقى شېئىرلار ، تاڭ سۇلالىسى گۈللەپ تازا روناق تاپقان ۋاقىتلىرىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆز - ئارا ئۆگىنىش ، ئىناق - ئىجىللىقىنىڭ چىنلىق بىلەن تارتىلغان سۈرىتىدۇر. ئەنە شۇنداق ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى ، ئىتتىپاق ، ئۆز ئارا سۆيۈشۈشلىرىنى مەدھىيىلىگەن شانلىق شېئىرلار كەلگۈسىدىمۇ مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئېسىل ياقۇت بولۇپ ئەبەدى نۇر چاچقۇسى!

لىك شېئىرنىڭ چېگرا شېئىرلىرى ئىچىدە تەقدىم قىلىش ئورنى ، ئىنئامغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ، ئايرىلىش توپەيلىدىن يېزىلغان شېئىرلار ئاز ئەمەس . ئەلۋەتتە ، بۇ بىر قاتار شېئىرلار مەدھىيە - ئالقىش ئوقۇشتەك ساختىلىقتىن خالى بولالمىغان . مەسىلەن : « يۈيەن قورۇلىدىكى سەركەردە گەي ھەققىدە ناخشا » دېگەن شېئىردا:

" گەي سەركەردە، چىن باتۇر، دېسە بولار يىگىت دەپ،
ئوتتۇز يىلنى ئۆتكۈزدى، كەتمەس ئالتۇن - كۈمۈش دەپ.
جەنۇپتا ئۇ روپۇرۇ ئىت رۇڭلارغا، شىمال خۇ،
سەركەردىمىز كەلگەندە كېتەر ھەممە ۋايىم يەپ.

دەپ يازسا ، " ۋۇۋېيدىن توتقاۋۇل لېيۇ دەنىنى ئەنشىنى باشقۇرۇشقا ئۇزىتىۋېتىپ گاۋ كەيفۇ مەھكىمىسىگە تەقدىم قىلىنغان " دېگەن شېئىردا تۇتقاۋۇل لېيۇ دەنىنى پۈدەپ ماختاپ:

ئۇنىڭ تۇغ ۋە ئەلەمى كۆئىنلۇندا لەپىلدەر،
ئەھلى سەلپ دۈمبىغى تىترىتىدۇ پۇچاڭنى.
ئارغىماقلار چېپىشار ، پۇشقۇرۇشۇپ ئالدىغا،
قولغا ئالار زەربىدە رورەنلىك شۇ خاقانى.

دەپ يازىدۇ . بۇلار ، شائىرنىڭ نام ، ئەمەل ۋە ئىنئام قوغلاشقان خۇسۇسى مۇددى-

ئايىنىنى ئاشكارىلاپ بېرىدۇ. «جاڭ شيەنشەن مۇئاۋىن ئەمەلدارلىقتىن چۈشۈپ خىشىدىن قايتىپ كەلگەندىكى گادىرماش خىياللىرىم» دېگەن شېئىرىدا:

سەركەردە، مەرت ئوغلانلار ئىچىدە ئەر ئىدىڭىز،
بىر پەرماندىن چېگرىدا شۇنچە ئۇزاق تۇردىڭىز.
ئوتتۇز ياشقا كىرمەيلا كاتتا ئەمەل تۇتقانسىز،
ئالتۇن موھۇر ۋەزنىدىن ئېغىرلاشقان بىلىڭىز.
ئالدىنقى كۈن كەلدەن ھىممەت بىرەر يولۋاس دەپ،
كىم كېلىپ قىلماس تاۋاپ، ئاشقان ـ تاشقان ئەمەسسىز.

دەپ يازىدۇ. «شىمالى مەھكىمىنىڭ غەربىي شەھەر سىرتىدا فىن دافۇنىڭ لەشكەر چۈشۈ ـ رۈشنى ساقلاپ تەقدىم قىلىشقا يېزىلغان شېئىر» دېگەن شېئىرىدا فىڭ چاڭچىڭنىڭ تىك كۆتىرىلىپ ئۆسۈشىگە شاھنى ئېيتىپ شۇنداق يازىدۇ:

جاناپلىرى قىرق ياشقا كىرمەي، تېخى ياپ ـ ياشلا تۇرۇپ،
باي بولۇپ كەتلە، كېلىپ ئامەت ئەجەپ دەل ۋاقتىدا.
شۇنچە تېز ئۆرلەپ پەلەككە، چىقلا بۇلۇت ئۇستىگە،
قالدى ھەتتا نى ئۇچار قۇش، ئاياقلىرىنىڭ ئاستىدا.

شائىر شەخسىي نام، ئەمەل ۋە ئىمتىيام بايلىقلارغا ئېرىشىش بىلىشتەك خۇسۇسىي غايىسى ئەمەلگە ئاشماي قالغان چاغدا بولسا، دەرھال ئۈمىتسىزلىنىپ، شۇ ھامان پاسسىپ ئىدىيىسىنىمۇ ئاشكارىلايدۇ:

بىر ئۆمۈر ئىچىدە ئادەم خوش كۈلەر نەچچە قېتىم،
ئىچ ھاراق ئۇچراشسا غەم يىغلارسەن مەس بولۇپ.

(« لياڭجۇ ئايماق مەھكىمىسىدە ھەر قايسى تۇتتاۋۇل بەگلەر بىلەن كېچىدە جەم بولۇش »)
يۇقۇرقى مىسرالار ئۇنىڭ كەمچىل جايلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

لىڭ شېن يازغان چېگرا شېئىرلىرىدا سىنىپىي ۋە تارىخىي چەكلىمىلىك بولسىمۇ، ئۇ تاڭ سۇ ـ لالىسى دەۋرىدىكى شېئىرىيەتتە كەڭ تېما ۋە يېڭى ـ يېڭى ئىدىيىۋىلىك مۇھىت ئېچىپ بېرىپ، چېگ ـ را شېئىرلىرى ئىجادىيىتىنى يېڭى پەللىگە ئېلىپ چىقتى، شۇڭا ئۇنىڭ تۆھپىسى ئۆچمەستۇر.

رەڭدار كۆپچىل، ۋەزىنلىرى مۇستەھكەم، چېگرا،
شېئىرلىرى گۈلزارلىقىدىكى ئاجايىپ گۈل.

لىڭ شېننىڭ چېگرا شېئىرلىرى بەدىئى ئۇسلۇبى جەھەتتىنمۇ روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە. پىششىپ يېتىشكەن ماھىرانە يېزىقچىلىق تېخنىكىسى، تەسەۋۋۇرىنىڭ مولىغى، مۇبالىغە، خاس تىپادىلەش فاتارلىق تىپادىلەش ۋاستىلىرى، ئوكاي چۈشىنىشلىك ئىككىلىگى ۋە راۋانلىقى، ئوبرازلىق، جانلىق تىلى، قىزغىنلىق، ئازادىلىك ئورغۇپ تۇرغانلىقى، پىكىرلىرىنىڭ ھەيۋەت ـ

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

لىك چىقىشىدىن ئىبارەت ئىجادىي خاراكتېرى قاتارلىقلىرى بىلەن ئۇ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىدىكى چېگرا شېئىرلىرى تەرەپدارلىرى ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇر شائىرلارنىڭ ۋەكىلى ئىدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرى جۇڭگو شېئىرىيەت تارىخىدا گۈزەل، جەسۇرلىقى بىلەن كۆزلەرنى قاماشتۇرۇپ تۇرىدىغان بىر گۈل بولۇپ قالدى.

(1) قىزغىنلىق ئۇرغۇپ تۇرىدۇ، ۋەزنى جاراڭلىق.

لىك شېننىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇغان كىشىلەر، ئۇرغۇپ تۇرغان قىزغىنلىق ۋە جاراڭلىق ۋەزنىنىڭ ئىچىگە چۆمگەندەك بولىدۇ، زوقلىنىدۇ ۋە ھاياجانلىنىدۇ. شېئىر ئىچىگە گويا چوغدەك يالقۇنلاپ تۇرىدىغان ھېسسىيات يوشۇرۇنغاندەك، كىشىلەرگە بىر خىل جاسارەت پەيدا قىلىدىغان ئىلھاملاندۇرۇش كۈچى بېغىشلىنىۋاتقاندەك تۇيۇلىدۇ. كىشىلەرگە ھاياتنى سۆيۈش، چېگرا رايوننى سۆيۈش، ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنى سۆيۈش تۇيغۇسىنى بېغىشلايدۇ. ھالبۇكى، ئەنە شۇنداق يۈكسەك ئىدىيىۋى پىكىر، جانلىق ئوبراز، شېئىرى ھېسسىيات ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ-دە بىر خىل بەدىئىي تارتىش كۈچى ئۇرغۇپ چىقىۋاتقانلىق بىلىنىدۇ. بۇلار ئاساسەن شائىرنىڭ يۈكسەك ئىدىيىۋى مۇھىتى بىلەن تولۇپ-تاشقان ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىدىن كەلگەن. شۇنداقلا بۇنى ئۇ ئىجادىيىدا قوللانغان ئاكتىپ رومانتىزملىق ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. شائىر تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى تەپسىلىي سۈرەتلەش ۋە ئىش-ھەرىكەتنى چىنلىقتا يېقىنلاشتۇرۇپ بايان قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىغان. بەلكى، گەۋدىلىك روشەن تىپىك ئوبرازلارنى تاللىۋېلىشتا ماھىر بولۇپ، مەركىزى ھالقىنى چىڭ تۇتۇپ ئاددىي-قىسقا، بىر نەچچە جۈملە بىلەنلا جەڭگاھلار مەنزىرىسىنى جانلىق سىزىپ چىقالىغان ياكى كۆركەم چېگرا مەنزىرىلەرىنى سۈرەتلەپ بەرەلىگەن. ئوقۇغۇچىلار بۇ جانلىق كارتىنىلارنى كۆرگىنىدە، ئۆزىنى تۇتالىغان ھالدا گۈزەل شېئىرى پىكىرلەر قايىنىغا كىرىپ كېتىدۇ ھەمدە بىلىپ-بىلمەي، ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا شېئىرى تەسىراتلار بىلەن يۇقۇملىنىدۇ. ئۇنىڭ شېئىرلىرى دائىم دىگىدەك بىپايان چېگرا جايلارنىڭ مەنزىرىسى ۋە يۈرەكلەرنى ھاياجانغا سالىدىغان جەڭ تۇرمۇشلىرىدىن تېما ئېلىپ يېزىلغانلىقتىن، شېئىرنىڭ بېرىدىغان تەسىرى ناھايىتى ھەيۋەتلىك، جاراڭلىق، ئازادە بىلىنىپ قەلب تارىلىرىنى چېكىدۇ. مىسال ئۈچۈن ئاتاغلىق شېئىر بولغان «ئاتتا كېتىۋېتىپ فىن داۋۇ نىڭ لەشكەر باشلاپ غەرپكە يۈرۈش قىلىشىنى ئۇزىتىش» دېگەن ئەسەرنى كۆرۈپ باقايلى:

كۆردىلەرۇ ئات مىنىپ باستۇق يولنى چېگرىغا-
يېقىنلىدۇق؛ ئالدىدا قۇملۇق ياتار بىپايان.
سىنتەبىردە لونتەيدە شامال تۇۋلار كېچىسى،
پارچە شېغىل ئۇ يەردە كېلەر جامدىنىۇ يوغان.
شامال چىقسا ھەممە يەر قاپلىنىدۇ توزاڭغا،
ئۇچار تاشلار پىقىراپ چۆشەر يەنە باش سايان.
ھونلار يېشىل ۋە سېرىق ئات مىنىدۇ بەك سېمىز،
ئالتۇن تاغنىڭ غەربىدە ئۇچىشىدۇ ئىش، تۇمان.
خەنزۇ سەردار غەرپكە لەشكەر تارتىپ ماڭدىڭىز،
سالماڭ تون ۋە كۈندۈزى ساۋۇتلارنى ھېچقاچان.

يېرىم تۈندە ماڭغاندا قالقان ـ سۈپەر، نەيزىنى،
تۇتۇپ مېڭىلىك شاماللار كېلەر گويا تىغسىمان .
ئات يۈگلىرى قىراۋدىن، تەردىن مۇزلاپ كېتىدۇ،
چىققان ھورلار قاتىدۇ پۈشۈلداپ تىنغان ھامان.
زىمىن ئۈستى شەلۋەرەك، گىيا بىلەن قوشۇلسا،
بۇلار قاتتىق ئۈيۈلتاش چۈنكى سوغدىن مۇزلىغان.
ئاتلىق لەشكەر تىڭشىسا غەيرى ئاۋاز شەپىنى،
بولغاي سەگەك بىدارى، بولغاي باتۇر ـ قەھرىمان.
پىيادىلار خەتەرگە ئېنتىلمىسۇن ئالدىراپ،
غەربى قوۋۇق شۇندىلا بەرگەي شەرەپ ـ زەپەر، شان.

يۇقۇرقى شېئىرنىڭ ھەممە جۈملىلىرى قاپىيىلىك كەلگەن . ھەر ئۈچ خەت بىر تۇراق گۇرۇپپىسىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ ناھايىتى راۋان ، ئېغىزغا چۈشۈپلا تۇرىدۇ ۋە ئوقۇغانسېرى جىددىلىككە چۆمدۈرۈپ ، جانلىق ئوبرازلار ئارقىلىق ئوقۇغۇچىنىڭ كۆز ئالدىغا تەسىرلىك سۈرەتنى كەلتۈرىدۇ. بۇ شېئىر دەسلەپ قار ، قۇم ، بوران ـ شامال ، تاش ـ شېغىللاردىن ئىبارەت تەبىئى مۇھىتنى تەسۋىرلىگەن . "سىڭتەبىردە لۇنتەيدە······" دىگەن مىسرادىن باشلانغان ئۈچ جۈملىدە شىنجاڭنىڭ بوران ھۆكۈرەپ تۇرىدىغان مەنزىرىلىرى تەسۋىرلەنگەن بولۇپ ، بۇ ھەممىگە تونۇش. ئۇنىڭدىن كېيىن سەپ تارتىپ ماڭغان لەشكىرى قوشۇندىكى ئەزىمەتلەر يېزىلغان . ئۇ يەنە بىر كۆرۈنىشنى سىزىپ چىقىپ كېچىلىك يۈرۈش ئەھۋالى بايان قىلىنىپ ، لەشكەرلەرنىڭ قاراڭغۇ كېچىدە شامال ، قار ـ شىۋىرغانلارغا قارشى كۆكرەك كېرىپ مېڭىش ئەھۋالى ، پەخەس بىدار بولۇشى لازىملىقى كۆرسىتىلگەن . " ئات يۈگلىرى قىراۋدىن ، تەردىن مۇزلاپ كېتىدۇ " دىن تارتىپ باشلانغان ئۈچ جۈملە چېگرا رايوننىڭ كېچىلىك سوغۇقىنى تەسۋىرلەيدۇ . باشقا ھەر قايسى جۈملىلەرمۇ رۇڭلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلغان لەشكەر ـ سەركەردىلەرنىڭ جاسارىتىنى ، توسۇۋالغىلى بولمايدىغان شىجائىتىنى تەسۋىرلەشكە قارىتىلغان . خەتكە مۇنداقلا بىر قارىغاندا ، جۈملىلەر ئارىلىقىدا ھېچقانچە رۇشەن باغلىنىشلىق يوقتەك كۆرۈنىدۇ . ئەمەلىيەتتە ، باشتىن ـ ئاخىر سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ قەتئى ، غەيرەتلىك جاسارىتىگە مەدھىيە ئوقۇشتىن ئىبارەت مەركىزى ئىدىيە سىڭدۈرۈلگەن . مەنزىرىنى يېزىش ـ ھېسسىياتنى ئىپادىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ . پايانسىز قارلىق ، قاپلاپ كەتكەن قۇم تۇزاڭ ، " شامال كېلەر گويا تىغسىمان " بولسىمۇ چېگرىدىن چىققان سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ ئىشلىرىغا بولغان ساداقەتلىكلىكى ، ئىپتىخارى جۇش ئۇرۇپ تۇرىدۇ. يۇقۇرقى مىسرالار كورىنىشتە چېگرا جايلاردىكى ھاۋا رايىنىڭ قاتتىق سوغۇقلىقىنى تەسۋىرلىگەندەك تۇرغىنى بىلەن ئەمەلىيەتتە ، بۇ ئارقىلىق سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ تېز پۈكمەس روھىغا مەدھىيە ئوقۇلغان . ھېسسىيات ئىچىدە مەنزىرە ئېچىلىدۇ ، ھېسسىيات بىلەن مەنزىرە بىرلىشىپ كېتىدۇ ، شۇنىڭ بىلەن بىر خىل جىددى روھى ھالەت شەكىللىنىدۇ ـ دە لەشكىرى قىسىمنىڭ توسۇۋالغىلى بولمايدىغان قەھرىمانانە ئوبرازى كۆتۈرىلىپ چىقىدۇ ۋە كىشىلەرگە ئۆزى شۇنداق مۇھىت ئىچىگە بېرىپ قالغاندەك تەسىرات پەيدا قىلىدۇ . لىڭ شېن ھەر مىسراسى 7 خەت بىلەن تۈزۈلىدىغانشېئىرلارنى يېزىشقا ماھىر . ئۇنىڭ نەتىجىسىمۇ ھەر مىسراسى 7 خەت بىلەن تۈ ـ

زۇلگەن 7 بەندلىك شېئىرلاردا كۆرۈنىدۇ. يۇقۇرقى شېئىرمۇ ھەر مىسراسى 7 خەت بىلەن تۈزۈلگەن شېئىرلىرىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ مىسرالارنىڭ تۈزۈلۈشىدىكى چەكلىمە ناھايىتى ئاز، قاپىيىلىرى ئالماش، جۈملىلەرنىڭ باغلىنىشچانلىقىمۇ ئەركىن، ئەمما زىچ ۋە تەبىئىي جىپسىلىشىپ كەتكەن. بۇ ئارقىلىق شائىرنىڭ تولۇپ ـ تاشقان قىزغىنلىقى ۋە ئۆزگىرىشچان كۆپخىل تەسەۋۋۇرى چېگرا رايون مەنزىرىلىرىنى كۆرگەندىلا ئۇرغۇپ تېشىپ مۇناسىپ شېئىرلارنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

لىڭ شېن ناھايىتى نۇرغۇن غەزەل شەكلىدىكى شېئىرلارنى يازغان. بۇ شېئىرلار تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەزەل شەكىللىك شېئىرلارنىڭ تەرەققىياتىدا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى.

(2) رەڭدارلىقى خىلمۇ ـ خىل، شېئىرى كەيپىيات مول.

لىڭ شېن تەسۋىرلىگەن چېگرا مەنزىرىلىرى، بىر خىللا بولۇپ قالمىغان، ئۆزىگە خاس ئۆتكەللەر ئارقىلىق ھەر خىللىقنى نامايان قىلغان. شۇڭا ئۇ كۆز چېقىپ تۇرىدۇ. يەنە ئۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئالاھىدىلىكىنى نامايىش قىلىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە شېئىرى **«ئاق قار ناخشىسى بىلەن ۋۇ تۇتقاۋۇلنى پايتەختكە ئۇزىتىش»** دىگەن شېئىردا قار مەنزىرىسىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

گوياكى بىر كېچىدە كېلىپ باھار شامىلى،
مىڭ تۈمەنلەپ نەشپۈتنىڭ چېچەكىنى ئاچقاندەك.

يۇقۇرقى مىسرالاردا تەسەۋۋۇر شۇنچە مول، سېلىشتۇرۇش ناھايىتى باپ، ئوبراز گۈزەل بولغاچقا تەبىدى ناخشا قىلىپ ئوقۇغىلى بولىدۇ. قىش پەسلىدىكى قار مەنزىرىسىنى نۇرغۇنلىغان شائىرلار تەسۋىرلەپ ئۆتكەن ۋە مەدھىيىلىگەن. ئەمما نىمە ئۈچۈن بۇ بىر شېئىر ئىچىدىكى ئىككى مىسرا تا ھېلىغىچە ئۆلمەس بولۇپ كەلدى؟ بۇ، شائىرنىڭ كوڭلىنىڭ يورۇق، ئىنتىلىشچان، ئۈمىتۋارلىق بىلەن كىشىلىك ھاياتقا مۇئامىلە قىلغانلىقىدىن، دۆلەتكە سادىق، خەلققە ۋاپادار بولۇشتەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھقا ئىگە بولغانلىقىدىن بولغان. شائىرنىڭ يۈكسەك ئىدىيىۋى مۇھىتى ئىچىدىلا ئاندىن ئەشۇنداق ساپ، يېڭى ساغلام شېئىرى پىكىرلەر ھامىلدار بولالايدۇ. «گوياكى» دىگەن بىر سۆز بىلەن چېگرا رايوندىكى قار چۈشۈش ۋاقتىدىكى ھالەتنى ئالدىمىزغا يېيىپ كۆرسىتىدۇ. «باھار شامىلى» دىگەن سۆزلەر ئارقىلىق قىش پەسلىدىكى مەنزىرىنى ئالماشتۇرۇپ كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرىدۇ. بۇنداق چىرايلىق سۆز ئىشلىتىش ماھىر ئۇستىنىڭ قولىدىنلا كېلىدۇ. «مىڭ ـ تۈمەنلەپ نەشپۈتنىڭ چېچەكىنى ئاچقاندەك» دىگەن مىسرا «باھار» مەنزىرىسى ئارقىلىق قار مەنزىرىسىنى سۈرەتلىگەن. بۇ شۇ قەدەر جانلىق ۋە چىنلىققا يېقىن چىققان. ئوبراز كىشىنى مەستانە قىلىدۇ، ئالاھىدە ھوزۇرلاندۇرىدۇ، كىشىلەرگە تەبىئەتنىڭ گۈزەللىكىدىن زوقلىنىش تۇيغۇسىنى بېرىدۇ. بۇ بىر شېئىر بولسىمۇ، يەنە سۈرەتكە ئوخشايدۇ. شېئىر ئىچىدە سۈرەت باردەك، ھەم شېئىر، ھەم سۈرەت ئارىلىشىپ كەتكەندەك تەسىرات پەيدا قىلىپ كىشىگە كۆڭلى ـ قارنى كېڭىيىپ كەتكەندەك بىلىنىدۇ.

شائىرنىڭ تەپەككۇرى كەڭ، قەلىمى ئەركىن، راۋان بولۇپ ئوخشىمىغان رەڭ بىلەن ئوخشىمىغان شېئىرى مەزمۇنلارنى تەسۋىرلەپ بەرگەن. بەزىدە ئوخشاپ كېتىدىغان ياكى بىر ـ بىرىگە يېقىنلىشىدىغان مەزمۇنلار بولغان ھالەتتىمۇ، شائىر يەنە مۇستەقىل، ئالاھىدە شېئىرى پىكىر ۋە

Altun0q

تەسىرات ئىجات قىلىشقا كۈچ سەرپ قىلغان . « ئاق قار ناخشىسى » بىلەن « ۋۇۋېيدا لىۇ تۇتقا ـ ۋۇلنى يەنشى لەشكىرى سەپىرىگە ئۇزىتىش» دېگەن شېئىرىنىڭ ئىككىلىسى ئۇزىتىش ئۈچۈن يېزىلـ غان . ئەمما ، ئىجات قىلغان كەيپىيات ۋە شېئىرى پىكىر ئوخشىمايدۇ . « ئاق قار ناخشىسى » دا:

لۇنتەي شەرقى قوۋۇقتىن ئۇزاپ چىقىپلا جانابىم،
كۆتەر سىلىنى يولبويى قار قاپلىغان تيانشان .
تاغ يولليرى قايرىلىسا كۆرەلمەيمەن سىلىنى،
قار ئۈستىدە قالغۇسى ئات چاپچىغان جاي ھامان.

دەپ يازىدۇ . يۇقۇرقى مىسرالاردىن شائىرنىڭ ئايرىلىشقا چىدىيالمىغانلىقىدەك يۈرەك ھېسسىياتى قەغەز ئۈستىدە نامايان بولىدۇ . بۇنىڭدا ئوبرازلار ئاددى ـ سادده ، ئىنتايىن چىن ، گەپ ـ سۆزلەر قىسقا بولسىمۇ ، پىكىر ـ ھېسسىيات قايناپ تۇرىدۇ . « ۋۇۋېيدا لىۇ تۇتقاۋۇلنى يەنشى لەشكىرى سەپىرىگە ئۇزىتىش» دېگەن شېئىردا تەسۋىرلەنگەن مۇھىت تەسىراتى بولسا « ئاق قار ناخشىسى » غا تامامەن ئوخشىمايدۇ:

بەشىنچى ئاي يالقۇنتاغ، ماكار ئادەم بەكمۇ ئاز،
جانايلىرى ئات بىلەن ئۇچۇپ ئۆتكەي قۇش بولۇپ.
تەيىنلىدى مەھكىمە غەرپكە سىلىنى بەگ قىلىپ،
ياكىرىغاي بۇرغا ئۇنى خۇ دىيارىغا تولۇپ.

يۇقۇرقى بار ـ يوقى تۆت مىسرا پايانسىز كەڭرى كەتكەن مۇھىتنى ئىجات قىلىپ ، شەپەق نۇرىغا ئوخشاش رەڭلىرى ئۇچۇق بېرىلگەن ، ئازادە ـ كۆركەم ، سىزىقلىرى ئېنىق بولغان دوستىنى ئۇزىتىش سۈرىتىنى نامايان قىلىدۇ . بۇنىڭدىكى شېئىرى ھېسسىيات گۈزەل ، ئاددى، لېكىن تەبىئى ئوبرازلىرى كونكىرىتنى بولغان بىلەن بەكمۇ جانلىق تۇيغۇ بېغىشلايدۇ.

(3) كونكىرىت، جانلىق، ئوبرازلىرى چىن.

لىك شېىن ئىجتىمائى تۇرمۇشنى چوڭقۇر كۆزىتىشكە ئاساسەن ھاسىل قىلغان تەجرىبىسىگە ئاساسەن ، مول تەسەۋۋۇر ۋە مۇبالىغىلەشتۇرۇش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ ، نۇرغۇنلىغان كونكىرىتنى جانلىق ئوبرازلارغا ئىگە شېئىرى مىسرالارنى ئىجات قىلدى . تاغنىڭ ئېگىزلىگىنى يازغاندا : " بولۇتلار ئۇچۇپ چىقالماس چوققىغا " دەپ ، چۆل ـ جەزىرىلەرنى يازغاندا : " قۇش ئۇچۇپ ئۆتەلمەيدۇ ھەرگىز نېرىغا " دەپ چۆل كەڭلىگىنى ئوخشاتتى . " ئىس ـ تۈتەك ، تۇمان ـ توزاڭلار جۇرئىتى يوق ئۇچقىلى " ، " كەڭرى ئاسمان ئۈستىدە كۆن نۇرى يەتمەس چېكىگە " دېگەندەك سۆزلەر بىلەن دالىلارنىڭ كەڭ ، چوڭلىغىنى ئىپادىلىسە ، " ئات بىلەن قۇشتەك ئۇچۇپ " ، " ھەر سەكرەشتە يول قىسقارغاي بىر تالاي " دېگەندەك ئوخشىتىشلار بىلەن ئات بىلەن يۈرۈشنىڭ ناھايىتى تېزلىگىنى تەسۋىرلەيدۇ . بۇ سۆزلەر ناھايىتى تاۋلانغان ، پىششىقلانغان بولۇپ ئوبرازلار يېڭى تۇيۇلىدۇ . بولۇپمۇ بەزى ئابىستىراكىتنى شەيئىلەر ئاپتۇرنىڭ ياراتقان پېرسۇناژلىرى ئارقىلىق ئوقۇغۇچىنىڭ ئالدىدا كونكىرىت ، جانلىق نەرسىلەرگە ئايلىنىدۇ . مەسىلەن: شائىر چېگرا جايلارنىڭ سوغۇقلىغىنى يازغاندا :

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

چۈشسە قار چەكسىز زېمىن توڭلايدۇ بىر پەستە تامام،
ئات تۇيانىدىن تاقا چۈشۈپ قالادۇر ۋەسسالام.

(« لۈنتەيدە ناخشا بىلەن قىسىن دافۇنىڭ لەشكەر تارتىپ غەرپكە يۈرۈش قىلىشىنى ئۇزىتىش »)

تۇمەن يوللار ياتىدۇ قىلىن قارنىڭ تېگىدە،
قورۇق سوغۇق دەستىدىن مۇزلار كېلەر مىڭلاپ جاڭ.
سەركەردىمىز يىگانە، ئىسسىنالداي ئۈتتىلەر،
مەھكىمە قېلىچىدا يېرىلغۇسى مۇز ھامان.

(« تيانشان قارلىقىدا ناخشا ئوقۇپ شياۋجىرنى پايتەختكە ئۇزىتىش »)

قېلىن پەردە، چىدىرلار بارى نەمخۇش، تارتتى زەي،
يالغۇز يېتىپ سوغۇقتىن ئىسسىنالماي قاخشىدۇق.
سەركەردىنىڭ بۇرغىسى كەتتى سوغدىن يېرىلىپ،
تۆمۈر كىيىم بەرسىمۇ مەھكىمىدىن زارلىدۇق.
يۈزلەپ ـ مىڭلاپ جاڭ كېلەر بۇندا تۇتقان مۇز دالا،
بۇلۇتلارمۇ ئاسمانىدا مۇزلىدى دەپ ئويلىدۇق.
ياقىقان قارلار دەستىدىن ئېچىلمايدۇ ئىشىكلەر،
توڭلىغاچ تۇغ ـ ئەلەم لەپىلدىمەس، قارىدۇق.

(« ئاق قار ناخشىسى بىلەن ليۇ تۇتقاۋۇلنى پايتەختكە ئۇزىتىش »)

دىگەنىدەك مىسرالارنى ئىشلەتكەن . شائىر ئات تۇۋىغىنىڭ مۇزلاپ تاقىلىرى چۈشۈپ قالغانلىقىنى ، يالغۇز يېتىپ ئىسسىنالمىغانلىقىنى ، بۇرغىلارنىڭ يېرىلىپ كەتكەنلىكىنى ، ھەتتا بايراقلارنىڭمۇ توڭلاپ قېلىپ لەپىلدىمىگەنلىكىنى يېزىش ئارقىلىق جانلىق ، كونكرېت ئوبرازلار بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ نەزىرىنى كېڭەيتىپ ، ھىسسىياتىنى ئۇرغىتىدۇ ۋە شېئىرى پىكىر ئىچىگە باشلاپ كىلىدۇ . بۇ ، كىشىلەرگە ئۆزىمۇ ئەشۇنداق مۇھىتتا تۇرىۋاتقانىدەك سېزىم پەيدا قىلىدۇ . بۇنداق مەنزىرە ئارقىلىق ھىسسىياتنى ئىپادىلەش ، تىل ئارقىلىق قەلبنى ئىزھار قىلىش ، ئابستىراكىتلىقنى ئوبرازلىققا ئىگە قىلىشتەك ئىپادىلەش ئۇسۇلى كۆرۈنەرلىك بەدىئى نەتىجە بېرىدۇ .

شائىر ئوبرازلىرىنى تەسۋىرلىگەنىدە ئۆتكۈر قەلەم ئىشلىتىشكە ماھىر بولۇپ ، ھەركەت ئۇسۇلىدىكى ۋە ناھايىتى تېزلا غايىپ بولىشى مۇمكىن بولغان ئوبرازلارنى تۇتۇۋالالايدۇ . مانا بۇ ئۇنىڭ شېئىرلىرىغا يېڭىلىك ، مەردانە تەسىراتىنىڭ يۇغۇرۇلۇپ كېتىشىنى ، مول ، يېڭى ئالاھىدىلىكنى ، نۇرلۇق رەڭنى بېغىشلىغان . مەسىلەن : « ئامبالنى مۇھاپىزەت قىلىپ چىلان تورۇق ئاتتا ماڭغاندا يېزىلغان شېئىر » دىگەن شېئىردا مۇنداق يازىدۇ:

جاناپلىرىنىڭ ئېتىنى سۈرەتلەشكە قۇربىم يوق،
ئوخشار ئۇ كۈلۈپ تۇرغان شاپتۇلنىڭ چېچەكلىگە.
قىزىل گىلاس ۋە ياكى قىزىل مارجان، ياقۇتتۇر،
قاش تېشىدۇر ئىگىرى، ئالتۇن تامام ئۈزەڭگە.
قامچا تەگمەي پۇلاڭلاپ قويۇلسىلا تەر ئاقار،
چاپقاچقا ئۇ سايىسى كۆرۈنمەيدۇ كۆزلەرگە.
مىدىرلىسا گىيالار ئۇچار يەنە كۈچ بىلەن،
بۈركۈتلەرنى قالدۇرۇپ ئۇزاقلارغا ـ كەينىگە.

شائىرنىڭ پۈتۈن ئىخلاسى بىلەن سۈرەتلەپ چىققان تورۇق ئاتنىڭ جانلىق، ھەيۋەتلىك ئوبرازى، ھەقىقەتەن كىشىگە ھەيران قالدۇرارلىق تەسىر بېرىدۇ.

(4) تىلى راۋان، مىسرالىرى قىسقا ۋە مەزمۇندار.

لىك شېننىڭ تىلى ناھايىتى راۋان، جىپسىلىشىپ كەلگەن، خۇددى ئېقىۋاتقان دەريا سۈيى تۆركەشلەپ شەرققە ئېقىپ تېز سۈرئەت بىلەن مىڭ يوللۇق مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكەنگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن: ئۇنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئەسەرى بولغان «ئاق قار ناخشىسى بىلەن ۋۇ تۇتقاۋۇلنى پايتەختكە ئۇزىتىش» دېگەن شېئىرىنى كۆرىدىغان بولساق، ھەر مىسراسى 7 خەتتىن تۈزۈلۈپ، ھەر ئىككى مىسراسى ئوخشاش قاپىيىلەنگەن. رىتىملىرى ناھايىتى تېز، جانلىق بىلىنىدۇ. خەت ۋە مىسرالار بىر خىل تۇراق گۇرۇپپىلىرىغا تەشكىللەنگەن بولۇپ مۇزىكىلىق تەسىر بېرىدۇ. ئۇنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن شېئىرلىرى شېئىرنىڭ شەكىل گۈزەللىكىگە ۋە ئاھاڭدارلىقىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن ھالدا يېزىلغان. بۇ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي تارتىش كۈچىنى ئاشۇرۇپلا قالماستىن، لىك شېن شېئىرلىرىنىڭ كىشىلەرنىڭ ئېغىزىغا سىڭىپ كەتكەنلىكىدىكى سەۋەبنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

لىك شېن سۆزلەرنى تاۋلاپ مىسرا تۈزۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن، تىلنى پىششىقلاپ ئىشلىگەن. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا كىشىگە يامان تەسىر قىلىدىغان، قوپال، شاۋ ـ شۇۋ سۆزلەر كۆپ ئۇچرىمايدۇ. مەسىلەن: «ئات بىلەن ئۇچۇپ ئۆتكەي قۇش بولۇپ»، «كۈن نۇرى يەتەلمەس چەت نېرىغا» («ۋۇۋېيدىن تۇتقاۋۇل لىيودەننى ئەنشىنى باشقۇرۇشقا تۈزىتىۋېتىپ كاۋ ـ كەيفۇ مەھكىمىسىگە تەقدىم» دىن) «قوم ـ توزاڭسىز چاپلىشار ئات تەرىنىڭ ئۈستىگە، تۇمان بىلەن تۈتەكتىن ئايلىنىدۇ لايغا ئۇ» («لۇڭشەندىن تونجى قېتىم ئۆتكەندە يېزىق ئارقىلىق تۇتقاۋۇل بەككە تەقدىم قىلىندى» دىن) «چەت ـ چېكى تۈگىمەي يەرنىڭ ئاخىرى، يەككە ـ يىگانە شەھەرنىڭ قالدى بىرلا ئاسمىنى» («ئەنشى مەھكىمىسىدە تۇرۇپ چاڭئەننى ئەسلەش» دىن) قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى شېئىر مىسرالىرى ئىچىدە بىر خىل گۈزەل شەكىل پەيدا قىلىش رولىنى ئوينىغان. لىك شېن شېئىرلىرىنىڭ بەزىسى ئۈچ خەت بىر مىسرا، بەزىسى 6 خەت بىر مىسرا، 8 خەت بىر مىسرا ۋە 10 خەت بىر مىسرا بولۇپ تۈزۈلگەن. بۇنداق ئەنئەنىۋى كونا قېلىپقا چۈشمىگەن بىر خىللا ئۇسلۇبتا ئىپادىلىنىشى، بىرلىككە كېلىش ئاساسىدا ئۆزگىرىشچانلىققا ئىنتىلىشتەك مۇستەقىل ئىجادچانلىق روھ، مەدھىيىلەشكە تېگىشلىك.

شائىر خەلق ئارىسىدىن تىل جەۋھەرلىرى تېپىپ قوبۇل قىلىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەر ـ

گەن. ئۇ مۇزىكا مەھكىمىلىرىدىكى خەلق قوشاقلىرىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغانلىقتىن، چۈشە‑نىشلىك بولۇشتا گەپ قىلغاندەكلا بولۇشقا، ئاممىباپلىققا ياتىدىغان تىل ئىشلىتىشكە ماھىر بولغان. بۇنىڭغا گۈزەل، تەسىرلىك شېئىرىي پىكىر ۋە مول ئىدىيىۋى مەزمۇن قوشۇلۇپ ئۇنىڭ شېئىرلىرى نا‑ھايىتى چۈشىنىشلىك، يېقىملىق دەرىجىسىگە يەتكەن. مەسىلەن: ئۇ: «لياڭ جۇ مەھكىمىسىدە ھەر قايسى تۈتۈۋۇل بەگلەر بىلەن كېچىسى جەم بولۇش» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

ئەگىم، زىلال ئاي چىقتى بۇ شەھەرنىڭ ئۈستىگە،
شەھەر ئۈستىگە چىققان ئاي يورۇتىدۇ لياڭجۇنى.
لياڭجۇ كېلەر يەتتە يول، ئائىلىلىك ئون تۈمەن،
خۇ كىشىسى يېرىمى، چېلىشىدۇ پىپانى.
پىپا كۈيى ياڭرىسا يايراپ كېتەر كۆڭۈللەر،
ئىللىق شامال كەزگەندەك بولار شۇ دەم دۇنيانى.
خېشى پەردە ئىچىدە ياشار كۆپرەك كونىلار،
تېپىشقاندەك كونىلار ئەندى بىردىن پانانى.
گۈللۈك ئىشىك راۋاقتىن كۆرىنىدۇ كۆزگى چوپ،
يوقسۇل ـ نامرات كۆز تىكەر ئىزدىگەندەك بوۋاينى.
بىر ئۆمۈردە نەچچە رەت كۈلۈپ ئۆتەر بىر ئادەم،
جام بىلەن مەي تېپىشسا مەس بول ئۇنتۇپ جاپانى.

يۇقۇرقى مىسرالاردا نا تونۇش، بەكرۇ چوڭقۇر مەنىلىك سۆزلەر تېپىلمايدۇ. شۇنداقلا، قە‑دىمقىلار ئىشلىتىدىغان غەلىتى، چۈشىنىكسىز ئىبارىلارمۇ يوق. بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسى دېگەندەك گەپ قىلىۋاتقانغا ئوخشاش تىزىلغان، ئەمما، راۋان ۋە ھېسسىياتقا باي. ئۇ شائىرنىڭ ھاياجانلىق تۇيغۇ‑سىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ئۆزىگە خاس رەڭدارلىققا ئىگە.

شېئىرنىڭ قىممەتلىك يېرى — نەپىسلىك ۋە تاۋلانغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. لىڭ شېنىنىڭ شېئىر‑لىرى ناھايىتى ئاددى، قىسقا. ئۇ سۆز ۋە مىسرالىرىنىڭ تاللىنىش بىلەن تاۋلىنىشىغا بەكمۇ ئەھەم‑يەت بەرگەن. ئۇ ھېمىشە بىر نەچچە مىسرالار بىلەن مۇرەككەپ، مول ھېسسىياتنى ئىپادىلەپ بې‑رەلەيدۇ. مەسىلەن: ئۇنىڭ «پايتەختكە بارىدىغان ئەمەلدار بىلەن ئۇچرىشىش» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق يېزىلغان:

بۇ قەدىم دۆلەت زېمىنىدىن قارىسام مەشرىق تامان،
كۆرىنەر كۆزگە يىراقتىن يوللىرى ئەگرى ئۇزاق.
ئىككىلا يېڭىم بىلەن سۈرتتۇم يېشىمنى توختىماي،
قۇرىماستىن كۆزلىرىم قالدى ياشلىنىپ، بىراق؛
ئۇچرىشىپ قالغاندا يوق يېنىمدا قەغەز يا قەلەم،
ئۇ جاناپقا گەپ بىلەن قىلدىم بايان دەرت ۋە پىراق.

ئايرىلىش — جۇدالىق ھېسسىياتى ناھايىتى چوڭقۇر بولسىمۇ، ئەيتاي دېسە تۈگىمەس گەپ‑

www.uyghurkitap.com

سۆزلەر بولغاندىن شائىر ئازلا سۆز، قىسقا مىسرالار ئارقىلىق ئۆز ھېسسىياتىنى جانلىق ئىپادى-لەپ بەرگەن. شۇنداقتىمۇ، بۇ قىسقا مىسرالار ئۇز ئىچىگە ناھايىتى كەڭ مەزمۇننى يىغىنچاقلىيا-لىغان.

× × ×

گاۋ شى، ۋاڭ چاڭلىڭ ۋە لىك شېنلەر، تاڭ سۇلالىسى ياشىغان دەۋردىكى چېگرا شېئىرلىرى يازىدىغان شائىرلارنىڭ تالانتلىق ۋەكىللىرىدۇر. ئۇلارنىڭ شېئىرلىرى قىزغىنلىققا تولغان، ھېسسى-يات ئۇرغۇپ، تېشىپ تۇرغان ئەسەرلەردۇر. شۇنداقتىمۇ، لىك شېن شېئىرلىرى يەنە ئۆزىگە خاس روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇنىڭ شېئىرلىرى گاۋ شى شېئىرلىرىدەك كەڭرى، بۇرۇلۇشچان ئەمەس ۋە ھېسسىياتىنى ئىپادىلىشى ئۇنىڭدەك كۈچلۈك ئەمەس. شۇنداقلا، ئۇنىڭ شېئىرلىرى ۋاڭ چاڭلىڭ شېئىر-لىرىدەك ئىللىق، ئەۋرىشىم ۋە سىلىق ئەمەس. بەلكى جىددى، ياڭراق ھەمدە گۈزەل بەدىئى ئۇس-لۇپقا ئىگە. شۇڭا بۇرۇندىن تارتىپ داڭلىق ئەسەرلەر، دەپ تىلغا ئېلىنىپ كەلدى. دۇفۇ «لىك-شېننىڭ جيا جۇ شېئىرلىرى» غا يازغان مۇقەددىمىسىدە: «...كىشى كۆپرەك ئالاھىدە بىر مۇھىتقا كىرىپ قالىدۇ. قايتىپ چىققان چاغدا يېتىم - يىگانىلىق ھېس قىلىدۇ. دائىملىق ھېسسىياتىنى چە-قىش قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ شېئىرلارنىڭ داۋاملاشتۇرغىدەك يېرى قالدۇرۇلمىغان...» دەپ يازغانى-دى. بۇنىڭدىن، لىك شېن شۇ چاغدىلا ھەممە يەلەنگە تونۇش بولۇپ ماختاشقا سازاۋەر بولغان. شائىر دۇفۇ «جيا جۇدىكى لىك شېنغا تەقدىم» دېگەن شېئىرىدا: «رەخمەت سىزنىڭ نەزمىڭىزگە، كۆپ ئوقۇپ ئالدىم ھوزۇر» دەپ يازغان. رەخمەت ئوقۇش بىلەن بىرگە ئۆزىنى لىك شېن بىلەن سې-لىشتۇرغان. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈش قىيىن ئەمەسكى، دۇفۇ لىك شېن شېئىرلىرىغا يۇقىرى باھا بەرگەن.

يەر - زېمىن ئايلىنىپ تۇرماقتا. ھېساپسىز زور ئۆزگىرىشلەر بولۇپ ئۆتتى. لىك شېن شېئىر-لىرى 1200 نەچچە يىللىق تارىخنىڭ سىناقلىرىنى بېشىدىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، بۈگۈنكى كۈندە يەنىلا پارلاق نۇر چېچىپ كۆزلەرنى قاماشتۇرىدۇ. بىز بۇ قىممەتلىك ئەدەبى مىراسنى ئاسرىشى-مىز، ئۆگىنىشىمىز ۋە ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم.

«قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمى ژورنىلى» خەنزۇچە
1982 - يىللى 1 - سانىدىن. سەمەت دۇگايلى تەرجىمىسى.

AltunOq

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇر تىلىدا چەتتىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش مەسىلىسى ھەققىدە

يۈسۈپ تۇرسۇن

ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى بولغان تىل جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ . تىلنىڭ تەرەققىياتى فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىراماتىكىدىن ئىبارەت 3 جەھەتتىن نۇقتىلىق ئىپادىلىنىدۇ . بۇلار ئىچىدە تىلنىڭ لوغەت تەركىبى ئەڭ سەزگۈر ۋە ئىنكاسچان كېلىدۇ. تىلنىڭ لوغەت تەركىبىنىڭ ئۆزگىرىشىدە، جەمئىيەت ۋە ئىنسانلار تەپەككۇر تەرەققىياتى داۋامىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى شەيئى ، يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلىگۈچى يېڭى سۆز ئىبارىلارنىڭ ئۆزلۈكسىز بارلىققا كېلىپ لوغەت تەركىبىنىڭ بېيىپ بېرىشى ئاساسى ئورۇندا تۇرىدۇ . چۈنكى "سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرۇشى ، سودا ۋە ترانسپورت ئىشلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرۇشى، تېخنىكا ۋە پەننىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرۇشى ، تىلنىڭ لوغەت تەركىبىنى بۇ ئىشلار ئۈچۈن زۆرۈر بولغان يېڭى سۆز ئىبارىلەر بىلەن تولۇقلاپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ . تىل بۇنداق ئېھتىياجنى بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرۈپ لوغەت تەركىبىنى يېڭى سۆزلەر بىلەن تولۇقلاپ تۇرىدۇ ...." ①

ستالىننىڭ لوغەت سوستاۋى تەرەققىياتىغا بەرگەن بۇ تەبىرى ماركسىزىمنىڭ تىلشۇناسلىقتىكى ئىنكاسى بولۇپ ، بۇ ، ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتتىن كەلگەن ، ھەر قانداق شەيئى ئۆزىگە خاس تەرەققىيات قانۇنىغا ئىگە بولغىنىدەك ، تىلنىڭ لوغەت تەركىبىنىڭ تەرەققىي قىلىش ، ئۆزگىرىش قانۇنىمۇ ، جۈملىدىن ، لوغەت تەركىبىنىڭ يېڭى سۆزلەر بىلەن ئۆزىنى تولۇقلاش قانۇنىمۇ مەلۇم تىلشۇناسنىڭ ئىرادىسىدىن مۇستەسنا ھالدا ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەت .

ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىمۇ بۇ قانۇنىيەتتىن خالى ئەمەس .

ئۇيغۇر تىلى ھەر قايسى دەۋرلەردە ھەر خىل يېزىق سىستېمىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدىنى - مىراسلىرىنى دەۋرمۇ - دەۋر كېيىنكى ئەۋلادلارغا قالدۇرۇپ كەلدى .

ئۇيغۇر تىلىدا دۇنيادا ۋۇجۇتقا كەلگەنلىكى شەيئى ۋە ھادىسە ئەمەس ، ھەتتا ئەلىمساقتىن تارتىپ روھى دۇنيادىكى مەۋھۇم چۈشەنچىلەر — تۆتىم ، شامان ، زەردۇش ، بۇددا ۋە ئىسلام ئەقىدىسىگە ئائىت ئەسەرلەر قەيت قىلىنىپ ۋە تەربىيە قىلىنىپ ئۆزىنى ئالاقىلىشىش قورالى قىلغۇچى خەلقنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيىسىنى دۇنياغا نامايەن قىلىپ ، ئىلغار تىللار قاتارىدىن ئورۇن ئالدى .

① ستالىن ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق .

بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئۈنۈمدارلىقى شۇ دەرىجىدە يەتتىكى، ياۋروپا ۋە باشقا قىتئەلەردىكى مەدەنىيەتتە خېلى بۇرۇن تەرەققىي قىلغان دۆلەت ۋە مىللەتلەر ئارىسىدا بارلىققا كەلگەن مەشھۇر يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئىپىك ئوبرازلارنىڭ ئەڭ نازۇك پىسخولوگىك خۇسۇسىيەتلىرىمۇ ئۇيغۇر تىلىدا بىمالال ئىپادىلىنىۋاتىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ مانا مۇشۇنداق ئىپادىلەش ئۈنۈمى يۇقىرى پاساھەتلىك تىل بولۇپ شەكىللىنىشىدە چەتتىن كىرگەن سۆز-ئاتالغۇلارنىڭمۇ مۇئەييەن ئورۇن تۇتىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان. بۇ نۇقتىدا فرانسىيە، تۈركىيە تىلشۇناسلىرىغا ئوخشاش «تىلىمىز ساپ تەرەققىي قىلغان تىل» شۇئارىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئۇيغۇر تىل تەرەققىياتىنىڭ ئەسلى ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئىنكار قىلغۇچى بىرەر ئۇيغۇر تىل خادىمى تېخى ئوتتۇرىغا چىققىنى يوق، شۇڭا بۇ يەردە ئۇيغۇر تىل تەرەققىياتىدىكى چەتتىن كىرگەن سۆزلەر ھەققىدە بىرمۇ-بىر توختۇلۇپ ئولتۇرۇشىمۇ ھاجەتسىز. بۇ، ئومۇملۇق.

لېكىن ئەنە شۇنداق ئىپادىلەش ئۈنۈمى يۇقىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۈگۈنكى كۈندىكى كونكرېت ئەھۋالىغا نەزەر سالىدىغان بولساق بەزى ئىختىلاپلىق ئەھۋاللارمۇ يوق ئەمەس. باشقا ئەل، باشقا مىللەتلەر يولغا قويغان، ئۆز تىل ئۈستىدە ھەر قايسى تارماق ساھەلەر بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش، جۈملىدىن چەتتىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش مەسىلىسىنىمۇ تىلشۇناسلىقنىڭ تەركىۋى قىسمى ھېساپلاپ چوڭقۇر تەھلىل قىلىپ، ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشتا بولغان كۆز قاراش، مەنبە ۋە ئۇسۇلدىن ئىبارەت 3 نۇقتىدىن مۇجەسسەملەشكەن بىر ئۆلچەمنى تۈزۈپ چىققانلىقىمىز ئۈچۈن، چەتتىن كىرگەن سۆز ئاتالغۇلار تىلىمىزدا خۇددى قانۇنىيەتسىز بىر دۆۋە سوزلەر يىغىندىسىغا ئايلىنىپ قېلىۋاتىدۇ. نەشرىيات ۋە يېزىقچىلىق ئىشلىرىمىزدا چەتتىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشتا بولغان كۆز قاراش بىرلىككە كەلمەيۋاتىدۇ.

ئاپتور، ئوقۇتقۇچى، تەھرىر ۋە تەرجىمانلىرىمىز يېزىقچىلىق تەرجىمە ۋە نۇتۇق پائالىيەتلىرىدە تىلىمىزدا ئىپادىسى يوق يېڭى ئۇقۇملارغا دۇچ كەلگەندە، شۇ ئۇقۇمنى بىلدۈرگۈچى چەتتىن كىرگەن سۆزلەرگە بىزار بولۇش پوزىتسىيىسىنى تۇتۇپ يېڭىلىك بىلەن سۆز ياساپ قويۇش (مەسىلەن: تۇس ئالغۇ (دەنشىجى) كىر ئالغۇ، (شىيىجى)، ئەھۋالى كۆرۈلمىۋاتىدۇ. بەزى ئاپتورلىرىمىز شېئىرى ئىجادىيىتىلا ئەمەس، پىروزا ئىجادىيەتلىرىدىمۇ كۆپچىلىك خەلق ئاممىسى ئاڭلاپ باقمىغان ئەرەبچە-پارىسچە سۆز ئاتالغۇلارنى كۆپلەپ ئىشلىتىۋاتىدۇ. بەزىلەر روس تىلىدىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشنى 25 يىلدىن بۇرۇنقى ھالىتىگە كەلتۈرۈشنى تەكىتلەپ، خۇددى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپالىق ئىككى ئېغىز گىرىكچە-فرانسۇزچە سوزلەيەلىگەنلىكى ئۈچۈن پەخىرلىنىپ، ئۆزىنى "ئارىستوكرات" ھېساپلىۋالغىنىغا ئوخشاش، ئۆز ئەسەرلىرىنى تىلىمىزدا ئىپادىسى بولمىشىغا قارىماي، بىر دۆۋە روسچە ئىبارىلەر بىلەن تولدۇرۇۋاتىدۇ. روس ۋە ياۋروپاچە ئاتالغۇلارنى ئەينەن تەلەپپۇز قىلىش، ئەينەن خاتىرىلەش، ھەتتا ئۇرغۇسى قايسى بوغۇمغا چۈشكەنلىكىچە دىققەت قىلىپ، تەلەپپۇزىمىزدا تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىۋاتىدۇ. بەزىلەر خەنزۇچە سۆز ئاتالغۇدىكى بىر بوغۇمدا كېلىدىغان iao، uai غا ئوخشاش 2-3 سوزۇق تاۋۇشنىمۇ ئۇيغۇر تىلىدا ئەينەن خاتىرىلەشكە تىرىشىۋاتىدۇ. بەزىلەر مەخسۇس ماقالىلار يېزىپ، ئۇيغۇر تىلىدا چەتتىن سۆز ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشتا بۇرۇندىن ئەنئەنە بولۇپ كېلىۋاتقان، ئۇيغۇر تىلى فونېتىك خۇسۇسىيەتلىرى يار بەرگەن دائىرىدە قوبۇل قىلىنغان (كۈن) ئارپا، شاڭ خو، شۇمپەن دېگەندەك سۆزلەرنى 笑话 (شياۋخۇا)

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى www.uyghurkitap.com

旧风 (شيوك فەن) دېگەنگە ئوخشاش ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. بەزى تۇرمۇشقا دائىر ئەسەرلەر ۋە ماقالىلاردا ئەدەبىي تىلىمىزدا بار تۇرۇپ دىيالېكتتىن سۆز-ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش، ئەرەپچە، پارسچە، روسچە، خەنزۇچىدىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش ئارقىلىق تىلىمىزدا مەنىداش سۆزلەرنى كۆپەيتىۋېتىپ ئەدەبىي تىلىمىزنى قېلىپلاشتۇرۇشقا ئوڭايسىزلىق تۇغدۇرۇۋاتىدۇ ۋە ئەسلى تىلدىكى قېلىپلىشىپ بولغان بىر ئۇقۇمنىڭ بىر نەچچە خىل ئاتىلىشى تىلىمىزغا تەڭ كىرىپ ماقال-ئەسەرلەردە لەيلەپ يۈرۈيدۇ. بەزىلەر سول قىياپەتتە مەيدانغا چىقىپ تىلىمىزنى ساپلاشتۇرۇش، چەتتىن سۆز-ئاتالغۇ قوبۇل قىلماسلىق ھەققىدە سۆزلىسە، بەزىلەر ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەپچە پارسچە، روسچىدىن كىرگەن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ياكى دائىرىسىنى ئۆزى بىلەن بىللە كىرگەن سۆزلەر بىلەن چەكلەش ياكى چىقىرىۋېتىش ھەققىدە تەكلىپلەر بېرىۋاتىدۇ ۋە باشقىلار.

تىلىمىزدا ساقلانغان يۇقۇرقى مەسىلىلەرنى يېشىپچىقىلىشىدا، چەتتىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشقا بولغان كۆز قاراش، ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش ئۇسۇلى ۋە ئاتالغۇ قوبۇل قىلىدىغان ئاساس مەنبەنىڭ ئېنىق بولماسلىقىدىن ئىبارەت 3 نۇقتىغا مەركەزلىشىدۇ.

تىلىمىزدا سۆز-ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش مەسىلىسىدە بۇنداق تونۇشنى بىرلىككە كەلتۈرەلمەسلىك مەسىلىرىنىڭ ساقلىنىشى تەسادىپى ھادىسە ئەمەس، ئۇنىڭ بىر قاتار سىياسى ئىجتىمائى سەۋەپلىرى بار، يېقىنقى يىرىم ئەسىردىن بۇيان، بىر تەرەپتىن دىپلوماتىيە ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجى خەلقارا مۇناسىۋەتنىڭ كېڭىيىشى، پەن، مەدەنىيەت، تېخنىكا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى تىلىمىزغا تېخىمۇ ئېغىر ۋەزىپىلەرنى يۈكلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر تىلىغا ئاتالغۇ قوبۇل قىلىنىدىغان مەنبەلەردە قايتا-قايتا ئۆزگىرىش بولۇپ چىگىش-مۇرەككەپ ھالەت يۈز بەردى.

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزۇن دەۋرلەردىن بۇيان ئۆزىنى باغلاپ تۇرغان قالاقلىق، قاششاقلىق، جاھىللىقتەك فېئودالىق ئاسارەتلەردىن قۇتۇلۇپ، ئەركىنلىككە ئېرىشىش ئۈچۈن قىلغان ھەر خىل دائىرىدىكى دىموكراتىك ئىنقىلاپلىرىنىڭ بەدىلىگە گېزىت-ژۇرناللىق ۋە مەتبۇئات يۈزىگە ئېرىشكەن دەۋرى — دەل دۇنيادىكى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ تەسىر دائىرە بۆلۈۋېلىش ئۈچۈن جېدىنىنىڭ بېرىدىغان دەۋرىگە توغرا كەلدى. ئۇنىڭ تەسىرى رايونىمىزنى مەخسۇس ساھەلەر بويىچە تەتقىق قىلىش خىزمىتى قايرىلىپ قېلىش، تىلىمىزدا يۇقۇرقىدەك مەسىلىلەرنىڭ سادىر بولۇشىغا كەڭ يول ئېچىلدى.

ئەلۋەتتە پەندە تۈپ-تۈز يول يوق، مەدىنى-مائارىپ، نەشرىياتچىلىق ئىشلىرى يولغا قويۇلغىلى ئۇزۇن بولغان رايونىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىدا، تىل-يېزىق خىزمىتىدە بەزى ئەگرى-توقايلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشى تەبىئىي، لېكىن بىزنىڭ بىر دەۋردە باسقان ئەگرى-توقاي يولىمىز، ئىككىنچى دەۋردە توغرا يۈنىلىش تېپىشىمىزغا تارىخىي ساۋاق سۈپىتىدە خىزمەت قىلىش، مۇھىم رىقى بىز ئۈنىڭدىن ئۆلمەي يەكۈن چىقىرىشىمىز كېرەك ئىدى. لېكىن بىز بىردەم ھەر ساھەلەر بويىچە ئەرەپ-پارسچە سۆز ئاتالغۇ قوبۇل قىلساق، بىر دەم توساتتىن پەيدا بولغان سىياسى خاھىش يۈزىسىدىن، قوبۇل قىلىنغان بۇ ئاتالغۇلارنىڭ ئالاقە ئېھتىياجىمىزدا ئويىنىغان ئۇنۇمىگە قارىماي روس تىلى

ئۆگىنىش شۇئارى ئاستىدا، روسچىدىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشتەك، ئازاتلىقتىن بۇرۇن باسقان بۇ خاتا يولنى، ئازاتلىقتىن كېيىنمۇ تەكرار باستۇق. 50 نەچچىنچى يىلى چاقىرىلغان مىللەتلەر تىل - يېزىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا «ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلىنى خەنزۇ تىلىدىن يېڭى سۆز-ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىش يولى بىلەن تولۇقلاش ۋە بېيىتىش — ئوبيېكتىپ تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى» دېگەن پىرىنسىپ ئوتتۇرىغا چىقتى. شۇنىڭ بىلەن روس تىلىدىن كىرگەن سۆز-ئاتالغۇلىرىنى تىلىمىزغا ئۆزلەشكەن-ئۆزلەشمىگىنىگە قارىماي بىر تېپىك بىلەن تەرك ئېتىپ، خەنزۇ تىلىدىن ساھەلەربويىچە قارا-قويۇق سۆز قوبۇل قىلغانىڭ ئۈستىگە، مەتبۇئاتتىكى مەتبە قىيىنچىلىقىنى يېڭىش، يېزىقتا خەنزۇ تىلىنى ئەينەن ئىپادىلەش يۈزىسىدىن، خەنزۇ تىلى پىنيىن لايىھىسى ئاساسىدىكى يېڭى يېزىقنى يارىتىۋالدۇق ھەمدە ئۇيغۇر تىل يېزىقىدا بولمىغان *ch* *zh* *sh* قوش ئۆزۈك تاۋۇشنى رەسمىي قانۇنلاشتۇردۇق، شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلدا خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن ئاتالغۇلارنى قانداق تەلەپپۇز قىلىش ۋە قانداق خاتىرىلەش ئۇسۇلىدا تونۇشنى بىرلىككە كەلتۈرەلمەسلىك مەسىلىسى كېلىپ چىقتى.

ھازىر تىلىمىزدا ساقلانغان يۇقۇرقىدەك مەسىلىلەر ئۈستىدە چىقارغان يەكۈنىمىز سولچىللىق ۋە "4 كىشىلىك گۇرۇھ"نىڭ مەدەنىيەت مۇستەبىتچىلىكى تۈپەيلىدىن بولدى، دېيىلىۋاتىدۇ. ئېنىق-راق ئېيتقاندا بۇ يەكۈن بىرتەرەپلىمىلىكتىن خالى ئەمەس، بىر قاتار سولچىللىق ۋە چوڭ خەنزۇ-چىلىق سىياسىتىنىڭ يۈرگۈزۈلگەنلىكىمۇ بىر سەۋەپ. لېكىن ھەر بىر باسقۇچتىكى تىل خىزمىتىدە ئاساسى ئورۇننى ئىگەللىگۈچىلەر، پىكىر قاتناشتۇرغۇچىلار ئۆزىمىز ئىدۇق، پەلسەپىدە ئىچكى ئا-مىل ھامان بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇڭا تىل خىزمىتىنى سېستىمىلىق ئىشلەش ئۈچۈن ماددى ئاساس يارىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىش، تىلىمىزنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرى ئاساسىدا ئىش ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت پىكىر بىرلىكىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ داۋاگەرلىرىدىن بولىشىمىز، زۆرۈر خىزمەتتە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھازىرى ۋە كەلگۈسى تەرەققىيات يۈزلىنىشىنى كۆزلىشىمىز كېرەك ئىدى. لېكىن بىز نوقۇل چوڭدۆلەتۋەتەنپەرۋەرلىككە ئېتىپ، ئۆزىمىزنىڭ تىل ھەققىدىكى خىزمەتلىرىمىز بىلەن كا-رىمىز بولمىدى.

لىن بياۋ، جياڭچىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھى تارمار قىلىنغاندىن كېيىن ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مىللى مەدەنىيىتى ۋە مەتبۇئات - نەشرىياتچىلىق ئىشلىرى نىسبەتەن جۇشقۇن تۈس ئالدى. ئۇيغۇرلاردىمۇ پەننىڭ ھەر ساھەلىرىگە ئائىت بۇرۇن قىلالمىغاننى قىلالايدىغان، سوزلىيەلمىگەننى سۆزلىيەلەيدىغان بىر ۋەزىيەت شەكىللەندى. شائىر ۋە ھېكايە يازغۇچىلىرىنىڭ سانى كۆپەيدى. تەرجىمە ئىشلىرىمىز كەڭ قانات يايدى. مەتبۇئات نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىمىزنىڭ سۈرئىتىدە سىلجىش بولدى. مانا مۇشۇنداق شارائىتتا تىلشۇناسلىقىمىز پەننىڭ ھەر قايسى ساھە-لىرىگە ئالاقىدار تىل مەسىلىسىدە كۆرۈلۈۋاتقان ئوخشىمىسلىقلارنى كونترول قىلىش ۋە بىر يولى ھەل قىلىشقا يۇقۇرقى سەۋەپلەرتۈپەيلىدىن مۇمكىن بولمىدى. شۇڭا ھازىر تىل ئىشلىتىشتە يۇقۇرقىدەك رەڭگا-رەڭ ئىللەتلەر كۆرۈلىۋاتىدۇ. تىل ھەققىدە، جۈملىدىن ئاتالغۇلار مەسىلىسىدە، ئوخشاشمىغان ھەر خىل كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلىۋاتىدۇ.

1980 - يىلى بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك 3-نۆۋەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - يېزىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلىدا يېڭى ئاتالغۇلار مەسىلىسىدە «ئاز سان-

www.uyghurkitap.com

لىق مىللەتلەر تىلىنى خەنزۇ تىلىدىن يېڭى ئاتالغۇلار قوبۇل قىلىش يولى بىلەن تولۇقلاش ۋە بېيىتىش ئوبيېكتىپ تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى» دېگەن ھۆكۈمىنىڭ بىر تەرەپلىمە ئىكەنلىكى ئاتالغۇ قوبۇل قىلىنىدىغان مەنبەدە، چەتتىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشنىڭ پىرىنسىپى بويىچە ئىش كۆرۈش، چەتتىن كىرگەن ئاتالغۇلارنىڭ ئالاقە ئېھتىياجىمىزدا تۇتقان ئورنىغا توغرا باھا بېرىش، قوبۇل قىلىش ئۇسۇلىدا ئۆز تىل خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە ئىش كۆرۈشنىڭ مۇھىملىغى تەكىتلەندى.

× × ×

ئاتالغۇ قوبۇل قىلىنىدىغان مەنبەدە ئۆز نەسەپ شەجەرىلىرى ئاساسىدا، ئۆزى تەۋە بولغۇچى تىل سېستىمىلىرىدىن ياكى قېرىنداش تىللاردىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش، ئۆزلىكىسكا سوستاۋىدىن تولۇقلاش ۋە بېيىتىشتا ئەڭ ئۈنۈملۈك ئۇسۇللارنىڭ بىرى. گەرچە تۈركىي مىللەتلەر بەزى سىياسى-ئىجتىمائىي سەۋەبلەر بىلەن، مۇستەقىل سانائەت قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللىنىپ باقمىغانلىقى تۈپەيلىدىن، سانائەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىكى سۆز ئاتالغۇ مەسىلىسىدە، ئۆز ئارا قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئېھتىياجىنى قامداپ كېتىش مۇمكىن بولمىسىمۇ، ياۋروپادىكى ھەر قايسى تىل سېستىمىلىرى ئۈچۈن، بۇ ئۇسۇلنىڭ ئۈنۈمى زور بولىۋاتىدۇ. لېكىن تۈركىي مىللەتلەرمۇ ئايرىم-ئايرىم ھالدا مەلۇم ساھەدە كۆپرەك شۇغۇللانغانلىقتىن شۇ ساھە ئاتالغۇلىرىنىڭ موللىغى بىلەن كۆزگە چېلىقىدۇ. قازاق، قىرغىز مىللەتلىرى ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن، شۇڭا ئۇلار مۇشۇ ساھەنىڭ ئاتالغۇلىرىغا باي بولغان،ئۆزبېك، تاتار مىللەتلىرى تۇققانچىلىق مۇناسىۋەتنى ئىنچىكىرەك ئايرىيدىغان خەلق بولغاچقا، ئۇلاردا تۇققانچىلىق مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر كۆپرەك،شۇڭا مۇشۇ ساھەدە يېڭى ئۇقۇمغا دۇچ كەلگەندە، قېرىنداش مىللەتلەر تىلىدىن مەخسۇس ئىزدىنىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ.

” جيەن « سۆزى خەلقىمىز ئارىسىدا ئەزەلدىن ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ھەدىنىڭ يولدىشى قېيىنسى ئاكا دەپ ئاتىغانمۇ، ئالدىدا ” ئاكا « دېيىشكە توغرا كېلەتتى يېقىندىن بۇيان قازاق ئارىسىدىن كەلگەنلەر ئارقىلىق « جىزدې سۆزى ئومۇملىشىۋاتىدۇ. تاتارلار ھەدىسىنىڭ يولدىشىنى ”جىزنى«،قازاق ”جىزدې « دەيدۇ. دېمەك ” جيەن « دېگەن سۆزگە تومۇرداش، شۇڭا بىز بۇ ئاتالغۇنى قوبۇل قىلدۇق. ئۇندىن باشقا قازاق، قىرغىز، ئۆزبەك، تاتار تىللىرىدىن: بەربىر، ئېيىتاۋۇر، قۇۋ ئاساۋ، تۈل، سىيىر، يولۇچى دېگەن سۆزلەرنى كەڭ تۈردە قوللىنىۋاتىمىز، شۇنداقتىمۇ ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشقا ھاجىتىمىز چۈشمەي، پەقەت پايدىلىنىش نۇقتىسىدىن قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ھەر ساھەگە ئائىت ماتېرىياللىرىغا مۇراجەت قىلغان ۋاقتىمىزدا، سۆزمۇسۆز تەرجىمە قىلىپ ئىشلىتىشىمىز كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا تىلىمىزدا مەنىداش سۆزلەرنى كۆپەيتىۋېتىدۇ. (مەسىلەن: ئاغا، قورا) دېگەندەك.

تامامەن باشقا سېستىمىدىكى تىللاردىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش، ئاتالغۇ قوبۇل قىلغۇچى تىلنىڭ ئالاقە ئېھتىياجىدا دائىم ئاكتىپ رول ئوينايدۇ. مۇئەييەن تارىخى شارائىتتا، پائالىيەتچان ئورۇندا تۇرسا، كونكرېت تىل تەرەققىياتىنىڭ ئېشىپ بېرىش سۆز ياساش ئۇسۇلىنىڭ ياخشىلىنىپ بېرىشى ئارقىسىدا پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈپمۇ قالىدۇ. لېكىن كونكرېت تىل باشلانغۇچ ئىنسانىيەت تىلىدىن كۆپ كېيىن پەيدا بولغان بولسىمۇ، ئۇ ھامان

Altunoq

ئالاھىدە ئىجتىمائىي ھادىسە، شۇڭا تىلدا ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇش جەمئىيەت تەرەققىياتىدا كۆرۈلىدىغان ئوبيېكتىپ ئەھۋال، چۈنكى پۈتكۈل تارىخىي جەرياندا مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۆلچىمى نامايەندىسى سۈپىتىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان مەدەنىيەت يوق. ھەر قانداق تەرەققىي قىلغان دۆلەت، رايون ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيىتىمۇ، مەلۇم مەنىدە، مەلۇم تارىخىي باسقۇچتا، باشقا دۆلەت، باشقا رايون ۋە باشقا مىللەتنىڭ مەدەنىيەت سەمەرىلىرى بىلەن ئۆزىنى تولۇقلاپ تۇرىدۇ. تىل خۇددى مەدەنىيەتكە ئوخشاشلا ئۆز ـ ئۆزىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش دائىرىسى چەكلىك بولىدۇ. پۈتكۈل تارىخىي جەرياندا ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىگۈچى مۇقەددەس تىل يوق. ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك ئالاقە قورالى ھىساپلانغان قەدىمى خەنزۇ تىلى، سانسكرىت تىلى، ئەرەپ تىلى، گىرېتسىيە تىلى ۋە لاتىن تىللىرىنىڭ ھازىرقى دەۋردە ئىلگىرىكى بىردىن ـ بىر ئاساس تىللىق رولىنىڭ ئاجىزلىشىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى دۇنيادا 3 مىليارتتىن ئارتۇق ئادەم ئالاقىلىشىش قورالى قىلىۋاتقان ئېنگلىز تىلىنىڭ ئېلىشى، ئىلگىرى ئاتالمىغان رۇس ۋە ياپون تىللىرىنىڭمۇ ھازىر ئاساسىي تىل بولۇپ سانىلىشى بۇ نۇقتىنى ئېنىق ئىپادىلەيدۇ.

ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇش شارائىتى، تىرىكچىلىك ۋاستىسى ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتى، تەرەققىيات جەريانلىرىدىكى كۆچۈرمىشلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىدا ئۆزگىرىش بولغاندا، ئىجتىمائىي شارائىتتا سىلجىش بولغاندا، ئەسلى شارائىتتا بولمىغان (تىلدىمۇ ئىپادىسى يوق) يېڭى شەيئى، يېڭى ھادىسىلارغا ئۇچرايدۇ. ئۆز تىلىدا ئەشۇ يېڭى شەيئى، يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدىغان تەييار ماتېرىيال بولمىسا، باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۆز لوغەت سوستاۋىنى تولۇقلاشقا توغرا كېلىدۇ.

كۆپىنچە تىلشۇناسلار ئېنگلىز تىلىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن يۇقىرى، لوغەت سوستاۋى باي تىل دەپ باھا بېرىدۇ. دەرۋەقە ئېنگلىز تىلىنىڭ لوغەت سوستاۋى مول. ئىپادىلەش ئۈنۈمى يۇقىرى. ئېنگلىز تىلى ئامېرىكا، كانادا، ئەنگلىيە قاتارلىق 12 دۆلەتنىڭ ئاساسلىق ئانا تىلى بولۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا ئافرىقىدىكى 19 دۆلەتنىڭ ھۆكۈمەت دائىرىلىرىمۇ مۇشۇ تىلنى ئىشلىتىدۇ، ئىپادىلەش ئۈنۈمىنىڭ يۇقۇرىلىقىدا، ئۇنىڭ 16 ـ ئەسىردىن باشلاپ ھازىرقى زامان ئېنگلىز تىلىغا قېلىپلىشىشى مەسىلىنىڭ بىر تەرىپى، ئەڭ مۇھىمى، ئۇ پۈتۈن غەربىي ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكىدىكى نۇرغۇنلىغان ئەللەر خەلقىنىڭ تىلىنى يۈزلەپ، مىڭلاپ قوبۇل قىلىش ھىساۋىغا بۈگۈنكى ھالىتىگە يەتكەن. چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر، ئېنگلىز تىلى ئومۇمىي لوغەت سوستاۋىنىڭ 30 ـ 40% نى تەشكىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

روس تىلى		ئىتالىيە تىلى	
Водка	(ۋوتكا ھارىقى)	unbrella	(كۈنلۈك)
Tсар	(پادىشا)	studio	(ئىشخانا)
Самавар	(ساماۋەر)	fresco	(تام رەسىمى)
Рубле	(پۇل بىرلىكى)	wolkano	(يانغىن تاغ)
Погром	(قىرغىنچىلىق)	bandit	(قاراقچى)

ТРойКа (مەپە)
Спутник (سۈنئىي ھەمرا)

inferno (تۇرمە)
piano (رايال)
opera (ناخشىلىق دىراما)

فىرانسۇز تىلى

bishop (باش مۇددەرىس)
an'gel (پەرىشتە)
abbot (مۇناستىر باشلىقى)
martyr (ئەسكىرى قازى)
sandle (شام)

گىرېك تىلى

auto (قارشىلىق)
hemi (ئۆز)
photo (نۇر)
phono (ئاۋاز)
anthropo (ئادەم)
peycho (روھىيەت)
meter (مېتىر)
gram (گىرام)
.... قاتارلىقلار.

ئۇيغۇر تىلى لۇغات سوستاۋىنىڭ ئۆزىنىڭ تارىخى تەرەققىياتىدا خۇددى باشقا تىللارغا ئوخشاش، بىر تەرەپتىن ئۆزىدە قەدىمدىن بار بولغان سۆز بايلىقى ئاساسىدا بېيىسا، يەنە بىر تەرەپتىن باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش ھېساۋىغا بېيىدى. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەر قايسى دەۋردىكى لۇغەت تەركىۋىدە بۇ نۇقتىسىنى ئېنىق كۆرۈپ ئالالايمىز. قەدىمقى تۈرك تىلى مەنبۇ تاش تېكىستلىرى ۋە يازما يادىكارلىقلاردا: بۇت، ئىبادەتخانا، پەرىشتە، قوت (بۆرە) قەتلۇق (بۆرى ساگا ھەمرا بولسۇن) خۇمارۇ (پەننى نەسھەت)، سارەت (سودىگەر)، نوم (سۇتىرا) نىسۇ يۇرقا 慈 (رەھىم ـ شەپقەت)، نىلۇپەر 蓮花 ... گە ئوخشاش سوغدى تىلى، قەدىمقى ئىران تىلى، سانكىرىت تىلى، گىرېك تىلى ۋە خەنزۇ تىلىغا ئائىت سۆزلەرنى ئەرەپ ـ پارس تىلىدىن كىرگەن ھايۋانات، ئۆسۈملۈك، مەدىنى ـ مائارىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە ساقلىقنى ـ ساقلاشتىن ئىبارەت تۇرمۇشنىڭ ھەر ساھەلىرىگە ئائىت نۇرغۇنلىغان سۆزلەرنى تا بۈگۈنكى كۈنگىچە ئىشلىتىۋاتىمىز.

ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ ئالدى-كەينىدىن باشلاپ روس تىلى، روس تىلى ئارقىلىق كىرگەن غەربى ياۋروپا تىللىرى ۋە خەنزۇ تىللىرىدىن كىرگەن سىياسەت، يېزا ئىگىلىك، مەدەنىي-مائارىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، پەن ـ تېخنىكا، مالىيە-سودا، بىناكارلىق، ھەربى ئىشلار، تەنتەربىيە، ئوزۇق-تۈلۈك، كىيىم ـ كېچەككە ئائىت ئاتالغۇلارنى ھازىرەۋ قوللىنىۋاتىمىز، ئالاقە ئەھمىيىتى جەمئىيىتىمىزدا پائالىيەتچان رول ئويناۋاتىدۇ. شۇڭا چەتتىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ تىلىمىزدا تۇتقان ئورنىغا توغرا باھا بېرىشىمىز، بەكمۇ بالدۇر بىزار بولۇپ كەتمەسلىكىمىز لازىم. بۇ نۇقتىدىن «تىلنى ساپلاشتۇرۇش، ئىشىكنى تاقىۋىلىش» تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويغۇچىلارغا، بۇ كۆز قاراشنىڭ خاتالىقى ھەققىدە ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا پاكىت سۆزلەش ھاجەت ئەمەس. 11 ـ ئەسىردە ئەنگىلىيە فرانسۇزلار تەرىپىدىن 200 يىل مۇستەملىكە قىلىنىپ، فرانسۇز تىلى ئەنگىلىيە ئارىستوكراتلىرىنىڭ ژاركۇن تىلى قىلىنغان، شۇڭا فرانسۇزلار ئۆز تىلىنى «ئوستۇنلۇكنى ئىگىلىگۇچى ساپ تىل» دەپ دۇن-

ياغا چار سالغان. لېكىن يېقىندىن بۇيان فرانسىيە دۆلەتلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىكى يۇقۇرىدىكى كۆز قاراشتىكىلەر فرانسۇز تىلىدا، ئەينى ۋاقىتتا ۋە كېيىنكى ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەر جەريانىدا ئىنگىلىز تىلىدىن كىرگەن :

(كالا گۆش قاتلىمىسى) *Lehamburger*
(دورىخانا) *Ledrugstore*
(ھەپتە ئاخىرى) *Leweek - end*
(ئاق تانسا) *Lestrip - tease*

غا... ئوخشاش يۈزدىن ئارتۇق سۆزلەر ۋە فرانسۇز ئىنگىلىز تىل تاۋۇشلىرى ئارىلىشىپ كېتىپ بىرگە ۋەدە ھاسىل قىلغان بىر مۇنچە سۆزلەرنىڭ بارلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ ئوسال بولغان.

تۈركىيە تىلشۇناسلىرىنىڭ تىلنى ساپلاشتۇرۇش تەلىپىتىدە ئۇچرىغان مۇۋەپپەقىيەتسىزلىكلىرىمۇ بۇ نۇقتىنى ئېنىق ئىسپاتلايدۇ.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، لۇغات سوستاۋىنىڭ بايلىقىنى سان جەھەتتىن چۈشەندۈرۈشكە بولمايدۇ. يەنى، نوقۇل يېڭى سۆزلەرنى قوبۇل قىلىش بىلەن بۇ نۇقتىنى يورۇتقىلى بولمايدۇ. لۇغات سوستاۋىنىڭ بايلىقى—شۇ تىلدىكى سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدىغانۇچى ئۇقۇملارنىڭ كۆپلىگى، سۆزنىڭ سىمانتىك جەھەتتە ئاڭلاتقان مەنىسىنىڭ رەڭگا ـ رەڭلىكى بىلەن ئۆلچىنىدۇ، ھالبۇكى ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش— مۇرەككەپ بىر ئىجتىمائى ھادىسە بولۇپ، ئۇنى ئايرىم ۋاقىتلاردا تىل ـ يېزىق جەمىيىتى تەشكىللىسە، ياكى قانۇنلاشتۇرسا، كۆپۈنچە ھاللاردا يېڭى سۆز ئىبارىلەر ئايرىم شەخسى ـ يازغۇچى، شائىر، نەزىرىيەچىلەر ھەر ساھە ئىشچىلىرى ۋە دېھقانلار ئارقىلىق كىرىدۇ ياكى بۇندىن بۇرۇن شۇنداق بولغان. ئۇلار بىر مەزگىل قوللانغاندىن كېيىن ئومۇمى ئىشلىتىلىدىغان تىل خاراكتېرىنى ئالىدۇ. شۇڭا بەزى سۆزلەر تىلدا ئىپادىسى بولمىغان يېڭى شەيئى ۋە ھادىسە ھەققىدىكى ئۇقۇمنى ئىپادىلەپ ئالاقە ئېھتىياجىنى قاندۇرسا، بەزىلىرى بۇ ئۇقۇمدىن بىلدۈرىدىغان مەنىداش سۆزلەرنى كۆپەيتىدۇ. بۇنداق ھادىسە ئىنگىلىز تىلىدا ئىنتايىن ئېنىق، ئۇيغۇر تىلىدا ئۇ دەرىجىدە ئېنىق بولمىسىمۇ، ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلىلەر سۈپىتىدە ساقلانماقتا. مەسىلەن: پۈتۈنلەي زۆرۈرىيىتى يوق، دىيالېكتتىن كىرىپ مەنىداشلىق ھاسىل قىلغان، ئۈژمە ـ جۈجەم، ئاچا-ئىگىچە ـ ئايلا ـ ھەدە، خام ـ ماتا، دادا ـ ئاتا، ئانا ـ ئاپا، كاساڭ ـ تەڭلە······ گە ئوخشاش سۆزلەر بار. ئەلۋەتتە بۇنداق دىيالېكتتىن كىرىپ مەنىداشلىق ھاسىل قىلغان سۆزلەرنى باشقا تىلدىن كىرىپ مەنىداشلىق ھاسىل قىلغان سۆزلەردىن پەرقلەندۈرىمىز. چۈنكى بۇ نۇقتىدىكى قىيىنچىلىقنى، شىمالى شىنجاڭ ئەدەبىي تەلەپپۇزىنى ئۆلچەم قىلىپ ئۇرۇمچى دىيالېكتىنى يېتەكچى دىيالېكت سۈپىتىدە ئاساس قىلىش ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەدەبىي تىلىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈش پىرىنسىپى ئاساسىدا ھەل قىلىش تامامەن مۇمكىن. گەرچە بۇ نۇقتىدا قاتتىق تەلەپ قويۇلمىغان بولسىمۇ لېكىن ئۆلچەم ئاساسى پىرىنسىپ سۈپىتىدە ئالىقاچان ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇندىن باشقا بىر ئۇقۇم ھەققىدە روسچە-خەنزۇچە ئاتىلىشى تىلىمىزغا تەڭ كىرىپ مەنىداشلىق ھاسىل قىلىۋاتقان-ماتېرىيالىزم، ۋېيۋۇجۇيى، دىيالېكتىكا،

بېيەنچېڭفا، ئۇنىۋېرسىتېت-داشۆي، ماتېماتىكا، شۇشۆي، فىزىكا، ۋۇلى، پىنسىللىن-چىڭمىسۇ، گېنېرال-جياڭجۈن دېگەنلەرگە ئوخشاش، پەلسەپە، ئالىي مائارىپ ئورگانلىرى، مەخسۇس پەنلەر، دورا ئىسمى ۋە ھەربى ئەمەل ناملىرىدا ئائىت سۆزلەر بار. چەتتىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشتا، بىر ئۇقۇم ھەققىدە بىرلا ئاتالغۇ كۇپايە، ئارتۇقىنى تىل قوبۇل قىلىنىدىغان ئاساسى مەنبەئىنى تۇرغۇزۇش ئاساسىدا شاللىۋېتىش كېرەك.

ئۇيغۇر تىلىدا قايسى تىلنىڭ سۆز - ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشنىڭ ئاساسى مەنبەئەسى قىلىپ تۇرغۇزۇش مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇ پۈتۈنلەي ئىجتىمائى شارائىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

دۇنيادىكى كۆپ مىللەتلىك ھەر قانداق دۆلەتتە ئاھالىسى نىسبەتەن كۆپ، ئەتراپتىكى مىللەتلەرگە تەسىرى چوڭراق بىر تىل دۆلەت تىلى قىلىنىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەدەبى تىلىنى تولۇقلاش ۋە بېيىتىشتىكى موھىم ۋاستە قىلىنىدۇ. دۇنيادا تىل ئەڭ كۆپ دۆلەت ھىندىستاندىمۇ پۈتۈن ئاھالىنىڭ $\frac{2}{5}$ قىسمىنى ئىگەللەيدىغان ھىندى تىلى دۆلەت تىلى قىلىپ بېكىتىلگەن. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركمەن، تاجىك، ئۆزبېك، قازاق مىللەتلىرىدىمۇ ئاتالغۇ بېكىتىشتە بىر قىسىم ئاتالغۇلارنى ئۆز تىل سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرىنىڭ ياردىمى ۋە كونا سۆزلەر ئىچىدىكى ھاياتى كۈچكە ئىگە سۆزلەرنى قېزىپ چىقىش يولى بىلەن بىر تەرەپ قىلغاندىن باشقا يەنە بىر قىسىم سۆزلەرنى ئالدى بىلەن روس تىلى، ئاندىن قالسا خەلقارا ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىش يولى بىلەن بىر تەرەپ قىلىشنى، شۇلارنىڭ ئىجتىمائى شارائىتى بەلگۈلىگەن، مەملىكىتىمىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، خەنزۇ مىللىتى پۈتۈن دۆلەت ئاھالىسىنىڭ 95 % نى ئىگەللەيدۇ، شۇڭا خەنزۇ تىلى — دۆلەت تىلى، ئۆز تىل ماتېرىياللىرىمىز دائىرىسىدىن ھەل قىلىپ كېتەلمىگەن ئاتالغۇلارنى خەنزۇ تىلىدىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش يولى بىلەن ھەل قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. بۇنى بىزنىڭ ئىجتىمائى شارائىتىمىز بەلگىلىگەن. خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇسىمۇ ئۇيغۇن، بۇ مەسىلىنىڭ بىر تەرىپى.

يەنە بىر تەرەپتىن خەنزۇ تىلىنىڭ ئەملىيىتىدە ئىجابى پايدىلىنىشىمىزغا قولايلىق مەلۇم ئىمكانىيەتلەرمۇ بار، خەنزۇ تىلى قوشۇمچىسىز تىل بولۇپ، مەلۇم شەيئى ۋە ھادىسە ھەققىدىكى ئاتالغۇ، بىر ۋە بىر نەچچە پېئىلغا بىر ئىسىمنى قوشۇش، ياكى بىر پېئىلغا بىر ۋە بىر نەچچە ئىسىمنى قوشۇش ياكى ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئىسىمنى ئۆز ئارا ئېنىقلىغۇچى مۇناسىۋەتتە قويۇش يولى بىلەن ياسالغانلىقتىن، ئۆزى بىلدۈرگەن شەيئى ۋە ھادىسىنىڭ خۇسۇسىيىتى ھەققىدە سۆزمۇ - سۆز بىر قەدەر ئېنىق چۈشەنچە ئاڭلىتالەيدۇ. مەسىلەن، 飞行员 ئۇچقۇچى، 讲解员 چۈشەندۈرگۈچى، 洗衣机 كىر يۇيۇش ماشىنىسى، 录音机 ئۈنئالغۇ، 导弹 باشقۇرۇلىدىغان بومبا، 机器人 ماشىنا ئادەم ……… ۋە باشقىلار.

ئۇيغۇر تىلىدا يۇقۇرقىدەك خەنزۇچە ئاتالغۇلاردىن ئىجابى پايدىلىنىشقا قولايلىق ئىمكانىيىتى شۇكى، بۇنداق ئاتالغۇلارنى مەلۇم مەزگىل ئىشلىتىش جەريانىدا، بىر تەرەپتىن ئاتالغۇ ئىپادىلىگەن نەرسىنىڭ شەكلى، خۇسۇسىيىتى، رولى ھەققىدە مەلۇم ئېنىق چۈشەنچە ھاسىل قىلىنسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئاتالغۇنىڭ سىماتىك مەنىسىنى يوقۇرقى چۈشەنچىگە بىرلەشتۈرۈپ تەرجىمە ۋە تەقلىت قىلىش ئاساسىدا ئۇيغۇر تىلىدا ئىخچام، دەل، ئېنىق ئاتالغۇلارنىڭ مەي-

دائىدا كېلىشمىگە تۈرتكە بولىدۇ، بولۇپمۇ خەنسۇچە ـ ئۇيغۇرچە تەرجىمانلىرىمىز سان ۋە سۈپەت جەھەتتىن كامالەتكە يەتكەن، رەسمىي تەرجىمانلار قوشۇنى بولۇپ تەشكىللەنگەن، ئالىي مائارىپ تەربىيىسىنى كۆرگەن ھەر قانداق خىزمەتچى خەنزۇچە ماتېرىياللاردىن بىۋاسىتە پايدىلىنالايدىغان دەرىجىگە يەتكەن بۈگۈنكى كۈندە، خەنزۇچە ئاتالغۇدىن نۇسخا ئېلىش يولى بىلەن ئاتالغۇ ئىشلىتىشنىڭ ئىمكانىيىتى تېخىمۇ كەڭ، مەسىلەن، خېلى ئۇزۇن ۋاقىت قوللانغان روسچە:

调通器 *regulyator* 鳖风机 *wentilyator*

示波器 *ossilloskop* 散热器 *radiyator*

قاتارلىق ئاتالغۇلار مەتبۇئاتىمىزدا خەنزۇچىغا ئورۇن بوشاتقان قىسقا ۋاقىت ئىچىدە شامالدۇرغۇچ، تەڭشىگۈچى، ئىسسىقلىق تارقاتقۇچ، دولقۇن كۆرسەتكۈچ دېگەنگە ئوخشاش خەنزۇچىدىن نۇسخا ئېلىش ئاساسىدا ئۇيغۇرچە ئىشلەندى، يەنە خەنزۇچىدىن نۇسخا ئېلىش ئاساسىدا بىر مۇنچە لايىھىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتىدۇ، بۇنداق ئۇسۇل تىلىمىزنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولۇپ تىلىمىزدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ رولىنى ئۈنۈملۈك جارى قىلدۇرۇشتىمۇ پايدىلىق، تىلىمىزدا ئاتالغۇ ئىشلىتىشتىكى بۇ سىلجىشتىن خەلق ئامىسى بەكرازى.

لېكىن قوشۇمچىلىق تىل يەنى روس تىلى بۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ. بىر ئادەم چەت تىل ئۆگەنگەندە ھامان مەلۇم چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. ئۆگىنىۋاتقان تىلدىكى ھەممە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرىدىن تەھلىلى پايدىلىنالىشى ناتايىن، مەسىلەن: ЛеКарЬ (بولكا پۇشۇرغۇچى، ياكى ناۋاي)، Пеуенье (دوخاپكا نېپىنى) سۆزىنىڭ (قاقلاش) سۆزىدىن كەلگەنلىكىنى بىلىدىغانلار ناھايىتى ئاز، ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئاتالغۇلارنىڭ كۆپىنچىسى روسلار ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان غەربىي ۋە شەرقىي ياۋروپا تىل ئاتالغۇلىرى بولۇپ، ئۇلاردا خۇددى تۈركىي تىللارغا ئوخشاش ئاساسەن ئوخشۇشۇپ كېتىدىغان نۇرغۇنلىغان سۆزلەر بار، لېكىن سۆز ياساشقا توغرا كەلگەندە ھەر قايسى مىللەت ئۆز تىل تەرەققىياتىدا ئۆزگىچە قېلىپلاشتۇرۇلغان سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرىنىڭ ياردىمى ئاساسىدا ئاتالغۇ ئىشلەيدۇ، خەلقىمىز ئىچىدە ياۋروپا تىل مۇتەخەسسىسلىرى يوق دېيەرلىك، روسچە تەرجىمانلار بار دېيىلگەندىمۇ سان ۋە سۈپەت جەھەتتىن ئاز ۋە توۋەن، شۇڭلاشقىمۇ 30 ـ يىللاردا تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنغان روس ۋە باشقا ئەللەرنىڭ يۇقىرىقىدەك ئاتالغۇلىرى ھەققىدە نۇسخا ئېلىش ئاساسىدا بىرەر لايىھىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلغىنى يوق، سەۋەب، كۆپ ساندىكى زىيالىيلىرىمىزغا كېلىپ چىقىش مەنبەسى ئېنىق بولمىغان، تۈپ سۆزلەر بىلەن قوشۇمچىلىرى ئىنتايىن چىڭ ھەملىشىپ كەتكەن بۇ ئاتالغۇلارنىڭ مەنىلىك بۆلەكلىرى تونۇش ئەمەس، نەتىجىدە نۇسخا ئېلىش يولى بىلەن لايىھە ئوتتۇرىغا قويۇش ئىشىنىڭ ئاممىۋىلىقى جەھەتتىن مەلۇم چەكلىمىگە ئۇچرىدى، شۇڭا خەنزۇچىدىن سۆز ـ ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش ئۇيغۇر تىلىغا چەتتىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشنىڭ ئىجتىمائىي ئۆلچىمىگە ئۇيغۇن بولۇپلا قالماستىن، ئۇنىڭدىكى يۇقىرىقىدەك ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىنىشقىمۇ قولايلىق.

بىر ئۇقۇم ھەققىدە ”روسچە« خەنزۇچىدىن تەڭ كىرىپ ھاسىل قىلىنغان ئوخشاش مەنىلىك سۆزلەرنىڭ قايسىسىنى ئېلىپ قايسىسىنى شاللىۋېتىش مەسىلىسىدە ئاتالغۇ قوبۇل قىلىنىدىغان ئاساسىي مەنبە ھەققىدىكى پىرىنسىپنى تەكىتلەشتىن باشقا يەنە تىلىمىزنىڭ ساغلام تەرەققىي قىلىشىغا قولايلىق يۇقىرىقىدەك تەرەپنىمۇ نەزەردە تۇتۇش كېرەك. مۇشۇ مەنىدىن تۇرمۇشتا تۆپ ئىزلىنىدىغان خىمىيىۋى

AltunOq

بىرلىكمىلىك نەرسىلەر ، فىزىكىلىق قۇرۇلمىلار ، ئىنچىكە تۇقۇلما تالالار ، پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدىكى شەخسلەرنىڭ خىزمەت سالاھىيىتىگە ئائىت ئاتالغۇلارنىڭ خەنزۇچىسىنى داۋاملىق قوللىنىپ ، روسچىسىنى شاللىۋەتسە بولىدۇ ، بۇ ئومۇمى مەسىلە .

تىلىمىزغا ئىككى تىلدىن تەڭ كىرىپ ھاسىل قىلغان ئوخشاش مەنىلىك سۆزلەر يۇقۇرقى ساھە ئاتالغۇلىرى بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ ، شۇڭا بەزىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا يۇقۇرقى ئومۇمى پىرىنسىپتىن چەتنەۋرەك قاراشقا ، تارىخى قاراشقا توغرا كېلىدىغانلىقىنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەك.

رايونىمىزنىڭ دەسلەپكى (30 ــ يىللار) مەدىنىي-مائارىپ قۇرۇلۇشىدا سوۋېت ئويغۇرلىرى تايانچى رول ئوينىدى . ئالى مەكتەپتىن باشلانغۇچنىڭ تۆۋەن يىللىقىغىچە روسچە دەرسلىكلەر تەرجىمە قىلىنىپ ئۆتۈلدى . ماركسىزىم كىلاسسىكلىرى ، ماركسچە ئەدەبىيات ــ سەنئەت نەزىرىيىلىرى ، پەلسەپەگە ئائىت نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەر سوۋېت ئىتتىپاقىدا تەرجىمە قىلىنىپ رايونىمىزغا كىردى ، شۇڭا مەتبۇئات ۋە ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا پەننىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىگە ئائىت ئاتالغۇلار ، بولۇپمۇ ئۇستقۇرۇلما ۋە پەلسەپەۋى ئاتالغۇلار روسچە ۋە روسلار ئارقىلىق كىرگەن غەربى ياۋروپا ئاتالغۇلىرى بويىچە ئىپلىنىشى تەبىئى ئىدى . شۇندىن باشلاپ تا58ــ يىلغىچە ئالى ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچى ــ ئوقۇغۇچىلىرى، تەھرىر ۋە تەرجىمانلاردا روس ۋە ياۋروپا ئاتالغۇلىرىنىڭ تەسىرى چوڭقۇر بولدى. ھەتتا ھاجەتخانىغىچە روسچە ОБОРНаЯ سۆزىنى ئىشلىتىش ئادەتكە ئايلاندى. پەقەت 61 ــ يىلى 9 ــ ئايدا ئەيسىچى تەھرىرلىگەندىكى «بېيجىڭ ۋېيۋۇجۇيى ۋەتارىخى ۋېيۋۇجۇيى» دىگەن كىتاپ نەشرىدىن چىققاندىن كېيىنلا پەلسەپە ۋە ئۇستقۇرۇلما ساھەسىدە خەنزۇچە ئاتالغۇ قوللىنىش تەدرىجى يولغا قويۇلدى.شۇندىن تارتىپ تاھازىرغىچە پەلسەپەۋى مەسىلىلەردە ماركسىزىم كىلاسسىكلىرىدىن پايدىلىنىش روسچە ئاتالغۇغا دۇچ كېلىدىغان،كۆندىلىك ماقالە ئەسەرلەردە بەزىدەخەنزۇچە،بەزىدە روسچە ئاتالغۇغا دۇچ كېلىدىغان ئەھۋال بارلىققا كەلدى.

روسچە ــ خەنزۇچە پەلسەپە، ئۇستقۇرۇلمىغا ئائىت ئاتالغۇلارنىڭ خەلقىمىزگە ئۆزلۈشۈش نىسبىتى ۋە ئىستىمال دائىرىسىنىڭ كەڭلىكىدە مېنىڭچە روسچە ئاتالغۇلارنىڭ سالمىقى ئېغىرراق. 50 ــ يىللىرى نەشر قىلىنغان ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ئەسەرلىرىنىڭ كۆپۈنچىسى خەنزۇچە ئاتالغۇلار ئاساسىدا قايتا نەشر قىلىنغىنى يوق. يەنىلا ئەينى ۋاقىتتىكى نەشرىنى قوللىنىۋاتىمىز، يەنە بىر تەرەپتىن بىز يۇقۇرىدا ئېيتقان "روسچە" دىگەن ئاتالغۇلارنىڭ كۆپۈنچىسى، پۈتۈن ياۋروپا، ئامېرىكا ۋە باشقا ئەللەردە ئومۇمىيۈزلۈك بىر خىل مەنىدە، بىر خىل شەكىلدە ئىشلىتىلىدىغان ئىنتېرناتسىئونال ئاتالغۇلىرى بولۇپ، ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ يېزىق تىلىدا ئاز ــ تولا پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

فرانسۇزچە	نېمىسچە
republique	*die Republik*
philosophie	*die philosophie*
matirialisme	*die matirialismus*
idealisme	*die idialismus*

die Demokratie	*demucratie*
die Diktatur	*diktature*
der opportunismus	*opportunisme*
روسچە	ئىنگلىزچە
РеСПуъЛЙКа	*repuiblis*
фЙЛоСф, ЙЯ	*philosophy*
МаТе| и Лйз	*materialism*
ИДи ЛиЗ	*idəalism*
деМоКраТЙЗМ	*democracy*
ДИКТаТуРа	*dictatorship*
ОППОР ТуНзм	*opportynism*

يۇقۇرقى مىسالدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، ئىنتېرناتسىئونال ئاتالغۇلار بىزگە روس يېزىقى تەلىمىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق كىرگەن، شۇڭا ئۇنى بىز قىسقارتىپ «روسچە» دەپ ئاتىدۇق، شۇڭا روسچە خەنزۇچىدىن كىرىپ پەيسە پە، ئۇيغۇرلىشىشىغا ئائىت ئاتالغۇلاردا ئوخشاش مەنىلىك سۆز ھاسىل قىلغانلارنىڭ «روسچىنى» داۋاملىق قوللىنىپ خەنزۇچىنى شاللىۋەتسە بولىدۇ، بۇنداق قىلىش ئاتالغۇ ئورتاقلىقىغا قاراپ ماڭغانلىق، ئىنتېرناتسىئونال ئاتالغۇلارنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغانلىق بولىدۇ.

چەتتىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشنىڭ ئۇسۇلىغا ئائىت مەسىلىلەردە پىرىنسىپ خاراكتېرىنى ئالغان بىردىن - بىر ئۆلچەم ئوتتۇرىغا قويۇلغىنى يوق. روس، فرانسۇز، نېمىس، ئىنگلىز تىلشۇناسلىرىنىڭ ماتېرىياللىرىدىكى خاھىشىغا قارىغاندا، ھەممىسىلا ئۆز تىلىنى باشقىلارنىڭ كۆپلەپ قوبۇل قىلىشى، ئەينەن تەلەپپۇز قىلىشى ۋە ئەينەن خاتىرىلىشىگە زوقمەنكەن، پەقەت خەتتارا تەبىئىيەن ئاتالغۇلىرىنى بېكىتىش جەمىيەتلا ئاتالغۇ مەسىلىسىدە شەيئى، ھادىسە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش يەر، جاي، ئادەم ئىسىملىرىدىن ئەسلى ئىگىسى نىمە دەپ ئاتىسا شۇنداق خاتىرىلەش، ھەر مىللەت ئۆز فونېمىسى بويىچە تەلەپپۇز قىلىش پىرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. مېنىڭچە بۇ پىرىنسىپ ئەمەلىيەتكە يېقىنراق. بۇ پىرىنسىپنىڭ ئەمەلىيەتكە يېقىنلىقى فونېتىك پىرىنسىپ تىلغا ئېلىنىپ، ھەممە مىللەتنىڭ تىل قائىدە - قانۇنلىرى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى خۇسۇسىيەتلىرى نەزەردە تۇتۇلغان. ھەر قايسى تىلنىڭ ناۋۇش سىستېمىسى ۋە ئۆزىگە خاس فونېتىك خۇسۇسىيەتلىرىگە ئەھمىيەت بېرىش زۆرۈر.

فونېمىكا مۇئەييەن تىلدىكى 3 چوڭ تەركىبىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى. دۇنيادا مىللەتلەرنىڭ كۆپلىكىدىن ئۇلارنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى بولغان تىلىمۇ، نەچچە مىڭ خىلغا بارىدۇ. مانا مۇشۇ تىللار نەسەپ - شەجەرە جەھەتتىن 20 نەچچە ئاساسى تىل سىستېمىسى 50 نەچچە مەۋجۇت ئۇششاق تىل سىستېمىسىغا بۆلۈنىدۇ، گىرامماتىكىلىق تۈزۈلۈشى جەھەتتىن، يېپىشقاق تىللار، پۈكۈلمە تىل-

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

لار، يەككە تىللار، شەكىلسىز تىللار ۋە باشقىلار بولۇپ 76 خىلغا ئاران بارىدىغانلىقى مەلۇم. دېمەك دۇنيادىكى شۇنچە تىللارنىڭ پەرقىنى ئايرىشتىكى ۋەزىپە، تىلدا تورۇلۇش ماتېرىيالىق رول ئوينايدىغان سۆز. سۆزنىڭ تورۇلۇش ماتېرىيالى تاۋۇش ۋە ئانداق تاۋۇش بىلەن قانداق تاۋۇش بىرىكىپ مۇئەييەن تىلنىڭ تورۇلۇش ماتېرىيالى (سۆز)نى ھاسىل قىلىدىغان تاۋۇش سىستېمىسى ئۈستىگە چۈشكەن، دېمەك مۇئەييەن تىلنىڭ تاۋۇش سىستېمىسى مۇقىم ئۆزگىچە قانۇنىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماي كۈچلۈك مىللىلىككىمۇ ئىگە.

ئىنسانلار تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ ياردىمىدە بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان نۇرغۇن نەچچە يۈزلىگەن تاۋۇشلارنى چىقىرالىشى مۇمكىن. بۇنداق كۆپ تاۋۇشلار ئىچىدە، مۇئەييەن بىر تىلدىكى سۆزلەردە لېكسىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك مەنىلەرنى ئىپادىلەش ۋە بۇ مەنىلەرنى پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان تاۋۇشلار چەكلىك بىر قانچە ئونلا بولىدۇ. مانا شۇنداق تىلدىكى سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك مەنىلىرىنى پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان. ئۇلارنىڭ مەنىسى، شەكلى ۋە گىراماتىكىلىق تۈرلىنىشىغا ئاساس بولغان تاۋۇشلار، شۇ تىلنىڭ فونېمىسى بولىدۇ. ئۆز ئارا تىل قوبۇل قىلىش ئىشىدا قوبۇل قىلىنغۇچى ئاتالغۇنىڭ تەركىبىدىكى فونېمىلىق تاۋۇشلارنى قوبۇل قىلغۇچى تىلدا ئەينەن تەلەپپۇز قىلىشقا مۇمكىن بولسىمۇ، فونېما سىستېمىسى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئەزالىرىنىڭ ئۆزىگە خاس تاۋۇش چىقىرىش فىزىئولوگىيە رىتىمى ئوخشىمىغانلىقى ئۈچۈن، ئىستېمالدا قوبۇل قىلىنغۇچى ئاتالغۇنىڭ تەركىبىدىكى بەزى فونېمىلىق تاۋۇشلار قوبۇل قىلغۇچى تىلدا فونېما بولالمايدۇ. يەنى ئۆز شەكلىنى ساقلاپ قالالمايدۇ.

ئۇيغۇر تىلى	روس تىلى	ئىنگلىز تىلى
پاسون	Фасон	*fashianstail*
پىۋە	пива	*beer*
تېلېۋىزور	Телевизор	*televison*
ماركسىزم	МАРКСИЗМ	*marxism*

يۇقۇرقى مىسالدىكى ئىنگلىز تىلىدىن باشقا مىللەتلەرگە كىرگەن سۆزلەرنى قوبۇل قىلغۇچى مىللەت ئۆز تىلىدا ئەينەن تەلەپپۇز قىلالىسىلا بولىدۇ. ياكى يېقىنلاشتۇرغىلى بولىدۇ. پەقەت ئىككى مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى فونېمىنىڭ ئالاھىدىلىك ۋە بوغۇم تۈزۈلۈشى قائىدىسى ئوخشىمىغانلىقتىنلا قوبۇل قىلىنغۇچى تىل ئۈچۈن زۆرۈرىيەتسىز ئامىلغا ئايلىنىپ قالغان.

ئومۇمەن ئىنسانلار تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ ياردىمىدە ناھايىتى نۇرغۇن تاۋۇشلارنى چىقىرالىشى، شۇ تاۋۇشلار ئىچىدىن مۇئەييەن مىللەت، مۇئەييەن ساندىكى تاۋۇشنى ئۆزىگە فونېما قىلىپ مۇقىملاشتۇرۇشى ۋە سىستېمىلاشتۇرۇشنىڭ ئوخشىمىسلىقىدىن، ھەر مىللەتنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىدا ئىنگلىز تىلىغا ئوخشاش × (*ekis*)، *Q* (*kiyu*) فونېمىلىرىنىڭ سۆز بېشىدا كېلىشى، قوشۇپ يېزىپ تاشلاپ ئوقۇش ياكى روس تىلىدىكى *u* (*ts*) غا ئوخشاش فونېمىلارنىڭ سۆز بېشىدا كېلىشى، ياكى بەزى تىللارغا ئوخشاش 3 ـ 2 سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ بىر بوغۇمدا كېلىشى قاتارلىقلار بىلەن، مۇئەييەن تىلنىڭ فونېما سىستېمىسىدا ۋە رىتىمىدا خاس خۇسۇسىيەتنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئۆزلەشكەندىن تىل قوبۇل قىلغاندا، بۇ مەسىلە تېخىمۇ گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىمۇ تىل بولۇپ شەكىللىنىش تارىخى جەريانىدا، ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتنى شەكىللەندۇرۇپ، تىلىمىزنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىگە ئۆز خۇسۇسىيەتلىرىنى چوڭقۇر سىڭدۇرگەن. جۈملىدىن چەتتىن قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇلارنىڭمۇ ھەر جەھەتلىرىگىچە ئۆز تەسىرىنى سىڭدۇرگەن. تىلىمىزنىڭ ئۆز خۇسۇسىيىتى ئاساسىدا قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئىستېمالدا ئۆزگىرىش كونكرېت ئەھۋالىنى تەھلىل قىلغىنىمىزدا تىل قوبۇل قىلىش جەريانىدا كۆرۈلگەن تىل تاۋۇشى ئاساسىدىكى زىددىيەتلىك ئەھۋاللارنىڭ قىسمەن ھادىسە بولماي، مىزان خاراكتېرىنى ئالغان بىر سىستېما ئىكەنلىكىگە ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمىز. مۇشۇ مەنىدىن چەتتىن سۆز ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشتا، گەۋدىلىك كۆرۈلگەن تىل خۇسۇسىيەتلىرىمىزنى تېخىمۇ مۇكەممەل رەتلەپ ۋە يەكۈنلەپ، ئۇنى سۆز ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشنىڭ ئۇسۇلى ياكى ئۆلچىمى قىلىش كېرەك. يەنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىك ئالاھىدىلىكى، بوغۇم تۈزۈلۈش قائىدىسى، تىل ۋە يېزىقىمىزنىڭ يار بەرگەن دائىرىسىنى ئۆلچەم قىلىپ تۇرغۇزۇشى كېرەك. بۇ ئالاھىدىلىكلەر تۆۋەندىكى نۇقتىلاردا مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس فونېما سىستېمىسى بار. تىلىنىڭ ئىجتىمائىلىقى سەۋەبىدىن تارىخى جەريانىدا بىر مۇنچە ئۆزگىرىش بولدى. «دىۋان» دىكى ay، ak، al، ax ئوخشاش سۆزۈلما سوزۇق تاۋۇش، ھازىرقى تىل تەلەپپۇزىمىزدا ئىپادىسى بولسىمۇ، سوزۇق تاۋۇشلار كىلاسسىفىكاتسىيىسىدە تىلغا ئېلىنمىغان، دېمەك يوق. شۇڭا ئېنگلىز تىلىدىكى football [futbɔ:l] volley - ball [vɔlbɔ:l] ئوخشاش چەتتىن كىرگەن سۆزلەردىكى ئۇزۇن تاۋۇشلارنى بۇرۇن سوزۇپ ئېيتىلىش تەلەپ قىلىنمىغان. بۇندىن كېيىنمۇ تەلەپ قىلىنماسلىقى كېرەك. بۇ نۇقتىدا چەتتىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئورغۇسىنچە تىلىمىزدا تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈش كېرەك، دېگەن كۆز قاراش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس.

ئەرەپ فونېمىسىدىن كىرگەن لەۋ تاۋۇشى (f) يېزىق ئىسلاھاتلىرىمىزدا ئاللىقاچان ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپمۇ، يەنە بەزى خاتالىقلارغا يول قويغان ھالدا، چەتتىن كىرگەن سۆزلەرنى خاتىرىلەشكە قالدۇرۇلغان. چەتتىن سۆز قوبۇل قىلىش ئۇنىڭ فونېمىلىرىنى قوبۇل قىلىش دېگەن سۆز ئەمەس. خەلقىمىز ئەرەپ - پارس تىلىدىن كىرگەن fursət، kÜlfət، fikir، iftihar دېگەن سۆزلەرنى روس تىلىدىن كىرگەن ЮфКа، фофаИКа، фаМИЛЯ، фаКТ دېگەن سۆزلەرنى كۈلپەت، پىكىر، ئىپتىخار، پۇرسەت، يوپكا، پوپايكا، پاسون، پامىلە، پاكىت دەپ تەلەپپۇز قىلىۋاتىدۇ. ئىملادىمۇ شۇنىڭغا مۇقىملاشتى. لېكىن ئاز ساندىكى kafi، Kafidira، Kilassifikatsiyə دېگەن سۆزلەر يۇقۇرقى قائىدىگە بويسۇنماي ۋاتىدۇ. ئېھتىمال ئاپتور ۋە تەھرىرلىرىمىزگە قوپال تۇيۇلغان بولسا كېرەك. خەنزۇلار شېكىسپېرنى 莎士比亚 چاپايېۋنى 夏伯杨 غا ئوخشاش تەلەپپۇز قىلىپ بىر مىليارت ئادەم قوللىنىدۇ. ئېنگلىز تىلىدىكى rikord [rekoid] (پىلاستىنكا) نى ياپونلار rekoto vck دەپ 120 مىليون ئادەم ئالاقە قورالى قىلىدۇ. دېمەك ئۇلارغا قوپال تۇيۇلمىغان. بىزمۇ ئۆز فونېمىمىز بويىچە تەلەپپۇز قىلىپ ۋە خاتىرىلەپ ئادەتلىنىشىمىز كېرەك. ھەر ئىككى ھەرپنىڭ تەڭ قوللىنىلىشى تەلەپپۇز ۋە ئىملانى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە پاسسىپ رول ئوينايدۇ.

ھازىرقى زامان ئەدەبىي تىلىمىز شەكىللەنگەندىن بىرى ⱬ ھەرپىنى روسچىدىن كىرگەن، ئۇلارنى چىقىرىۋېتىش كېرەك دېگۈچىلەر بار. «دىۋان» دا: aⱬun - دۇنيا . namiⱬa - تۇققا-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

چىلىق *kumiz* ـــ پور (ئىچى كاۋاك) دېگەن سۆزلەر بىلىشى بىلەن بىرگە، رايونىمىزدا ئەزەلدىن *üzmə* دېگەن مىۋە دەرىخى بار. ئۇندىن باشقا كاژ ـ كۇژ، پاژ ـ پۇژ، دېگەن شىۋىلەر بار. شىۋە كۈچلۈكلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇ ئۇزۇن تارىخى جەرياننىڭ مەھسۇلى. بۇ نۇقتىلار *Z* ھەرپىنىڭ تىلىمىزدا ئەزەلدىن بار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇڭا، ژورنال، ئاكروژنا ، پاژ ـ پۇژ، گاژ ـ گۇژ دېگەن سۆزلەردىكى *Z* ھەرپىنىڭ ئورنىغا *j* ھەرپىنى دەسسىتىش ئورۇنسىز.

ئۇيغۇر تىلىدا ئەسلى *g·d·b·l·r* ئۈزۈك تاۋۇشى سۆزنىڭ بېشىدا كەلمەيدۇ. لېكىن ھازىر بۇ تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان سۆزلەر بار. " روس» سۆزىنىڭ ئالدىغا (*o*) سوزۇق تاۋۇشىنى "رەڭ» سۆزىنىڭ بېشىغا (*i*) سوزۇق تاۋۇشىنى قوشۇپ "ئورۇس، ئىرەڭ» دەپ تەلەپپۇز قىلىش ياكى خاتىرىلەش 60ـ70 يىللاردىن بۇرۇنقى ماتېرىياللاردا كۆرۈلىدىغان ھادىسە تىل تەرەققىياتىمىزدا بۇنداق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولىشىنى چەتكە قاقمايمىز. لېكىن تىلىمىزدا *b d* فونېمىسى بىلەن تۈگىگەن سۆزنىڭ بۇرۇندۇ ھازىرمۇ يوقلىغى ئېنىق. بۇندىن بۇرۇن ئەرەب ـ پارسچىدىن كىرگەن ئىجاد، كەشپىياد، كاتىب، ئاجايىب، مەزھەب ...... گە ئوخشاش سۆزلەر ۋە روسچىدىن كىرگەن زاۋۇد، كلۇب ...... غا ئوخشاش سۆزلەردىكى (*d*) نىڭ ئورنىغا (*t*) ؛ (*b*) نىڭ ئورنىغا (*p*) قوللانغان. بۇندىن كېيىنمۇ داۋاملىق شۇنداق قوللىنىش كېرەك. لېكىن مەتبۇئاتتا ستالىنگىراد، مەھسۇلات، سەرپىيات، مەزھەب، كلوب ... غا ئوخشاش خىمىيە يېزىش ھادىسىلىرى كۆرۈلمەۋاتىدۇ. بۇ تىلىمىز خۇسۇسىيەتلىرىگە توغرا يوزىتىسىيە تۇتمىغانلىق ياكى سەل قارىغانلىق ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا *toko* ، *polo* ، *koro* دىن باشقا 2 ـ بوغۇمدا *e* ،*o* كېلىدىغان سۆز يوق (بۇ سۆزلەر ئېھتىمال قېرىنداش مىللەتلەر تىلىدىن كىرگەن بولىشى كېرەك) *puroltariyət* *internatsionalzim*·*imperializim*، *demokratiya* دېگەندەك سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى *o* ،*e* تاۋۇشى *u* ،*i* غا ئۆزگەرتىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ۋە خاتىرىلەنگەن. يېقىندىن بۇيان ئەينەن خاتىرىلەش ئەۋج ئېلىپ كېتىۋاتىدۇ. بۇندىن كېيىن ئۆز تاۋۇش خۇسۇسىيىتىمىز بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىشى ۋە شۇنداق خاتىرىلىنىشى تىل تەرەققىياتىمىزنىڭ تەلىۋى بولىشى كېرەك.

ئۇيغۇر تىلىدا قوش سوزۇق تاۋۇش يوق . *biao* ، *tiatir*، *mail*، *kail* ... غا ئوخشاش قوش سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەردىكى ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر ئۈزۈك تاۋۇش قوشۇپ ئوقۇلىدۇ ۋە خاتىرىلىنىدۇ . مەسىلەن : *biyao* ، *tiyatir* ، *mayil* ، *Kayil* ...... غا ئوخشاش .

ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشسىز بوغۇم تۈزۈلمەيدۇ . ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش سۆز بېشىدا بوغۇم بېشى بولۇپ كەلمەيدۇ . مەسىلەن: *stakan* (*istakan*) ،*plastinka* (*pilastinka*) *awan'grat* (*awan'girat*) .... دېگەندەك.

ئەرەب ۋە پارسچىدىن كىرگەن سۆزلەر ئالىقاچان يۇقۇرقى قائىدىگە مۇقىملاشتى، روسچە ـ خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ۋە يازغاندا بىر بوغۇمغا 2 ـ 3 سوزۇق تاۋۇشنى سىغداش ئەھۋاللىرى مەتبۇئاتلىرىمىزدا كۆپ كۆرۈلىدۇ . بۇنداق قىلىش ئۇيغۇر تىلى بوغۇم تۈزۈلۈش قائىدىسىگە ئۇيغۇن ئەمەس .

ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغان چەت تىلنىڭ سۆز تۈركۈمىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، قوبۇل قىلىنغانلىرى ئاساسەن ئىسىم ۋە سۈپەت ، خەنزۇچىدىن كىرگەن پېئىللارنى ئىسىم ھېساپلاپ،

AltunOq

ئىسمىغا يېپىل ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇش ئارقىلىق، پېئىلنىڭ بۇيرۇق ۋە ھەرىكەتنامى شەكىللىرى ياسالغان. مەسىلەن: (سۆك) سۆكلا ـ سۆكلاش ، (دۆك) توكلا ـ توكلاش، (پا) پالا ـ پالاش، (تىك) تىكلا ـ تىكلاش دېگەندەك . گەرچە بۇنداق چەت تىل سۆز تومۇرىغا ، ئۆز تىل قوشۇمچىسىنى قوشۇپ قوبۇل قىلىش ئۇسۇلىنىڭ جانلىق تىلدا ئۇنۇمى زور بولسىمۇ ، تىل ئېھتىياجىدا باشقا تىلدىكى پېئىلغا ھاجەت چۈشۈش مۇمكىن ئەمەس . شۇڭا بۇندىن كېيىن تەشكىللىك سۆز ئالغۇ قوبۇل قىلىشتا ، شەيئى ۋە ھادىسىنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم بىلەن چەكلىنىش كېرەك . خەتنى سولا (كۆچۈرۈش) قىلدىم ، مايىنى زالە (ئەبجوش) قىلدىم، (ئەدىبى تەرجىمىلەر) دېگەندەك سۆزلەر ئاز قىسىمدا، جانلىق تىلدا بولسىمۇ ، ئەدىبى تىلىمىزغا قېلىپلاشتۇرماسلىقىمىز لازىم .

ئەرەپ ـ پارس ، روس تىلىدىن كىرگەن سۆز ئالدى ۋە ئارقا قوشۇمچىلارنى ياكى دائىرىسىنى ئۆزى بىلەن كىرگەن سۆزلەر بىلەن چەكلەش، ياكى چىقىرىۋېتىش كېرەك دېگۈچىلەر مەسىلىنى مۇشۇ يەتتى تومتاقلا قىرىپ قويغان . تىل مەسىلىسىدە كونكرېتراق توختالغان ئۆزۈك .

تىلنىڭ لېكسىكىسى بىلەن فونتىكا تۈزۈلۈشى ئاسان ئۆزگىرىدىغان ھادىسە بولۇپ ، كۆپىنچە تاشقى شارائىتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ . مەلۇم تارىخي باسقۇچتا بەزى چەت تىل تاۋۇشلىرى ۋە سۆزلىرى مۇئەييەن تىلغا ئۆزلەشسە، مەلۇم تارىخي باسقۇچتا چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن : كېرىپوستنوي ، ئاكومىلىيە تور (دىيەنپىك)، جۇاڭيۇەن، لويىڭجى دېگەن سۆزلەرنىڭ ئورنىنى يانچى ، توكدان قورۇق ، ئۈنئالغۇ دېگەن سۆزلەرنىڭ ئېلىشى، يېزىق ئىسلاھاتلىرىمىزدا ئۇيغۇر تىلى فونېما سىستېمىسىدا بولىدىغان (سات)، خ (زات)، (ئىتقى) (ئىزغى) خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن *sh ch zh* ... قاتارلىق فونېمالارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ئەھۋالى بۇ نۇقتىنى ئىپادىلەيدۇ . لېكىن گىرامماتىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ئاستا ۋە سالماق بولىدۇ . " ......زامانىنىڭ ئۆتىشى بىلەن گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ ، تەدرىجى ياخشىلىنىپ بارىدۇ ، يېڭى قائىدىلەر بىلەن تولۇقلىنىپ تۇرىدۇ . "①

دەرۋەقە ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى تىللارنىڭ مورفولوگىيە جەھەتتىكى كۆرۈنەرلىك خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرسى ـــ تىل ئالدى قوشۇمچىسى يوق . لېكىن تىلىمىزدا ئەرەپ ـ پارس ، روس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر بىلەن بىرگە بىر قىسىم تىل ئالدى ۋە تىل كەينى قوشۇمچىلارمۇ ئۆزلەشتى .

روس تىلىدىن كىرگەن *sit* قوشۇمچىسى تىلىمىزغا كوممۇنىست، ماتېرىيالىست ، ئىدىيالىست، دېگەندەك سۆزلەر بىلەن بىرگە كىرگەن . لېكىن ھازىر بۇ قوشۇمچىنى مەتبۇئاتتا ئەرەبىس، موگۇلىست دېگەن ئاتالغۇلارنى ئىشلەشكە ئىشلىتىۋاتىدۇ . بۇنداق قوللىنىش قارىماققا توغرىدەك كۆرۈنسىمۇ ، ئىنچىكىلەپ تەكشۈرسەك ، " ئەرەبىست " دېگەن سۆزدىن ئەرەپ مىللىتىنىڭ ئېتنىگىرافىيىسى بىلەن شۇغۇللانغۇچى دېگەن مەنا چىقامدۇ ياكى تىلى بىلەن شۇغۇللانغۇچى دېگەن مەنا چىقامدۇ ؟ مەنىسى ئېنىق ئەمەس . ماتېرىيالىنىڭ مەزمۇنىدىن ئەرەپ تىلشۇناسلىقى بىلەن شۇغۇللانغۇچى دېگەنلىك چىقىپ تۇرىدۇ . شۇڭا بۇ قوشۇمچىنىڭ ئىشلىنىش دائىرىسىنى روسچە سۆزلەر بىلەن چەكلىگەن ياخشى .

① ستالىن ، ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئەرەپ پارسچىدىن كىرگەن *bət, na, bi* سۆز ئالدى قوشۇمچىسى ۋە بەزى سۆز كەينى قوشۇمچىسىنى ئۆزى بىلەن كىرگەن سۆزلەردىن باشقا ئۇيغۇر تىلىغا قوشىلىشلىق كېرەك. ياكى چىقىرىۋېتىش كېرەك دېگەن كۆز قاراش ئەمەلىيەتتىن چىقىلمىغانلىق . *bət, bi, na* سۆز ئالدى قوشۇمچىلىرى *bətniyət bi ədəp ، naümut* دېگەندەك سۆزلەر بىلەن بىللە كىرىپ ئۇيغۇر تىلىدا تۈپ سۆزلەرگە ئۇلۇنۇپ *natəkxi bəthəj, bitap ، natoqra* دېگەندەك ئوخشاش بولۇشسىز سۈپەت ياساشتا بەلگىلىك رول ئويناۋاتىدۇ . ئۇيغۇر تىلىدا بۇقۇرقى قوشۇمچىلار بىلەن تەڭ قىممەتلىك *siz* قوشۇمچىسى بار، لېكىن تىل مېخانىك نەرسە بولمىغانلىقى ئۈچۈن بەزىلىرىگە « سىز » قوشۇمچىسىنى قوشقىلى بولمايدۇ . مەسىلەن: *həjsiz, toqrisiz:* دېگىلى بولمايدۇ .

Siz قوشۇمچىسىنىڭ ئورنىنى يۇقۇرىدىكى ئۈچ قوشۇمچە تامامەن بېسىپ كېتەلمەيدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى *külkə kanat* دېگەن سۆزگە *siz* قوشۇمچىسىنى قوشقىلى بولسىمۇ، يۇقۇرقى ئۈچ قوشۇمچىنى قوشقىلى بولمايدۇ. ئومۇمەن يۇقۇرىدىكى ئۈچ قوشۇمچىنىڭ تىلىمىزدا سۆز ياساش رولى نىسبىي. *na* قوشۇمچىسىنىڭ ئىشلىنىش دائىرىسى كەڭرەك، قالغان ئىككىسىنىڭ تارراق.

بۇ قوشۇمچىلارنىڭ ئۇيغۇرچىدا سۆز ياساش دائىرىسىنى چەكلەشكە توغرا كەلسە، ئەرەپ پارسچىدىن كىرگەن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ دائىرىسىنى چەكلەشكە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى ئەرەپ - پارسچە سۆزلەر بىلەن بىللە كىرىپ تىلىمىزدا ھەرخىل سۆز ياساۋاتقان قوشۇمچىلار يۇقۇرقى ئۈچ خىل بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. مەسىلەن: پارس تىلىدىكى سۆز ئارقا قوشۇمچىلار "*anə, dan, zar*" ۋە ئىسىم شەكىللىرىدىن *hanə* (ئۆي) *namə* (خەت) ··· قوشۇمچىلىرى، *hitapnamə, dərshanə, mərdanə, siyadan, gülzar* دېگەندەك سۆزلەر بىلەن بىللە كىرىپ، ئۇيغۇر تىلىدا *yilnamə, baturanə, küldan, sudan, pahtizar* ··· دېگەندەك سۆزلەرنى ياساۋاتىدۇ.

بۇيرۇق پېئىلىنىڭ تولۇقسىز شەكلى *xunas* (پارسچە - تونۇغىن) *kəx* (تارتقىن) *dar*، *baz* (ئوينا) *kar* (ئىشلە) *hor*، (يېگىن - ئىچكىن) *saz* (ياسا) *pəz* (پۇشۇرغىن) *pərəst, pərwər* ··· گە ئوخشاش قوشۇمچىلارمۇ ئۆزى بىلەن بىللە كىرگەن سۆزلەرگە ئۇلۇنۇش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرگە ئۇلۇنۇش ئارقىلىق، پەسكەش، ھايانكەش، چارۋىدار، رەڭدار، بۇيرۇقۋاز، قانخور ، شاراپخور، كىمساز، ئاشپەز، تىلشۇناس، تېپچىلىقپەرۋەر، ئۇرۇشپەرەس··· دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇنلىغان ياسالما سۆزلەرنى ياساۋاتىدۇ. بۇ قوشۇمچىلارنىڭ ئىشلىنىش دائىرىسىنى چەكلىگىلى بولمايدۇ. " چەكلەش كېرەك، "چىقىرىۋېتىش كېرەك» دېگۈچىلەر ئالدى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىپ، ئەنە يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئىسىم ۋە سۈپەت ياساشتا ئۇيغۇر تىل مەنبەلىرىدىن مۇۋاپىق قوشۇمچە قېزىپ چىقىپ، ئۇندىن كېيىن ئۆز پىكرىنىڭ ئىجراسى ھەققىدە سۆز ئېچىش كېرەك. ھالبۇكى ھەممە ئەرەبچە - پارسچە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئورنىغا ساپ ئۇيغۇر تىلى قوشۇمچىلىرىنى دەسسىتىشى، ئۇيغۇر تىل تەتقىقاتىدا يېقىنقى يىللارنىڭ ۋەزىپىسى ئەمەس. مىڭ يىللار داۋامىدا ئەرەبچە - پارسچە سۆز ئاتالغۇلارنى كۆپ قوللىنىش ئارقىلىق تىلىمىزغا ئۆزلەشكەن بەزى قوشۇمچىلارغا بىر يولى ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسىنى، تۇتۇش تىل تەتقىقاتىمىزنى چېكى يوق جاڭگاللىققا باشلايدۇ.

× ×

تىل خادىملىرى ئىچىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئارتۇقچىلىقىدىن پايدىلىنىش ۋە ئەۋلاتلارنىڭ چەت تىل ئۆگىنىشى نەزەردە تۇتۇش نۇقتىسىدىن، ئۇيغۇر تىلىدا يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان كونكرېت فونېتىكا ئۆزگىچىلىكلەرنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، سۆز ۋە ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغۇچى تىلنىڭ تەلەپپۇزى بويىچە ئەينەن قوبۇل قىلىۋېلىش ۋە ئەينەن خاتىرىلەشنى تەشەببۇس قىلىدىغانلارمۇ بار. بۇ مەسىلىدە يەنىلا چەتتىن قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇلارنىڭ ئالاقە ئېھتىياجىمىزدا ئوينىغان رولى ۋە ئادەتتىكى لۇغەت سوستاۋىمىزغا ئۆزلىشىش ئەمەلى ئەھۋالدا يۇقۇرقى ئىككى ئۇسۇلنىڭ قايسىسىنىڭ ئۈنۈمى زور بولغانلىقى ھەققىدىكى تارىخى جەريانلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك بۇ مەسىلە ئايدىڭلىشىدۇ.

ئىسلام دىنىنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتىنى بىرگە ئېلىپ كىرىشى قارىخانىلارنىڭ يىمىرىلىپ چىغاتاي دەۋرىنىڭ باشلىنىشى — مانا بۇ جەريانلار ئەرەپ - پارس تىللىرىنىڭ ئۇيغۇرلارغا ساھەلەر بويىچە كىرىشى بىلەن كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇ جەريانلاردا كىرگەن سۆز ئاتالغۇلارنىڭ ئەرەپ - پارس فونېتىكا خۇسۇسىيىتى بويىچە قوبۇل قىلىنغانلىرى خەلقىمىزگە ئۆزلەشمىدى. شۇ دەۋردىكى بەزى ئەدەبى ئەسەرلەرنى ئوقۇساق، ئەرەپ - پارسچە فونېتىك شەكلى ئەينەن ساقلانغان سۆزلەرنىڭ كۆپلىگىدىن ئەسەر مەزمۇنىنى چۈشىنەلمەسلىگىمىز بۇ نۇقتىنى ئېنىق ئىسپاتلايدۇ. ئۇيغۇر تىلى خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە قوبۇل قىلىنغانلىرى خەلقىمىزگە ئۆزلەشتى. ئالاقە ۋاستىمىزدا ئۈنۈمى زور بولدى، ھەتتا ئاساسى لۇغەت سوستاۋىمىزدىن ئورۇن ئالدى. بۇ ھەقتە پاكىت كەلتۈرۈشنىڭ ھاجىتى يوق، ئەينى ۋاقىتتا ئۆزلەشكەن سۆز ئاتالغۇلارنى تا بۈگۈنگىچە قوللىنىۋاتىمىز.

چىغاتاي دەۋرى - ئەرەپ - پارسچە سۆز ئاتالغۇلارنىڭ خەلقىمىزگە ئۆزلۈشۈش-ئۆزلەشمىگەنلىگىگە قارىماي، ئەرەپ - پارس تىلى فونېتىك خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە قارا - قويۇق قوبۇل قىلىنغانلىقى تۈپەيلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز ئىبارىلەر ئازسانلىق زىيالىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە، سورۇنلىرىدا مىچىتۋە بەگ-غوجىلارنىڭ ھوجرىلىرىدا ئالاقەۋاستىسى بولۇش بىلەنچە كىلىنىپ كەڭ خەلق ئاممىسىغا ئومۇملاشمىغانلىقى، ئۆزلەشمىگەنلىگى، قىسقىسى جانلىق تىل بىلەن ئەدەبى تىلنىڭ ئوتتۇرىسىدا چىگرا پەيدا بولغانلىقى بىلەن خاراكتىرلىنىدۇ. بۇ ھەقتە شۇ دەۋردىكى « ھەممىدە ئەرەپچىلىشىش» گۇرۇھىنىڭ پېشۋايى خوجا ئەخمەت يەسەۋى ئىقىمىدىكىلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى خەلقىمىز چۈشۈنۈش ئۇياقتا تۇرسۇن، تۈركى تىلنىڭ قەدىرىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن بىر ئۆمۈر كۆرەش قىلغان ئەلشىر ناۋايىدەك زاتلارنىڭ « چاردىۋان » قاتارلىق ئونلىغان ئەسەرلىرىدە ئەرەپچە - پارسچە فونېتىك شەكلى ئەينەن ساقلانغان سۆزلەرنىڭ كۆپلىگىدىن ئەسەر مەزمۇنىنى چۈشەنگىلى بولماسلىق ھالەتلىرى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

1934 - يىلدىكى " ئاپرىل ئۆزگىرىشى "دىن تارتىپ ئازاتلىقنىڭ ئالدى - كەينىگىچە رايونىمىزدا ئاقارتىش ئىشلىرىنىڭ ئېلىپ بېرىلىشى، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن رايونىمىزدا نەشرىيات ۋە باسما ئورۇنلىرىنىڭ كاملىقىدىن قازان ۋە تاشكەنتتە بېسىلغان ئۇيغۇرچە كىتاپلاردا رايونىمىزنى تەمىنلىشى ئارقىسىدا، پەلسەپە، سىياسەتكە دائىر تېرمىنلار، ئومۇمەن پەن ۋە تۇرمۇشنىڭ ھەر ساھەلىرىگە ئائىت سۆزلەر روسلاردىن ۋە روسلار ئارقىلىق غەربى ياۋروپا ئەللىرىدىن كىردى، بۇلار ئىچىدىكى ئۇيغۇر فونېتىك خۇسۇسىيىتى ئاساسىدا قوبۇل قىلىنغانلىرى خەلقىمىزگە ئۆزلەشتى، ھەتتا لۇغەت سوستاۋىمىزدىن تېگىشلىك ئورۇن ئېلىپ دىققەت قىلمىساق پەرق ئېتەلمىگىدەك ھالەتكە يەتتى.

مەسىلەن:

پەلتو	Пальто	
كەستۈن	Костюм	
شارپا	Шарф	
بەتىنكە	Ботинки	
ئەدىيال	Одеяло	
ئۈستەل	Стол	
ئىشكاپ	Шкаф	
كونپېت	Конфиты	
پېچىنە	печенье	

قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

يۇقۇرقىلارنىڭ ئەكسىچە ئەينەن قوبۇل قىلىنغانلىرى خەلقىمىزگە ئۆزلەشمىدى. نەتىجىدە مەجبۇرى يوسۇندا ئۆز ئانا تىلىمىزدىن ئىزدىنىشكە خەنزۇچە سۆز- ئاتالغۇلارغا ئورۇن بوشۇتۇپ بېرىشكە تۇغرا كېلىدۇ.

مەسىلەن

idiotizim	— ئەخماقلىق	
inspektor	— نازارەتچى	
inwald	— خىزمەت كۆرسىتىپ مەجروھ بولغان ئىشچى	
interwinsiya	— قوراللىق ئارىلىشىش.	
intelligensiya	— زىيالى	
apologit	— بۇرجۇئا ھامىسى	
fideizim	— سوفىزىم تەلىماتى	
filosofiyə	— پەلسەپە	

....

غا ئوخشاش ئىككىنچى بوغۇمدا e . o سوزۇق تاۋۇشلىرى ئەينەن قوبۇل قىلىنغان سۆز-ئاتالغۇلار 50 - يىللاردا نەشىر قىلىنغان پەلسەپە ۋە باشقا ساھەلەرگە ئائىت كىتاپلاردا كۆپ كۆرۈلەتتى، ھازىر بۇ سۆزلەر خەلقىمىزنىڭ جانلىق تىلىدا يوق، گېزىت، ژورنال ۋە ئىستېمال قىلىنمايدۇ.

خەنزۇ تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىشنىڭ ئازاتلىقتىن ئالدى- كەينى ۋە ھازىرقى ئەمىلى ئەھۋالغا كەلسەك ئەھۋال خۇددى يۇقۇرقىغا ئوخشاش ئۇيغۇر تىلى تەلەپپۇز نورمىسى بويىچە ئۆزلەشتۈرۈپ قوبۇل قىلىنغانلىرى جانلىق تىل ۋە ئەدەبى تىلدا بىردەك ئىشلىنىۋاتىدۇ. مەسىلەن جاڭگويدا (بىركازچىك) 掌柜的 جاڭگەن 长官 (ئەمەلدار) جەڭ 战 شەنجاڭ - جىزا كوجاڭ جۇرىن 主席 يامۇل باي سەيبۇڭ 裁 جادۇ 刀 جۇشى 任主 شوجاڭ ··· ۋە باشقىلار

زومۇ - زو ئەينەن قوبۇل قىلىنغان ياكى ئۆزلەشتۈرۈپ قوبۇل قىلىشقا قولايسىز سۇەنشۇ، دەيشۇ، يۇفا، يۈۋۋەن، تىيۇ، جۇگيالاڭ ۋە بېيۈەنخۇي، خىشۇي··· ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نۇرغۇنلىغان سۆزلەر خەلقىمىزگە

ئۆزلەشمەي ياكى ئۆز تىلىمىزدىكى ياسالما سۆزلەرگە ياكى روس، ياۋروپا تىللىرىغا ئورۇن بوشاتتى، ياكى سىياسى نۇقتىنى چىقىش قىلىپ بېكىتكەن سۆز- ئاتالغۇلار قەغەز يۈزىدىلا قېلىپ جانلىق تىلدا ئىستېمال قىلىنمىدى.

يۇقۇرقى سېلىشتۇرمىلارنى خۇلاسىلىغىنىمىزدا ھەر قانداق دەۋردە تىلىمىزدا ئىپادىسى بولمىغان شەيئى، ھادىسە ھەققىدىكى سۆز-ئاتالغۇلارنى زۆرۈرىيەت نۇقتىسىدىن تىلىمىزنىڭ تەلەپپۇز نورمىسى ۋە بوغۇم تۈزۈلۈش قائىدىسى ئاساسىدا قوبۇل قىلىنغانلىرى تىلىمىزغا ئۆزلەشتى، تىلنىڭ ئەسلى ئىگىسىنىڭ تەلەپپۇز نورمىسى بويىچە زورمۇزور قوبۇل قىلىنغانلىرى ئۆزلەشمىدى.

كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ تىل ئۆگىنىشى ئۈچۈن، ئەينەن تەلەپپۇز قىلىش تەشەببۇسى، مەخسۇس دىپلوماتىيە ئىشى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ۋە تەرجىمانلارغىلا خاس، پۈتۈن مىللەتنىڭ تەرجىمان بولۇشىنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق، تىلنى توغرا، توشقۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىش، شۇ تىل فونېتىكا تەتقىقاتىنىڭ تەلىۋى، قوبۇل قىلىنغان سۆز ۋە ئاتالغۇلار تىلىمىزدا ئىپادىسى يوق شەيئى ۋە ھادىسە ھەققىدىكى ئالاقە ئېھتىياجىمىزنى قاندۇرسىلا تىل ۋە يېزىقىمىزنىڭ خۇسۇسىيىتى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ۋە ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ، خاتىرىلىنىدۇ. بىر مەزگىل ياكى ئۇزۇنغىچە ئادەتتىكى لۇغەت سوسناۋىمىزدىن مۇۋاپىق ئورۇن ئىگەللەيدۇ. شۇڭا ئاتالغۇ قوبۇل قىلغاندا تىلىمىزنىڭ تەلەپپۇز نورمىسى ۋە يېزىقىمىزنىڭ ئۆزگىچە خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆلچەم قىلىش ئاساسىدا قوبۇل قىلىش—تىل تەرەققىياتىمىزدا سەل قاراشقا بولمايدىغان مۇھىم مەسىلە.

AltunOq

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ قىسقىچە تارىخى تەسۋىرى

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن

خەلقىمىزنىڭ كۆپ ئەسىرلىك ھايات تارىخى ئەمەلىيىتىدىن (ماددى ئىشلەپچىقىرىش، تىببى ئەمەلىيەت) يەكۈنلەنگەن تىببى كۆز قاراش، كېسەلچىلىك، دورىگەرچىلىك، ھېيىس - ھەرىكەت ۋە داۋالاش تەجرىبىلىرىنىڭ بىر يۈرۈش سىستېمىسى كېسەللەرنى داۋالاشتا، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ (غەرپ مېدىتسىناسى ئۇسۇلىدىن سىرىت) ئۆزىگە خاس تەجرىبىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مەھەللىي كېسەللەرنى، جىددى، تەرسا، خۇنۇك كېسەللەرنى، (سەرتان①، قەن سىيىش كېسىلى، چاشقان يارىسى ئاق كېسەل، ② تېرە - ئۇستىخان كېسەللەرنى ئىزاھلاش) داۋالاشتا كۆرۈنەرلىك، ئۈنۈملۈك تەدبىر تەجرىبىسى بار. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى يۇقۇرقىدەك مول تەجرىبىلىرى، بىلەن ئىلمىيمىز تىبابەتچىلىك غەزىنىسىگە مېدىتسىنا ئىلمىنىڭ تەرەققىياتىغا نۇرغۇن تۆھپىلەرنى قوشقان.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى تىببى پائالىيەتنىڭ بىر تارمىقى سۈپىتىدە، مېدىتسىنالىق ئىلمى تونۇشنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ تەبىئى پەن ھېساپلىنىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئىنساندىكى كېسەللىكنىڭ ئىچكى - تاشقى شەرتلىرى، ۋەجى، خاراكتېرى، دورىلارنىڭ شىپالىق خۇسۇسىيەتلىرى، كېسەل كۆتۈشنىڭ ئوخشىمىغان تەلەپلىرى توغرىسىدىكى چۈشەنچە ۋە تەدبىرلىرى بىۋاستە تىببى ئەمەلىيەت ھەم ئۇنىڭ تارىخى راۋاجى ئاساسىغا قۇرۇلغان.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى پۈتكۈل مېدىتسىنا ئىلمى ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىغا ئوخشاش، ئۆتمۈشتە ئۆزىنىڭ شەكىللىنىشى، راۋاجلىنىشى جەريانىدا، خۇراپى ئەقىدىلەر، زىيانلىق ئادەتلەر ساختا ئېقىملار بىلەن داۋاملىق كۆرەش قىلىپ كەلگەن. بۇ كۆرەش بەزىدە ئوچۇق - ئاشكارە، بەزىدە يىرىكلىدىن ۋە ئېتىقاتتىن ئىككىنچى خىلدىن ۋە ئېتىقاتقا كۆچۈشنىڭ پالدامىسى پۇرمىسىدا، كۆپۈنچە ھاللاردا دىنى نىقاپ ئىچىدە پائالىيەت شەكلىدە ئېلىپ بېرىلدى. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى يۈرۈشلەشكەن داۋالاش سىستېمىسى بولۇپ شەكىللەنگەندىن كېيىنمۇ، ئۇنىڭدا ئەمەلىيەت ۋە پەننىڭ تەرەققىياتى تەرىپىدىن داۋاملىق شاللىنىپ تاشلىنىشى لازىم بولغان بەزى نامۇۋاپىق ئامىللار ساقلانغاندەك، ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنى شەكىللەندۈرگەن ئىپتىدائى ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ قەدىمقى تىببى كۆز قارشى تەدبىرلىرىدە نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك مۇۋەپپەقىيەتلەر بولغان. ئۇلار بىۋاستە ئەمەلىيەتتىن، كېلىپ چىققاچقا، ئەمەلىيەت جەريانىدا تەكرار ئىسپاتلانغان ساددا ماتېرىيالىستىك ۋە باشلانغۇچ دىئالېكتىك ئامىللار ئاساسىغا قۇرۇلغان.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى يالغۇز يېقىنقى زاماننىڭ ياكى ئىسلامىيەتتىن بۇيانقى پەن - مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن ئىبنىسىنا تىببى تەلىماتلىرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇزاق تارىخى تەرەققىياتىنىڭ سەمەرىسى. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئۇيغۇر خەلقىنى تەشكىل قىلغان

① راك ۋە ئۆتمە
② بەرەس

ئەڭ قەدىمقى قەبىلىلەرنىڭ، جۇملىدىن ئوغۇزلار، "خۇخۇلار" غۇزتان، زەرەپشان، سۇلمى، ئۇنسۇ (ئەردۆبىل) كوچار (كۆسەن)، ئارچىن (ئاگىن)، لىپچىن، قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى، تۇغلالار، قانقىنلار، ياغلىقار، قۇرتارغار، تۇرلام ئۇيغۇر، بۇغاسقىر، ناۋچاك، قاسار، قوغۇرسۇ، ياباتقار، ئايئاۋۇر، بۇكە، غون، بايىئۇقۇ، توكشىرا ئىزگىل، قىپچار، باسمىل، ياغما، قارلۇق قاتارلىق يۇرت ۋە قەبىلىلەرنىڭ ئىجتىمائى ھايات باسقۇچلىرىدا تۈرلۈك كېسەللىكلەر، ئۆسۈمچىلۈك، دورا-گىياچىلىق ئۈستىدە ئېلىپ بارغان ئىپتىدائى تەجرىبىلىرى ۋە تۈرلۈك ئەم - ئىرىم ئۇسۇللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن ئۇ يەنە تۇرانى خەلقلەرنىڭ، جۇملىدىن ئاناۋ، تاقار، قاراسوق مەدەنىيىتى دەۋرىدىكى خەلقلەرنىڭ، ماساگېتلار، سارماتىنلار، سىكەت (سىكىن)لەر، ساكلار، ياۋچىلار، ئۇيسۇنلار، سوغداق (سوغدى)لار، خاقاسلار، ھونلار، ئاۋارلار، كۆكتۈركلەر، ئوغۇز ۋە قىپچاقلارنىڭ شۇخىل تەجرىبىلىرى بىلەن ئەم - ئىرىم ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلغان. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە ئەڭ ئالدى بىلەن مەشھۇر جۇڭگو تىبابەتچىلىكى، تۇبۇت (زاڭزۇ)، موڭغۇل تىبابەتچىلىكى موھىم تەسىر قىلغان. ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت تىبابەتچىلىكى كېسەللىككە قارشى كۈرەشنىڭ ئورتاق قانۇنىيەتلىرىنى ئۇنۇملۇك ئىگىلەش جەريانىدا ئۆز ئارا ئۆگىنىپ، ئۆز ئارا تەسىر قىلىشقان.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئۆزىنىڭ تولۇقلىنىش جەريانىدا باشقا ئىلىم، مەدەنىيەت تۈرلىرىنىڭ راۋاجلىنىش قانۇنىيىتىگە ئوخشاشلا چەتئەل تىبابەتچىلىكى بىلەن (يۇنان، ئىران، ھىندىستان، ئەرەپ تىبابەتچىلىكى) ھەرقايسى دەۋردە ئۆز ئارا تەسىر قىلىشىپ، بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشكەن، مىلادىدىن ئىلگىركى بىرونزا مەدەنىيىتى، "ئاتلىقلار" مەدەنىيىتى دەۋرىدىكى ئالتۇن يول — قاشتېشى يولى، مىلادىدىن كېيىنكى جىگەن (يىپەك) يولىنى بويلاپ ئېلىپ بېرىلغان ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالاقىلىرى — مىلادىدىن ئىلگىركى، كېيىنكى ئاۋرۇ - ئاسىيا كۆچۈنۈشى بۇ خىل ئۆز ئارا تەسىر قىلىشنىڭ تارىخى ئېقىمىنى ھاسىل قىلغان. جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ قەدىمقى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىقتىسادىي، مەدەنىي مۇناسىۋەتلىرى تارىخىدا شىنجاڭ مۇھىم ئۆتكەل سۈپىتىدە شۇخىل تەسىرنىڭ ئاساسلىق موھىتى بولۇپ كەلگەن. نىمىس پەيلاسوپى گېگېل ئۆزىنىڭ «تارىخ پەلسەپىسى» ناملىق كىتاۋىدا: "بىللۇر تاغ تىزمىلىرى ئالدىنقى ئاسىيا رايونلىرىنى، باكتىرىيە، سوغدى، سىر دەريا ۋادىسلىرى بىلەن جۇڭگو ئىگىزلىگىنى كېسىپ تۇرىدۇ، بۇ ئىگىزلىك قەشقەرگىچە سوزۇلغان" (218 - بەت) دەپ يازسا، تارىخچى ئا. ئۇسپوۋ ئۆزىنىڭ «X ئەسىرگىچە ھىندىستان تارىخى» دىگەن كىتاۋىدا، قەدىمقى پەنجاپتىن شىنجاڭغىچە بولغان يوللارنى كىمپار يولى، قۇلان يولى، تار يول، بولان يوللىرىنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئالغان. بۇ يوللار يالغۇز قاشتېشى ۋە يىپەك يولى بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئىپار، دورا - دارمان يوللىرى بولغان ئىدى.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا باشقا مىللى تىبابەتچىلىك ياكى چەتئەل تىبابەتچىلىكى بىلەن ئۆز ئارا تەسىر قىلىشقان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ ئۆز ئالدىغا تىببى كۆز قاراشلار سىستېمىسى كېسەللەرنىڭ سەۋەپ خاراكتېرى تۈگرىسىدىكى تەلىماتى، دورىگەرچىلىك (رېتسېپتورا) ۋە شىپاچىلىق ئۇسۇلى بار. بۇلار ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ خاس گەۋدىسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ھەممىدىن بۇرۇن قايسى بىر مەشھۇر ھۆكۈما، تىۋىپ تەلىماتلىرىنىڭ گەۋدىلىنىشى بولماستىن، بەلكى خەلقنىڭ، خەلق ئارىسىدىكى نۇرغۇنلىغان ئەمچى، ئاتاساغۇن ۋە

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ياخشىلارنىڭ ئەردىچى ھەم تېۋىپلارنىڭ بىۋاستە ياكى ۋاستىلىق مۇۋەپپەقىيەتلىك ياكى مۇۋەپپەقىيەتسىز تەجرىبىلىرى، دورىگەرچىلىك ئىقتىدارىنىڭ تۈپلىنىشى، رەتلىنىشى ئاساسىدا، مەيدانغا كەلگەن، راۋاجلانغان. مەشھۇر ھۆكۈما ھەم تېۋىپلار شۇ جەرياندا ئۆز تۆھپىلىرىنى قوشقان.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئادەم بەدىنى ۋە بارلىق جانلىق ھاياتىنى جانسىز تەبىئەتنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە چۈشىنىدۇ. ئۇ ھاياتلىقنى ئۇنىڭ تاشقى مۇھىت شارائىتى بىلەن بىر پۈتۈن قىلىپ چۈشەندۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئەڭ قەدىمقى شەرق ماتېرىيالىستىك تەلىماتلىرىنىڭ ساددا، بىراق ھەقىقى كۆز قاراشلىرى بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، كەڭ تەبىئەتنىڭ، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ئالەمنىڭ ئاساسىنى سۇ (ئەرەبچە «ئاب») ئالاۋ (ئوت، ئەرەبچە «ئاتەش»)قالىق (ھاۋا، ئەرەبچە «باد») تۇپراق (ئەرەبچە «خاك»)دىن ئىبارەت تۆت تەرەپنىڭ زىددىيىتى ۋە مۇرەككەپلىكىدىن تەشكىل تاپقان دەپ قارايدۇ. ئىنسان ھاياتى تەبىئەتنىڭ شۇ تۆت تەرەپنىڭ مۇرەككەپلىكىدىن تەركىب تېپىش بىلەن بىرگە، يەنە ئۇنىڭ بىۋاستە تەسىرى بىلەن بولىدۇ. تۆت تەرەپ توغرىسىدىكى قەدىمىي ماتېرىيالىستىك تەبىئەتكۆز قارىشى ئاساسىدا، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ «4 خىلىت» تەلىماتى مەيدانغا كەلگەن. بۇ تەلىمات ئۈچ قات مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ ئۇنىڭ بىرىنچىسى: ئىنسان ھاياتىنىڭ ئاساسى ۋە ئۇنىڭ سىرتقى تەبىئىي شارائىتىنى تەشكىل قىلغان 4 تەرەپنىڭ تۆت خىل ئوخشىمىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىشىدۇر. ئۇلار: «ھاۋانىڭ ھۆل ئىسسىقلىقى ئوتنىڭ قۇرۇق ئىسسىقلىقى، سۇنىڭ ھۆل سوغۇقلىقى، تۇپراقنىڭ قۇرۇق، سوغۇق»لىقىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئىككىنچىسى: تۆت خىل مىجەز - خۇسۇسىيەتكە (ئاتراپورتقا) ئىگە بولغان تۆت تەرەپنىڭ ئىنسان بەدىنىگە تەسىر قىلىشتىن ھاسىل بولغان تۆت خىل خىلىت بولۇپ، ئۇلار، قان (خۇن)، ئوت (سەپرا)، بەلغەم، سەۋدا قاتارلىق بىر - بىرىگە ئوخشىمىغان 4 خىل سۇيۇقلۇقتىن ئىبارەت. خىلىتلار ئىنسان بەدىنىدىكى ئۆزلۈكسىز ماددا ئالمىشىش (ماتىيە ھەللول) ئارقىلىق سەرپ قىلىنىپ ۋە دەۋر قىلىپ، ئىنسان ھاياتىنىڭ ساغلاملىق شەرتلىرىنى تەييارلايدۇ. خىلىتلارنىڭ ھەركەتچان تەڭپۇڭلىقىنىڭ بۇزۇلۇشى كېسەلچىلىكنىڭ مۇھىم ئىچكى كېسەللىكنىڭ تۈپ سەۋەبىنى پەيدا قىلىدۇ. كېسەلنى ئىنىقلاشتا خىلىتلار تەڭپۇڭلىقىنىڭ بۇزۇلۇش ئەھۋالىنى ئىنىقلاشقا، كېسەلنى داۋالاشتا خىلىتلار تەڭپۇڭلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن تەسىر كۆرسىتىشكە توغرا كېلىدۇ. ئىنسان بەدىنى تاشقى مۇھىت بىلەن بىرلىك ۋە زىددىيەت ئاساسىدا ئىچكى خىلىتلار ئارىسىكى تەڭپۇڭلۇق ۋەزىيەت ئاساسىدا ئۆزىنىڭ ھاياتلىق جەريانىنى داۋام قىلدۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈچىنچىسى: بۇ تېخىمۇ مۇھىم بولۇپ، ئۇ ھەربىر كونكرېت ئادەمدە تۆت خىلىتنىڭ زىددىيىتى ۋە تەڭپۇڭلىقىنىڭ ئىتىدالىلىق (نورماللىق) نۇقتىسى بىر خىل بولمايدۇ دېگەن كۆز قاراش ئۈستىگە قۇرۇلغان. بۇ كۆز قاراش ئادەملەرنى تاشقى تېرە ئالاھىدىلىكىدىن تاكى نېرۋا ھەم روھى خۇسۇسىيەتلىرىگىچە تۆت تۈرلۈك خىلىتلىق كەيپىياتقا ئايرىپ چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ بەزى كىشىلەردە خۇن، بەزىلىرىدە سەپرا، بەزىلىرىدە بەلغەم، بەزىلىرىدە سەۋدا خىلىتى ئۈستۈنلىكى ئاساسىدا باشقا ئۈچ خىلىت بىلەن ئۆزىگە يارىشا نورماللىق بولىدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئوخشىمىغان خىلىتلىق مىجەزدىكى كىشىلەرنىڭ نورماللىق شەرتلىرىنى ئۇنىڭ بۇزۇلۇش، تۈزۈلۈش سەۋەپ نەتىجىلىرىنى ئالدىن ئىگەللەپ كونكرېتنى ئادەمنى كونكرېتنى ئۇسۇل بىلەن داۋالاش تەدبىرلىرىنى قوللىنىش لازىملىقىنى تەۋسىيە قىلىدۇ. مانا بۇ ئۇزاق تارىخى ئەمەلىيەتتە ئۆزىنى قازانغان ۋە كۆپ قېتىم ئىسپاتلانغان ئەمەلى داۋالاش ئۇسۇلىدۇر.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئادەم ئورگانىزمىدىكى ماددا ئالمىشىش جەريانىدا يالغۇز خىلتلار كېسەللىكى (سوئۇغلۇق پاتالوگىيىسى) نەزەرىيىسىنى ئۈستۈن ئورۇنغا قويۇش بىلەن چەكلەنمەيدۇ، ئۇ يەنە كېسەللىككە بىۋاسىتە سەۋەب بولىدىغان يەل ("باد") سېسىق گاز (ئۇفۇنەت)، كۆزگە كۆرۈنمەس جاندارلار (جەراسىم)، تۈرلۈك زەخمەت - زەخىم ۋە باشقىلارنىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە مۇھىم ئورۇنغا قويۇپ كەلگەن.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە شىپاگەرلىك يالغۇز دورا ئارقىلىق داۋالاش بىلەن چەكلەنمەيدۇ. ئۇ كېسەلنىڭ مۇھىتىنى ياخشىلاشنى روھىي داۋالاشنى، دورا، ئوزۇق بىلەن داۋالاشنى، ئارشاڭ، ئاپتاپ نۇرى بىلەن داۋالاشنى، ئوۋلاپ، ئىسسىقلاپ، ئوپېراتسىيە (دەرسىنكار) قىلىش ئۇسۇلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ ھەرقاچان مۇھىتنى ۋە پۈتۈن ئورگانىزمنىڭ جىسمانىي قۇۋۋىتىنى ياخشىلاشنى دورا بىلەن داۋالاشنىڭ ئالدىنقى شەرتى دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئەتراپىمىزدىكى تەبىئەت دۇنياسىدا كېسەللىكنىڭ سەۋەبلىرى قانداق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسا ئۇنىڭغا تەسىر قىلىدىغان ئۈنۈملۈك شىپا مەنبەلىرىمۇ خۇددى شۇنداق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، دەپ تونۇيدۇ. تۈرلۈك دورىلارنى، ئۇلارنىڭ ئىسسىقلىق، سوغۇقلۇق، قۇرۇقلۇق، ھۆللۈك خۇسۇسىيەتلىرىگە ۋە ئۇلارنىڭ ئاساسلىق تەسىرى كۈچىگە قاراپ، تۈرلۈك كېسەل سەۋەبلىرى، مىجەز بۇزۇلۇشلارغا قارىمۇ - قارشى ۋاستە سۈپىتىدە قوللىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئوخشىمىغان ئىجتىمائىي شارائىتتا، خەلقنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، كېسەللىنى داۋالاش ساھەسىدىكى بىر يۈرۈش تىببىي بىلىملەر سىستېمىسى سۈپىتىدە، ئۇزاق تارىخنى بېسىپ ئۆتتى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىش ئەھۋالى پەن - مەدەنىيەتتىكى مۇھىم ئىختىرا، كەشپىياتلار ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىپلا قالماستىن، قەدىمقى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى دىنىي، پەلسەپىۋىلىك دۇنيا قاراشلارنىڭ تەسىرىمۇ خېلى زور بولدى. شۇنداق بولسىمۇ ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئىلمىي تەبىئىي تونۇشنىڭ ھامان بىر تارمىقى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ھېسابلانغان تەبىئىي پەننىڭ مۇھىم بىر تارمىقى. ماددىي ۋە مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ھېسابلانغان ئادەمنىڭ سالامەتلىك شەرتلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان مېدىتسىنا ئىلمىنىڭ بىر تەركىۋى قىسمى. كۈرەش ئىچىدە ساختىلىق، يامانلىق، خۇنۈكلۈك ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدىغان ياخشىلىق، چىنلىق، گۈزەللىكتىن ئىبارەت پۈتكۈل ئىنسانىيەت، مەدەنىيەت سەمەرىسىنىڭ بىر تارمىقىدىن ئىبارەت.

ئەۋان پاۋلوۋ① " ئىنسانىيەت پەيدا بولغاندىلا مېدىتسىنالىق پائالىيەت باشلانغان. مېدىتسىنا تارىخىنى ئىنسانىيەتنىڭ يازما خاتىرىلەرنى يېزىشقا باشلىغان ۋاقتىدىن ھېسابلاش خاتا تونۇشتۇر " دەپ توغرا ئېيتقان ئىدى.

مەھمۇت قەشقەرى بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئىلگىرى يازغان « دىۋان لۇغەت تۈرك » ئەسەرىدە ئۆزىدىن نەچچە ئەسىر ئىلگىركى خەلق قوشاقلىرىنىڭ كۆپلىگەن نەمۇنىلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئىدى. ئۇلارنىڭ بىرى مۇنداق:

ئەردى ئۇزا ئەرەنلەر،
ئەردەم بەگى بىلىك تاغ

① پاۋلوۋ " تاللانغان ئەسەرلەر " 246 - بەت.

ئەجدى ئەكوش ئاكۇتلار،
كۆڭلۈم بولار ئاڭار ساغ.

بۇ تۆرتلىك: ئۆتكەن قەدىمقى (ئوزا) زامانلاردا بىلىم ئېچىشقا چىققان پەزىلەتلىك كىشىلەر بولغان ئىدى. ئۇلارنى ئەسلەش كۆڭۈلگە ساغلىق ـ ئاراملىق بېغىشلايدۇ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ تۇرۇپتۇ. بۇ تىبابەتچىلىكنىڭ يىراق ئۆتمۈشىمىزگە تەئەللۇق، ئەلبەتتە.

ئەڭ قەدىمقى تىببىي پائالىيەت باشلانغۇچ ئېڭىنىڭ بىلەن بىللە بۇنىڭدىن 40 ـ 50 مىڭ يىللار ئىلگىركى ئەڭ كونا تاشقورال دەۋرىدە پەيدا بولغان. دورنۇنۇچلۇق، يىراق ئۆز ھاياتى بىلەن باغلىنىشلىق بولغان نەرسىگە چۈشۈنۈش باشلانغۇچ ئېڭىنىڭ ئاساسى ئىدى. دەسلەۋىدە تىببىي قوغدىنىش ۋە داۋا ئىزدەش پائالىيىتى، بولۇپمۇ ئوۋچىلىق، ئورۇق ـ قەبىلە ئۇرۇشلىرىدا ھەممە كىشىنىڭ پائالىيىتى بولغان بىرلىشى ئېھتىمال. بىز بۇنى كېيىنچى ـ يېقىندىكى قولتاب قەلئەسى قەبرىگاھلىرىدىن تېپىلغان (ئەڭ ئەۋۋەل سىزىلغان سىزىقلار ھاياتنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سۈرەتتىن كۆرەلەيمىز. ئىدىشقا سىزىلغان تىكىۋاتقان، چىش تارتىۋاتقان كىشىلەر سۈرەتلىرى سىزىلغان. بۇنداق سۈرەتلىك قىزىلچىلار ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىن تېپىلدى. شۇنداقتىمۇ ئەڭ دەسلەپ چۆپ گىيالارنى تونۇپ بىلگەنلەر ـ ئاتىلىق جامائەسىدىكى ئەم ـ ئىرىم پائالىيىتى بىلەن تولاراق شۇغۇللانغانلار يەنىلا ئاياللار بولغان. قىرىق قىز داستانىدىكى " كۆلئايىم "، گومىرنىڭ «ئىلىئادا» داستانىدىكى " ئاكامىدا " ۋە بەھۇشلۇق دورىسىنى ئىشلىتىشنى يۇنانلىق ئىلمىغا ئۆگەتكەن مىسىرلىق پولىدامىنا ئايال ئىدى. ئەنغار دەرياسى بويىدىكى مانتا كىندە گىراسىموۋ تەرىپىدىن تېپىلغان ئايال مەبۇدى قورچىقى، قەدىمقى سىبىرىيە خەلقلىرىنىڭ ياغاچ ياكى سۆڭەكتىن ئايال ئوبرازى ياساپ، ئۇنىڭغا چوقۇنىدىغانلىقى، قەبرىلەردە قېرى ئايال جەسىدى يېنىغا تەسۋى، ياش ئايالغا مونچاق قويۇش ئادىتى مانا شۇنىڭ دەلىلى. ھەممە خەلقلەردە دېگۈدەك ئەڭ قەدىمقى شىپالىق ۋە ئېپسۇنلۇق مەبۇدلىرى ئاياللار نامىغا تارتىلغان.

ئىپتىدائىي تىببىي پائالىيەت، يانغۇز دورا گىيالىرى، تۇز ۋە شارشاك سۇلىرىدىن پايدىلىنىش پاشا، يىلان، چايانلاردىن ساقلىنىش ئۈچۈن بەدەنگە ياكى پاقالچاققا سېسىقلاي سۈركىۋېلىش① يۈزىگە قېتىق سۈرتۈش، مايلاش، قاقلاش، كۆيدۈرۈش، قان چىقىرىش، ئىلمە (ياكى خوخۇلا)، قىرىش، قومغا كۆمۈش، گىيا سۈيىگە چۆشۈش، ھايۋان تېرىسىگە ئېلىش، ئۆتكە تېگىش، ئۇچۇغداش، قوستۇرۇش، ئىسسىتىشقلاش، تېڭىقچىلىق، ئاددى ئوپىراتسىيە ۋە مومىيا (سالاجىت)② قىلىش قاتارلىق ماددى داۋالاش ۋاستىلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماستىن، يەنە روھىيەتچىلىك ۋاستىلىرىنى، تۆرلۈك ئىرىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئىنسانلار پىچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئىنتايىن تۆۋەنلىكى، تەبىئەتنى تونۇش ۋە ئۇنىڭ بىلەن كۈرەش قىلىشتىكى ئاجىزلىق ئىپتىدائىي جامائە كىشىلىرىنىڭ ئانىمىزىملىق، ئىللىرزىيىلىك دىنىيا قارىشىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلار تەبىئەتنىڭ مەلۇم بىر قىسمىنى پۈتكۈل تەبىئەتتىن ئۈستۈن قويۇشقا بوران، گۈلدۈرماما، چاقماق، كۈن ـ ئاي تۇتۇلۇش، چوڭ ھا-

① كىراسنو يارىسكتىكى قەدىمقى قەبرىلەر ئۈستىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئارخىلوگىيىلىك قېزىشتا، بەدەننى بوياش، ھايۋان چىشىدىن ياسالغان مونچاقلارنى تاقاش ئادىتىنىڭ ساقلانغانلىقى ئىسپاتلاندى. بۇ زىننەت ئۈچۈنلا ئەمەس ئالدى بىلەن تىببىي مۇداۋىمە ئۈچۈن قىلىنغان.

② مىلادىدىن بۇرۇن ن ـ ئەسىرگە ئائىت قاراسۇق مەدەنىيتى قەبرىلىرىدىن مومىيا قىلىنغان جەسەت تېپىلغان.

دىنلىرى، يۇقۇملۇق، تارقىلىشچان كېسەللىكلەر ۋە باشقا ئاپەتلىك ھادىسىلەرنى سىرلىقلاشتۇرۇپ،
جانلىقلاشتۇرۇپ، ئىلاھلاشتۇرۇپ، ئۇلارغا چوقۇنۇش، يېلىنىش، مەدھىيىلەش، ئۇلارنىڭ شەنىگە تو-
قولغان بېغىشلاش ۋە مۇراسىم ھەركەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا كىرىشكەن. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆ-
تۈش كېرەككى؛ ئەڭ ئىپتىدائىي سېھىرگەرلىك - ئىرىم پائالىيەتلىرى بىر تەرەپتىن بىۋاستە ماددى دا-
ۋالاشتىن (ئەم قىلىشتىن) ئايرىلمىسا، يەنە بىر تەرەپتىن ماددى داۋالاش، ۋاستىلىرىنى سىر-
لىقلاشتۇرۇۋېتىشكە قارىتىلغان ئىدى. ئۇ چاغدا تېخى ھەرخىل تېخىمۇ مۇرەككەپلەشكەن ئابىستىرا-
كىت دىنى تەسەۋۋۇرلار ۋە قاتتىق - قات مەبۇدچىلىق كېلىپ چىقمىغان قاشتېشى، كۆكتاشنى
(لازۇردىت تېشى)، فىرۇزا تېشى، قىزىل ياقۇت (راس بالاش)نى، قارا شەھەر كۆك توزىنى،
قىزىل سېغىزنى، گۈڭگۈرت پوقىنى ، دانىكارنى كىشىلەر شۇنداق سىرلىقلاشتۇرۇۋەتكەن ئىدى. كې-
راسنويارىسك غەربىدىكى ئارچىن رايونىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان ئانتوپوۋ كەنتىكى ۋە شىمالى
ئالتاي سۆگەك كەنتىدىكى قەدىمقى ئارسلانلارنىڭ ئۆلگەن جەسەتلىرىنى قىزىل توپا ئىچىگە ئې-
لىپ دەپنە قىلىش ئادىتى بۇنىڭ دەلىلى ①. ئۇلار قىزىل توپىنىڭ چىرىتمەسلىكىدىن پايدىلىنىپلا قال-
ماستىن، يەنە كەلگۈسى تىرىلىشى جىسمىنىڭ قېنى بولىدۇ دەپ قارىغان. تەبىئەتنى ئېتىراپ قى-
لىش بىلەن بىرگە ئۇنى سىرلىقلاشتۇرۇۋەتكەن ئىپلىمىزنىڭ قەدىمقى كىتابلىرىدىن « قەبرىدىن تې-
پىلغان جۇ تارىخى»، « يۈي پادىشاسىنىڭ تەزكىرىسى » ، « موتيەنزىنىڭ تەزكىرىسى » قاتارلىق-
لاردا قاشتېشىنىڭ ھېكمەتلىك كۈچى، زۇمرەتكۈلى قاتارلىقلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر يېزىلغان.
چىڭ خەن زامانىسىدا يېزىلغان ”黄帝内经素问“ (خۇاڭدى پادىشا نامىغا يېزىلغان ئىچكى
ئاغرىق ساۋاتلىرى) ناملىق كىتابتا ، ” غەربىي دىياردا ئالتۇن، قاشتېشى قەلئەلىرى بار “ كېسەل-
لەر ئىچىدىن ئاپىرىدە بولىدۇ دەپ زەھەرلىك دورىلارىيەدۇ،زەھەرلىك دورىلار غەربتىن كېلىدۇ دېيىلگەن.
ماددى داۋالاشنىڭ يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، روھىيەتچىلىك ئاساسىدىكى دا-
ۋالاش ۋاستىسى بولغان تۈرلۈك ئىرىم پائالىيەتلىرىدۇ بارغانسېرى مۇرەككەپلەشتى. مىلادىدىن
ئىلگىرىكى 2000 - يىللاردا كۆپ قىسىم ئارسلانلارنىڭ ئوتتۇرا سىبىرىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن
شىمالى ھىندىستان ۋە شەرقى ئىرانغا كۆچۈشنى ۋەداخى، سىكىس قاتارلىقسارماتىن، ماساگېتلار
ھاياتىنى ئىپادىلەيدىغان «ئاۋېستا»، «رىگۋېدا» كىتابلىرىدا گىياھدەرمەك داۋالىرىدىن تاشقىرى②
قۇربانلىق قىلىش، نەزىر - چىراق ئۆتكۈزۈش، پال سېلىش، قەسەم ئوقۇش، بەنت قىلىش، تۇ-
مار پۈتۈش، ئىسرىق سېلىش، ھاملىق مەبۇدىسىگە سېغىنىش، پىرى ئويناش، يۇداش، ئۆلگەن
كىشىنىڭ ئىسمىنى ئۇنىڭ روھى ئۆز ئەۋلادىدا قايتا تۇغۇلىدۇ دەپ تەكرارلاپ تۇغۇلغان پەرزەنت-
كە قويۇش③، سېغىزخانىنىڭ سايرىشىغا، مۈشۈكنىڭ يۈز يۇيۇشىغا چۈشكە تەبىر بېرىش قاتارلىقلار
خاتىرلەنگەن. بۇ يالغۇز شامان دىنىدىكى ئاساسى ئىرىم شەكىللىرى بىلەن بىردەك بولۇپلا قال-
ماستىن، زەردەشت (ئاتەشپەرەسلىك) بۇددا، مانى، ئىسلام دىنلىرىنى ئۆز ئىچىدىن ئۆتكۈزگەن

① ل.پ. ئۇ شاندىن، پومپانلىي ۋە سىرگى، ئىمۇنبورگ، كىشىلىيۇۋ، تولستوۋ، گلەمبورگ، كاربونۇۋا، ماسسون، بېر-
نىشتام، فىدىنكو، غولاموۋ، ياخۇرسكى قاتارلىقلارنىڭ ئارخىلوگىيىلىك ماتېرىياللىرىغا قارالسۇن.
② « زارا توستۇرا » (زەردەشت) دىنىنىڭ ئاساسلىق دەستۇرى بولغان « ئاۋېستا » كىتاۋىنى ئاردا شېپىر
(226 - 241 - يىللار) راھىپ تانۋاسارغا بۇيرۇپ رەتلەتكۈزگەن. كېيىن شاپۇر I (241 - 272 - يىللار)
ئۇنىڭغا ئاستىرونومىيە ۋە تېببى رىۋايەتلەرنى قوشقۇزغان.
③ بۇ قائىدە ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىدۇ، كېيىنمۇ، ھەتتا ھازىرمۇ ساقلانغان. بۇ ھەقتە ماركوپولو ساياھەت خاتىرىسىنىڭ
105 بابىدا بۇ قائىدىنىڭ موڭغۇل زامانىسىدا تاتارلار ئارىسىدىكى ئىپادىسى بايان قىلىنغان.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەھەللىي ئېرىم قائىدىلىرى ۋە ئادەتلىرى بىلەن، جۈملىدىن چاچاتقۇ، قوشقا ئالدۇرۇش، قوي تېرىسىگە ئالدۇرۇش سۆگەلنى ئاچچىق لاي بىلەن ئوقۇپ ئېرغىتىش، ئايال چىچىدا تىلسىم كۈچى بار دەپ ئۇنى تۆشۈككە تىقىش قاتارلىقلار بىلەن بىردەكلىككە ئىگە. «دىۋان لۇغەت تۈرك» دە ئېرىق سېلىش تىلغا ئېلىنغان. شىنجاڭ ۋە يەتتە سۇ رايونىدىن تېپىلغان ئېسرىقدان، ئاسما قازان ۋە دانقان قاتارلىق قەدىمقى بىرونزا ئەدىشلىرى ئېسرىق سېلىشقا ئىشلىتىلگەن.

ئىپتىدائىي جامائەنىڭ بۇزۇلۇشى نىسپىي تەبىقىلەرنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، كۆپ خىل مۇرەككەپ مەبۇدلار سىستېمىسى مەيدانغا كەلدى. باش تەڭرى، ھامىي تەڭرىلەر، تەڭرى مۇئەككەللىرى پىنھان (كۆرۈنمەس) ئەۋلىيالار، ئىزگۇ ۋە قاباھەت دىۋىلىرى قاتارلىق ئىلاھىي دەرىجىلەر پەيدا بولدى. ئاھالە ئىچىدىن ئايرىم رەمچى، مۇنەججىملەر، نەزىر - چىراق باشقۇرغۇچىلار ئەم-ئېرىمچىلەر، سەرۋازۋە باخشىلار ئايرىلىپ چىقتى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئاساسلىق دىنىي ئېتىقادى ھېسابلانغان شامان دىنى ۋە شامان باخشىلىرى ئەنە شۇ خىل كەسپىي ئەم - ئېرىمچىلىكنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن ئىدى.

شامان دىنىنىڭ قاچان ۋە كىم تەرىپىدىن يارىتىلغىنى مەلۇم ئەمەس. سىماچيەننىڭ «تارىخنامە» كىتابى بىلەن، جەنگۇنىڭ «خەننامە» سىدا كۆرسىتىلگەن غەربىي دىيار قەبىلىلىرى بىلەن ھونلارنىڭ ئەم-ئېرىم قائىدىلىرىنى توغرىدىن-توغرا شامان قائىدىلىرى دەپ كۆرسىتىش تامامەن مۇمكىن. «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى» (يېڭى تاڭنامە) دە قىرغىزلۇقنى قانقۇن(甘昏)دېگەن ئىبارە بىلەن ئىپادىلىگەن. ئىپتىدائىي جامائە، ئۇرۇقداشلىق قەبىلىلەر دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن، شامان دىنى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى دەۋرىدە تېخىمۇ تاكامۇللاشتى ۋە سىياسىي تۈس ئالدى. ئۇ دەسلەپتە ئۇرۇقداشلىق قەبىلىنىڭ بىر قەدەر ئاددىي تەبىئىي ئىلاھىي ئېتىقادى بولغان بىر مەبۇدلۇق (مونوتېئىزم) تومېن دىنىدىن ئىبارەت ئىدى، كېيىنچە قەبىلىلەر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ كۆپ تەڭرىلىك (پولىتېئىزم - رەببۇننەۋئىي) قام دىنىغا ئايلاندى. ئالاھىدىن ئاتتا مولىك جۇۋەينىينىڭ «تارىخى جاھان گومىش» ناملىق كىتابىغا ئاساسلانغاندا، "شامان" سۆزى "قامان" سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن ئىستېمالى بولۇپ، شامان دىنىدا دىنىي راھىپنى "قام" ياكى "باخشى" دەيدۇ. تاڭنو ئۇلا تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئۇرالتايدا "باخشى" نى "قام" دەپ ئاتىسا، سىبىرلىكلەر "شامان" دەپ ئاتاشقان. ماركوپولو تاتارلار ئارىسىدىكى شامان باخشىلىرىدىن تىبەت ۋە كەشمىرلىك ئىككى باخشىنىڭ سېھىرگەرلىك ئىشلىرىنى ئۆزىنىڭ ساياھەت كىتابىدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن.①

شامان دىنى ئۇيغۇرلار ۋە پۈتكۈل تۇرانىي خەلقلەر تارىخىدا كەڭ تارقالغان. ئۇزۇن ساقلانغان ئىپتىدائىي دىن، ئۇيغۇرلار ئاتەشپەرەستلىك، بۇددا، مانى دىنلىرىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ شامان ئەم - ئېرىم قائىدىلىرى ئۆزىنىڭ تەسىرىنى يوقاتمىدى. بەلكى ئەينى زاماندىكى دىنىي قائىدىلەرگە يانداشىپ، داۋاملىق ساقلاندى. بۇنىڭغا ئىسلامىيەت دەستۇرلىرىدا كۆرسىتىلمىگەن ھەتتا ئۇنىڭغا زىت بولغان نۇرغۇن ئېتىقات ۋە ئەم-ئېرىم قائىدىلىرىنىڭ خەلق ئىچىدە ھازىرغىچە ئۆز تەسىرىنى يوقاتمىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە.

شامان دىنى تەبىئەتنى ئىلاھلاشتۇرۇش بىلەن بىللە ئادەمنى ئىلاھلاشتۇرۇش بولۇپمۇ ئۆل-

① «ماركوپولو ساياھەت كىتابى» نا، چارگۇنون شەرھىيلىگەن كىتاب، 71 - باب، خەنزۇچە 270 - بەتكە قارالسۇن.)

گەن ئادەمنىڭ روھىنى ئىلاھىلاشتۇرۇش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. شامان ئائىلىرى بىر تەرەپتىن ئۆلگەن ئەجداتلارنىڭ ئەرۋاھى داۋاملىق قايتا تۇغۇلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەرۋاھىنى ئاۋار (ماكانسىز) قىلىپ خارلىماسلىق ئۈچۈن، ئۆز ئەۋلاتلىرىغا ئۇلارنىڭ ئىسمىنى قويۇپ ئۇلارنىڭ ئەرۋاھىنى چىللاش لازىم، دەپ قارىسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئالەم سان ـ ساناقسىز ئادەم ۋە ھايۋان ئەرۋاھلىرى بىلەن تولغان. بۇ ئەرۋاھلار ئېزگۈ (ياخشى) ۋە يامان ئىككى خىلغا بۆلىنىدۇ. يامان ئەرۋاھلار جىن ـ ئالۋاستىلار بولۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ دۈشمىنى، كېسەللىك ۋە بەختسىزلىكنىڭ مەنبەلىرى دەپ قارايدۇ. مۇشۇ تۈپ قاراشقا ئاساسلانغاندا شامان تىبابەتچىلىكى تەبىئەتكە قارشى كۆرەش قىلىشقا، جۈملىدىن جىن ـ ئالۋاستىلارغا قارشى كۆرەش قىلىشقا بەل باغلايدۇ. بىراق بۇ كۆرەشنى يەنىلا دىنى خۇراپىي ئۇسۇلدا ـ ھامى ئىلاھلار ۋە ئېزگۈلۈك ئەرۋاھلارنى تەسىرلەندۈرۈپ، ئۇلارنى چىللاپ، ئۇلارنىڭ ياردىمىدە يامان ئالۋاستىلارنى مەغلۇپ قىلىش ئۇسۇلىدا ئېلىپ بارغان بولىدۇ.

شامان ئەم ـ ئىرىم قائىدىلىرى ئىپتىدائىي ئادەمنىڭ تەبىئەت كۈچلىرى ئالدىدىكى ئاجىزلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن بىرلىكتە، ئوتتۇرا ئەسىر دىنلىرىغا، بولۇپمۇ ئىسلام قائىدىلىرىگە قارىغاندا ئىپتىدائىي ئادەمنىڭ غەيۇر پەزىلەتلىرىنى، ئۇلارنىڭ چەۋەندازلىق، جاسارەتلىك ساددا تەبىئى خاراكتېرىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. ئۇلار ھامى ئىلاھلار، ئېزگۈ ئەرۋاھلارغا يېلىنىپ نەزىر ـ چىراق قىلىش، قۇرۋانلىق قىلىش، تاپىنىش بىلەن بىللە جىن ـ ئالۋاستىلارغا خەنجەر (ئەگىنەك) ⑴ باخشى دېيى، نەيزە ئۇچلۇق ھاسا، چاچاتقۇ ئوت، قوغلىغۇچى چوماق ۋە خوجا ـ تىكەن قاتارلىق "قوراللار" نىمۇ ئىشلەتكەن. ئۇلارغا مەدھىيە ياكى سېغىنىش دۇئالىرى ئەمەس، بەلكى "كۆدە"(ئەسكى ئاچ ـ ئەرۋاھ)، "رەسۋا" "شەرمەندە " "چىق!"، "ئوت قويىمەن" "چۆللەرگە كەت!" قاتارلىق تىللاش، پوپوزا قىلىش ئەپسۇنلىرىنى ئوقۇغان. شامان ئەم ـ ئىرىمچىلىكىدىكى جىن ـ ئالۋاستىلارنى بىر نەرسىگە ئوقۇپ بەنت قىلىش، كومزەككە سولاپ سۇغا غەرق قىلىش، كۆمۈش، ئېقىزىش، كۆيدۈرۈش، چۆلگە قوغلاش، نەرسە ياكى ھايۋانغا كۆچۈرۈش، مۇداپىئە تىل تۇمارى يېزىش كېيىنكى زامانلاردىمۇ ساقلانغان. تۈرلۈك رىۋايەت ـ ئەپسانىلاردا ئوبرازلاشتۇرۇلغان 4 ـ ئەسىردىكى بۇددا ساياھەتچىسى فاشەن ئۆزىنىڭ «بۇددا ئېلى خاتىرىلىرى » (佛国记) ناملىق كىتاۋىدا تەكلىماكان چۆلىدە "كۆدە ئالۋاستى"، "ئىسسىق شامال" بارلىقىنى، ئاسماندا قۇش، يەردە يىرتقۇچ يوقلىقىنى ئۇچرىغان كىشى ئۆلىدىغانلىقىنى ئەپسانىلاشتۇرغان. " ۋىنامە" دە "ئىسسىق شامال" كەلگەندە تۆگىلەر تومشۇقىنى قۇمغا تىقىۋالىدۇ. ئەگەر ئاغزىدىن كىرىپ كەتسە ئۆلىدۇ. دېيىلگەن. سۈيدەۋرىدىكى خېجۈيى «غەربىي دىيار خاتىرىلىرى» دە، تەكلىماكان قۇملۇقىدا كېچىسى، ھەتتا كۈپ ـ كۈندۈزدىمۇ ناخشا يىغا ئاۋازلىرى ئاڭلىنىدۇ. ئادەم تۇرۇپ يوقاپ كېتىدۇ دەپ يازغان. ماركوپولو ساياھەت كىتاۋىنىڭ "لوپ شەھرى" ناملىق 56 ـ بابىدا كېچىسى يول ماڭغاندا ھەمراسى ئاۋازىدا ئالۋاستى سۆزى ئاڭلىنىپ، ھەتتا ئىسمىنى چاقىرغاندەك بولىدۇ. ساز ھەم داپ ئاۋازلىرى ئاڭلىنىدۇ، دەپ يازغان. بۇ ھەر قانداق زور جەزىرىدە بولىدىغان قۇملۇقنىڭ تەبىئى ھادىسى بولۇپ، شامان ئەپسانىلىرى تەسىرىدە سىرلىق بولۇپ كەتكەن خالاس. بىراق شامان دىنىدىكى كىشىلەر بۇنى قۇملۇقتا ھەيدەلگەن قاباھەتلىك ئالۋاستى (كۆدە) لەرنىڭ بىشارىسى دەپ چۈشىنىدۇ،

⑴ سېلىنغا جەرياسى بويىدىكى قەدىمقى قەبرىلەردىن ئېيىق سىزمىلىك بىرونزا خەنجەر ۋە مۇنىراق قاتارلىقلار تېپىلغان.

چۈشەندۈرىدۇ. گېگېل ئۆزىنىڭ «تارىخ پەلسەپىسى» ناملىق كىتاۋىدا: "شامان دىنىدا شامان سەرگالىرى ھاراق ئىچىپ مەس بولۇپ، ساماغا چۈشىدۇ. ئەپسۇن ئوقۇيدۇ، يەردە زوڭزىيىپ ئۆزۈندىن ئۆزۈن سۆزلەيدۇ. بۇ جىن ـ ئەرۋاھلارنىڭ قوبۇل قىلىشى ئۈچۈن قارىتىلغان" (25 ـ بەت) دەپ يازىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ھاياتىنى ۋە ئائىلە پېچەتلىرىش كۆچلىرى جەمەتتە "داتلىقلار مەدەنىيىتى" ھارۋا (قاڭقا ئىختىرا قىلىشچەريانىنى ئىپادىلەيدىغان «ئوغۇزنامە» ئېپوربىيىسىدە، ئوغۇزخاننىڭ يېنىدا ئۇلۇغ تۈرك ناملىق كۈمۈش چاچلىق، ئېگىز گەۋدىلىك شامان مەسلىھەتچىسى بولغانلىقى، جۈملىدىن "كۆك تەڭرى" باش مۇئەككىل تۈرىدە تونۇلىدىغانلىقى ئىپادىلەنگەن. ئورخۇن تاش پۈتۈكلىرىدە باش تەڭرى ـ «كۆك تەڭرى» تىلغا ئېلىنغان. بۇنىڭدىن باشقا "قاتىن ئۇماي"، ناملىق بالىلار ھامىيسىنىڭ بارلىقى، "يوغ" ··· (ئۆلۈم) مۇراسىمى ۋە جەسەتنى ئۇلۇغ ھېسابلانغان كۈندە كۆمۈشكە ساقلىنىدىغانلىقى يېزىلغان. قىپچاق دەشتىدىكى قەبىلىلەر ئارىسىدا ساياھەت قىلغان لوبلوك *Lobloek* تەبىرە يېنىغا ياغاچ قادىلىپ قوچاق ئېسىلىدىغانلىقىنى كىشىلەر يانلىرىغا بولغارى قاپچۇق ئېسىپ ئۇنىڭغا كىچىك قوچاق مەبۇدنى ئېسىۋالىدىغانلىقىنى يېزىپ قالدۇرغان. 9 ـ ئەسىردىكى ئەرەپ جۇغراپىيىچىسى ئىبنى خەلدات بىلگا بۇ ھالنىڭ كىمەكلەر ئارىسىدىمۇ ساقلانغانلىقىنى ئېيتقان. ماركوپولۇ شىنجاڭ ئارقىلىق خانبالىققا (بېيجىڭگە) قىلغان سەپىرىدە تيانشاندىكى بۇغدا ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى قاتۇن بوغدا توغرىسىدا، شۇنىڭدەك ھەر بىر ئائىلىدە كۆك تەڭرىسىنىڭ نامى يېزىلغان. ئاستىدا "ناتىگەي" (*Natigayi*) (يەنە بىر جايدا *Nacigai*) مەبۇدىسىنىڭ تەسۋىرى ھەيكىلى قويۇلغانلىقىنى ئۇ يەر يۈزىدىكى بارلىق بايلىق ۋە ھوسۇل مەبۇدىسى بولۇپ ئۇنىڭ، يېنىغا ئۇنىڭ خاتۇنى، بالىسىنىڭ قورچىقى قويۇلىدىغانلىقىنى يېزىپ قالدۇرغان.

ماركو پولو، بۇ قورچاقلارنىڭ لاتا ـ كەشتىدىن ياسىلىدىغانلىقىنى، تاماقۋاقتىدا ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ئاغزى گوش مايدا مايلاپ قويۇلىدىغانلىقىنى ئېيتقان⑴ . غەرپ ساياھەتچىسى لىرتانىن " ناتىگەي " نىڭ " ئەمدىگىل " دېگەن باشقا نامىنىڭ بارلىقىنى ئېيتقان . بۇ خىل ئەم ـ ئىرىملىق ، ھامىلىق مەبۇدلىرى يېزىق رىۋاجى بىلەن پۈتۈك تۇمارلارغا ئايلانغانلىقى شۈبھىسىز . « شەرھى ئاسامۇل مۇسلىمىن » دېگەن كىتابتا كۆرسىتىلگەن " ئامان " ، " ئەمىق " ، "ئۇمىت "، " پۇراخ " ، " تاھىن " ، " تابوي " ، " گوسان " ، " ئەركىل " ، " ساۋان " ، " سوقۇن " ، " دىۋىل " ، " سالاق " ، " تاپقىر " ، " ئانوق " ، " قىتىن " ، " نارون " ، " ھامۇن " ، " ھىجىل " ، " ياسان " ، " ياۋۇق " ، " ياھۇر " قاتارلىق ئاتالمىش " يۈرەك پەيغەمبەرلىرى " شامان باخشىلىرى ، ئاقارلىرى (*acari*) ۋە ئاتا ساغۇنلىرى بولۇشى ئېھتىمال .

ئىپتىدائىي شامان ئەم ـ ئىرىمچىلىكى يالغۇز ئەرۋاھلار ئۈستىدە مەشغۇلات ئېلىپ بېرىپ ، كېسەللىكنى روھى جەھەتتە ئۈمىتلەندۈرۈش بىلەن چەكلەنمىگەن . خەلق يەنىلا بىرىنچى ئورۇندا ئۆسۈملۈك بىۋاستە ماددى داۋالاش ئۇسۇللىرى بىلەن كەڭ شۇغۇللانغان . " دىۋان لۇغەتىت تۈرك "ـ دە ئانۇم (ماخاۋ) ، چەكەك (چېچەك)، كەزىك (كېزىك) ، ئەنۈچ (كۆزنىڭ پەردىلىنىشى) ،

⑴ « ماركو پولو ساياھەت كىتاۋى » 69 ـ باب، 246 ـ بەت 103 ـ باب (116 ـ بەت) دە قىيارالسۇن .

ئانغاق (ئاشقازان ياللۇغى) ، تالاغۇ (دىزىنتېرىيە) ، تۇماغۇ (زۇكام) ، بالىخ (جاراھەتلىنىش) ، سەگمل (داغ چۈشۈش) قاتارلىق كېسەللىكلەر ، ئالوچىن ، ئوراغون ، ئىگىر ، ئاگدۇز (راسان گىيا) كەكرە ، تالقا (غورا ئۈزۈم) ، بىبلى (پىلپىل) ، شوغلۇ (ئىشت ئۈزۈم) ، سارخ تۇرما (سەۋزە) چىندان (سەندەل) ، مەندار (ھىندىقى چىچەك) ، بىتىرىك (پىستە) ، باتدۇل (ئۈزۈن مۇچ) كۆكنار ياپرىقى قاتارلىق دورا گىيالىرى ، ئىبىروك (قېتىقتا ياسالغان سۈرگە) ، ئەتروم (سۈرگە) ، بوخسۇم (بوزا) قاتارلىق پىششىقلانغان دورىلار ، سۈزۈندى سۇ (تىندىرۇلغان سۇ) ، بەلىك (جاراھەت ئەسۋابى) ، ئارقا جۇق (ئېغىزغا دورا قۇيىدىغان قوشۇق) قاتارلىق تىببى ئۈسكۈنىلەر ۋە مۇناسىۋەتلىك بېيىت ھەم تۆرتلىك قوشاقلار تىلغا ئېلىنغان . ①

ئەڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى تەبىئەت بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا ، گەرچە ئۇنى ئىلاھلاشتۇرغان بولسىمۇ ، يەنىلا تەبىئەتنى ئۇنىڭ ئۆز خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە ئەينەن كۆزىتىشكە ئاساسلانغان . ماددى ـ كۈندىلىك ھايات ، مىگلىغان ، ئونمىڭلىغان كىشىلەرنىڭ ماددى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ماددى ئىستېمال ، جۈملىدىن كېسەللىكلەرگە قارشى ئەمەلى پائالىيىتى تەبىئەتنى بىر قانچە توپ شەيئىگە ۋە خۇسۇسىيەتكە بولۇپ چۈشۈنۈشكە ئېلىپ كەلدى . بۇ ياڭغۇز قەدىمقى ئۇيغۇر خەلقىنىڭلا ھايات ـ تەجرىبە ساۋاقلىرىنىڭ نەتىجىسى ئەمەس ، بەلكى پۈتكۈل تۇرانى خوشنا قەبىلىلەرنىڭ ، ھەتتا ئەڭ قەدىمقى ئارىسان ـ ئانتوروپوۋلار ۋە ساكلارنىڭ ھايات ـ تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنىڭ يەكۈنى ئىدى . بۇ ھال ئۆز ئارا تەسىر قىلالىغان ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ شۇ خىل ساددا ماتېرىيالىستىك كۆز قاراشلىرى بىلەن قوشۇلۇپ ، ئەڭ قەدىمقى تۆرت تەرەپ تەلىماتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئېلىپ كەلدى .

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تېشكتاش كىلتىمىنا غار خارابىلىرىدىن تېپىلغان كۆل قاتلاملىرى بىرونزا مەدەنىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000 ــ 3000 يىللارغا ئائىت ئاخاناشىپ مەدەنىيىتى ، يەنىسەي ۋادىسىدىكى ئانتوروپوۋلار مەدەنىيىتى ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1000ـ، 2000ـيىللارغا ئائىت قاراسوقلار مەدەنىيىتىدىن ئوتنىڭ مۇقەددەسلىكىگە ئائىت ئارخېلوگىك مەلۇمات ئالالايمىز . ئوتقا ھۆرمەت قىلىش ، ئوتقا سېغىنىش ، ئوتقا ئىسرىق تاشلاش ، ياغ بۇرۇتۇش (دەسلەپتە قىزدۇرۇلغان تاشقا ياغ چېچىش) ، قاپاق كۆيدۈرۈش ، ئاي ـ كۈن تۇتۇلغاندا مەشئەل كۆيدۈرۈپ مۇناجات ئوقۇش ، نىكاھدا ئوتتىن سەكرىتىش ، ئوت بىلەن ئۇچۇغداش ، بېشىدىن ئوت ئايلاندۇرۇش ، ئۆلۈم بولغان جايغا چىراق يېقىش ، قىزدۇرۇلغان تاشقا سۇ چېچىپ بوغلىنىش (پاردا يۇيۇنۇش) قاتارلىقلار ئىپتىدائى تۇران ئاھالىسىنىڭ ئوتقا بولغان ئالىي ھۆرمىتىنى ئەكس ئېتەتتى . دەسلەپكى قازان ۋە ئىسرىقدان يېنىكلىك ـ پۇراقلىق گىيا قويۇلغان ساپال قاچىدا قىزدۇرۇلغان تاش پارچىلىرىنى قويۇش بىلەن ھەل قىلىناتتى . مەشھۇر يۇنان تارىخچىسى ھىرودوتوس ئۆزىنىڭ « تارىخ » ناملىق كىتاۋىدا ، ماساگېتلارنىڭ مۇۋلىلەرنى توپلاپ ، گۈلخان يېقىپ ، چۆرىدەپ ئولتۇرۇشۇپ ، ئوتقا مۇۋە تاشلاپ خۇشپۇراق چىقىرىپ مەس

① مەھمۇت قەشقەرى ئوز كىتاۋىدا : ئېگىر بولسا ئەر ئولمەس ، ئادۇز بولسا ئات ئۆلمەس ، دېگەن خەلق ماقالىسىنى كۆرسىتىدۇ . م . ئوكوسۇۋ « ئىپتىدائى مەدەنىيەت تارىخى » دېگەن كىتاۋىدا ، ئىچ سۈرۈشتىن بالىلار كۆپلەپ ئۆلۈش ، (ئۆتەك) شاتىراق كېسەلىدىن قوزىلار كۆپلەپ قىرىلىپ كېتىش باشلانغۇچ كىشىلەر ھاياتىدىكى مۇھىم بىر خەتەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن .

AltunOq

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

بولۇپ ، ناخشىلار ئوقۇپ ئۇسۇلغا چۈشۈدىغانلىقىنى يازغان « بارچۇق ئارتىكىن تەزكىرىسى » دە كۆرسىتىلگەن رىۋايەتلەردە ، تاشقا ئوقۇپ ، ئۇستىگە سىركە چېچىپ تاغنى يېرىش ئەپسانىسى تەسۋىرلەنگەن . « ئوغۇز نامە » دا ئوت رەڭلىك ئالتۇن خوراز " خاسىيەتلىك » سەيئۇل بولغان ئوغۇزخان ئۆز ئوغۇللىرىغا ئاي ، كۈن ، يۇلتۇز ئىسمىنى قويغان . يۇقۇرى ھارارەت تەلەپ قىلىدىغان » قارا ئالتۇن (تۆمۈر) ئېرىتىش سارماتىنلار ئارىسىدا ئىلاھى ماھارەت ـ سەرگاللىق ھېساپلىناتتى . « ئاۋېستا » دا خەلقنى ئاياق ـ ئاستى قىلغان يامان ئەجدىھانى يەڭگەن تۆمۈرچى كاۋىنىڭ قەھرىمانلىق ھېكايىسى تەسۋىرلەنگەن ① ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاتەشپەرەسلىك دىنى بۆشۈگىگە ئايلىنىشى ، مۇقەددەس " ئاتار خورا » ئوتىغا چوقۇنۇش ۋە ئوت تۇغرىسىدىكى تۈر ـ لۈك ئىردىم ئەپسانىلىرى سەۋەپسىز بولمىغان . سەمەندەر تۇغرىسىدىكى رىۋايەتلەر ئوت تۇغرىسى ـ دىكى دۇنيا قاراش بىلەن زىچ باغلانغان . « ماركو پولو ساياھەت كىتاۋى » نىڭ 59 ـ بابىدا ئۆز ھەمرايى زۇلپىقار بىلەن بىللە تەڭرى تاغ ئەتراپىدىن " سەمەندەر تېشى » (تاشپاختا) ئېلىپ ، رىم پاپاسىغا جەسەت ئوراشقا سوغا قىلغانلىقى يېزىلغان . ئەسلى رىۋايەتتە ؛ سەمەندەر ئوتتا كۆيمەس بىر خىل ساچقان شەكىللىك جاندار بولۇپ ، ماركو پولو بىلەن زۇلپىقار تاش پاختىنى سەمەندەر (*Salamandar*) تېشى دېيىشكەن.

ئوت بىلەن بىللە سۇمۇ مۇقەددەس ھېساپلىناتتى . سىر (تانايىس) دەرياسى بىر زاماندا ـ لاردا شىپالىق سۇ دەپ ئاتالغان . خەلق ئىچىدە ، سۇ بارلىق ئىللەتلەرنى ئاقۇزىدۇ ، سۇدىن چىققان كىشى يېڭىلانغان بولىدۇ . سۇنىڭ مۇقەددەسلىكى پاكلىقىنى بۇزغان كىشىلەر گۇناكار بولىدۇ دىگەن كۆز قاراشلار ئەۋلاتتىن ـ ئەۋلات، ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن . قەدىمقى شامان (قامان) باخشىلىرى ، ئۆيلەنمەستىن ئىككى ئەرۋايى مەھبوبى بولىدۇ دەپ قارىلاتتى . ئۇلارنىڭ بىرى سۇ ئىلاھىنىڭ قىزى بولسا ، بىرى دەرەخ ئىلاھىنىڭ قىزى دېيىلەتتى . « ئوغۇز نامە » دە ئوغۇزخان ئۆز ئوغلىدىن بىرسىگە " دېڭىز » ئىسمىنى قويغان دېيىلىدۇ . ئوغۇزخان تۇنجى گۈزەل مەھبۇبىنى نۇر ئىچىدە ئۇچراتسا ، ئىككىنچىسىنى كۆل ئىچىدىكى دەرەختە ئۇچرىـ تىدۇ . شامان دىنىدا دەرەخ مۇقەددەس ھېساپلانغان . « بارچۇق ئارتىكىن تەزكىرىسى » دەبۇ بوكوخان " دەرەخ قارنىدىن پەيدا بولغان » دىگەن ئەپسانە يېزىلغان . « ماركو پولو ساياھەت كىتاۋى »دا قۇبلەيخان دەرەخنى ئۇزۇن ئۆمۈر بېغىشلايدىغان خاسىيەتلىك نەرسە دەپ قاراپ ، دەرەخ تىكتۈرگەنلىكى بايان قىلىنغان .

ھىكمەتلىك ھېساپلانغان تۇرلۇك تاشلار تۇز ۋە پايانسىز تۇپراق بىلەن بىللە ئاي ، كۈن ، يۇلتۇزلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چەكسىز ئاسمان ، پەسىللەر پەردىلىرىنى ئاچىدىغان ، ھاۋارا ـ يىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان شامال ، ھاۋا ، ئالەم ۋە ھاياتلىقنىڭ مۇھىم بىر ئاساسى ھېساپلانغان . گىرىك تارىخچىسى ھېرروتوس (مىلادىدىن ئاۋالقى 425 ـ 484 ـ يىللار) جەنۇبى ئالتاي ، ئوتتـ تۇرا ئاسىيادىن تاكى كاسپى ۋە قارا دېڭىز ياقىسىغىچە بولغان قىپچاق دەشتىدە ياشىغۇچى خەلقـ لەرنى بىر مەنبە دەپ ھېساپلىغان ۋە ئۇلارنى " سىكىفلار » دەپ ئاتىـ غان . « ئاۋېستا » دا سىكىفلار يۇرتى تۇغرىسىدىكى بايانىدا ، مەرۋى ، سوغدى ، بەختى

① م. ئى. يوكۇ مۇھەررىرلىگىدىكى سوۋېت پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن « دۇنيا ئومۇمى تارىخى » 2 ـ توم 832 ـ بەتكە قارالسۇن.

(باكتىرىيە) قاتارلىقلاردىكى سىكىت (سىكوزىيە) تىلىنى ئىشلەتكەن ، ئىرانلىقلار ئۇلارنى
"ساكلار" دېيىشكەن. سىماچيەن « تارىخنامە» دا ساكلارنى " سەيجۇك" دەپ ئاتىغان. م .ئى. ژۇ-
كوۋ مۇھەررىرلىكىدە نەشىر قىلىنغان « دۇنيا ئومۇمىي تارىخى » 1 - توم 626 - بەتتە سۆكەك سىلىش-
تۇرمىسى ۋە ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت سېلىشتۇرمىسى ئاساسىدىكى تەتقىقات بويىچە ئاندىرپوۋ ۋە
سارماتلارنىڭ بىر ئۇرۇغداش مىللەت ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ساكلارنىڭ بىۋاسىتە ئاتا - بوۋىلىرى ئى-
كەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن " Fleare " ۋە Peake لەرنىڭ "SteppeandSown" « (يايلاق
ۋە ئېكىنچىلىك) ناملىق ماقالىسىدا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىللاردا ئاندىروپوۋلار قازاقىس-
تانىيە ۋە كەڭسۇ (گەنسۇ) كارىدورىدا پەيدا بولدى، دەپ يازغان . ئامېرىكا تارىخچىسى ۋىلىيام
ئېلگوۋىرىن ئۆزىنىڭ « ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمقى ئەللىرى تارىخى » ناملىق كىتاۋىدا : " سارما-
تىن قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى بىرچاغلاردا موڭغۇل ئېگىزلىكىنىڭ غەربىي قىسمىنى ئىگىلىگەن. شۇ
چاغدا قەشقەرىيەنىڭ كۆپچىلىك جايلىرىنى ئىگىلىگەن خەلقنىڭ ئىرقى ۋە تىلى ئېنىق شۈبھىسىز
هالدا سارماتىنلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان» دەپ يازغان. ۋ. ۋ. بارتولد كونا خارازىم
خارابىسى ئۈستىدىكى تەتقىقاتىدىن ئۇنىڭ سىكەت (سىكىف) مەدەنىيىتى ئىزلىرىنى مۇقىملاشتۇ-
رۇش بىلەن بىرلىكتە ساكلارنى « شاھنامە » داستانىدا تەسۋىرلەنگەن تۇران قەھرىمانلىرى بى-
لەن بىر دېگەن مۇلاھىزىنى ئىلگىرى سۈرگەن . ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن زامانىدىكى بولغان قەدى-
قى زامان تارىخچىسى ستىلېنسكى سىكىف شاھى ئومارگىنىڭ قىزى ئاتادىدا بىلەن زەررى-
دارنىڭ مۇھەببىتىنى، ئومارگىنىڭ رەت قىلىشى ۋە تامايىس دەرياسىنى كېچىپ كەلگەن زەررىدار-
نىڭ غەيرى توي ئۈستىدىن چۈشۈپ ئاتادىدانى ئېلىپ قېچىشى ھەققىدە يېزىپ قالدۇرغان يازما
هكايەت بارتولد مۇلاھىزىلىرىنى قۇۋۋەتلەيدۇ . ھېرودوتوس قەدىمقى سىكىفىيىلىكلەرنىڭ پىروسى-
يىگە بىر قۇش ، بىر پاقا ، بىر چاشقان بىلەن بىللە بەش تال ئوق ئەۋەتكەنلىكىگە بۇ مەيلى
هاۋادىن ، زېمىندىن ، سۇدىن كەلسەڭمۇ يوقىتىمىز دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى يېزىپ قال-
دۇرغان ھېرودوتوس سىكىفلارنىڭ غەرپكە سۈرۈلگەن قىسمىنى ئۇلارنىڭ قارا دېڭىز شىمالىدىكى جە-
مىلىيا قەبىلىلىرىنى غەرپكە قوغلاپ ، بۇ جايلارنى ئىگىلىگەنلىكىنى يازغان . ھېرودوتوس سىكىف-
لار قارا دېڭىز شىمالىدا قىرىمدا ئولتۇراقلاشقان دەۋر بىلەن زاماندىش بولغاچقا ، ئۇلار ھەق-
قىدە تەپسىلى ۋە بىۋاسىتە مەلۇمات يازغان ، ئۇ خەنجەرنى " ئەكىناك" دەيدىغانلىقىنى ، ئات
قوشقان ھارۋا چېدىرلارنى ، ئۇلاردىكى تەگرى مەبۇدلىرىنى تەرجىمە قىلىشتا قىينىلىپ ، گىرېك-
لارغا ئوخشايدىغان پۇتۇنلەي باشقىچە خەلق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن . ھېرودو-
توس ، ئۇلاردا پىياز ، سامساق ، ئارپا ، پۇرچاق ۋە باشقا دانلىق زىرائەتنىڭ بارلىقىنى
يازغان .

ھېرودوتوستىن كېيىنرەك ياشىغان مەشھۇر يۇنان دوختۇرى ھىپوگورات بەقرات (مىلادىيەدىن
ئىلگىرىكى 377 - 460 - يىللار) سىكىف تىبابەتچىلىكىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئىدى. ب. د. پېتروۋ
(Б.Д.Петров) مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن سوۋېت مېدىتسىنا ئاكېدېمىيىسى تەرىپىدىن نەشىر
قىلىنغان «مېدىتسىنا تارىخى » نىڭ 1 - تومىدا ، ھىپوكىراتنىڭ ئەسلى گىرېك دوختۇرنىڭ ئوغلى
بولۇپ، ياش ۋاقتىدا قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان سىكىفلار ئارىسىدا ياشىغانلىقىنى ۋە
ئۆزىنىڭ مېدىتسىنالىق كۆز قارىشىغا ئاساس سالغان ، «ھاۋا ،سۇ ، تۇپراق» ناملىق رىسالىسىدە،

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

سىكىفلار تىبابەتچىلىكىنىڭ مەلۇم تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى بايان قىلغان.(خەنزۇچە 1957 ـ يىلى نەشرى 57 ـ بەت) بۇ كىتابتا كۆرسىتىلىشىچە *nepuki* خانلىقى زامانىدا سىكىفى تىبابەتچىلىرى ۋە ئىرىمچىلىرى ھۆرمەتكە ئىگە بولغان ① كىتابتا يەنە ھىپوكىراتنىڭ « ئەمچىلىك ئەقىللىرى » ناملىق رىسالىسىدە تولاراق سىكىفلار ۋە ئاسىيا خەلقىنىڭ تىببى تەسەللىرى توپلانغان دېيىلگەن.
ھىپوكىرات « تۆت تەرەپنى » ، « تۆت فىزىس » (*fizis*) دەپ ئاتىغان . تۆت خىلىت توغرىسىدا كۆز قاراش يازما ئەدەبىياتتا ئەڭ دەسلەپ ھىپوكىرات ئەسەرلىرىدە ئۇچرىغان ، ھىپوكىرات تۆت خىلىتنى « تۆت مىزاج » (气质) دەپ يازغان②. ھىپوكىرات تەلىماتى كېيىنچە ئەرەب ۋە ئىسلامىيەت تىبابەتچىلىرى تەرىپىدىن داۋاملىق تەتقىق ۋە تەرجىمە قىلىندى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەشھۇر تىبابەتچىسى ئىبنىسىنا ئۆزىنىڭ تىببى تەلىماتىنى ئۇيۇشتۇرغاندا « تۆت خىلىت » نەزەرىيىسىگە ئاساسلانغان . بۇ پەن تەرەققىياتىدىكى ئىنكارنى ـ ئىنكار قىلىش خاراكتېرىدىكى ۋارىسلىق ۋە راۋاجلىنىشتىن ئىبارەت ئىدى.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ھاجەتكى ؛ ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى نوقۇل ئۇيغۇرلار ياشىغان زېمىندا ، نوقۇل ئۇيغۇر تىبابەتچىلىرىنىڭ تەلىماتى دەپ چۈشىنىش ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە جۇغراپىيىلىك چېگرىلار تەلەپ قىلىش ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ تەبىئەت ئىلمىدىن ئىبارەت تۈپ خۇسۇسىيىتىگە ئۇيغۇن بولمايلا قالماستىن ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ گەۋدىسى، مەنبەئى، ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىش تارىخى ئەمەلىيىتىگىمۇ ئۇيغۇن ئەمەس . بىز ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى دېگىنىمىزدە ، باشقا مىللى تىبابەتچىلىكتەك ، ئۇيغۇرلار تارىخىدا داۋالاش ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىگەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ (جۈملىدىن باشقا قېرىنداش خەلقلەرنىڭ) تىببى پائالىيەتلىرىدىن يەكۈنلەنگەن تىبابەتچىلىكنى نەزەردە تۇتىمىز . تىبابەتچىلىك مىللى تىل ـ ئەدەبىياتتەك ھەر بىر مىللەت ئۈچۈن خاس ۋە پەقەت شۇ بىر مىللەت ئىچىدە تەسىر كۆرسىتىدىغان نەرسە ئەمەس. ئۇ دۇنياۋى مېدىتسىنا ئىلمىنىڭ بىر مىللى تارمىقى . بۇ يەردە مەشھۇر ھۆكۈما ۋە تېۋىپلارنىڭ مىللى ياكى تېررىتورىيىلىك تەۋەلىكى بىلەن ئۇلار ئىختىرا قىلغان تەبىئى پەن تەلىماتلىرىنىڭ خەلقئارا تەسىرىنى پەرقلەندۈرۈش لازىم . بىز ياۋروپا تىبابەتچىلىكى دېگىنىمىزدە ، فىرانسۇز ، ئىنگىلىز ، ئىتالىيان ، نېمىس ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ ئورتاق تىبابەتچىلىكىنى ، موڭغۇل تىبابەتچىلىكى دېگىنىمىزدە ، موڭغۇللار ۋە شۇ ئەتراپتىكى قېرىنداش خەلقلەر تىبابەتچىلىكىنى كۆزدە تۇتىمىز .

قەدىمقى ئۇيغۇرلار ۋە تورانى (جۈملىدىن سىكىفلار) خەلقلەر ئارىسىدىكى « تۆت تەرەپ » تەلىماتى باشقا خەلقلەر ۋە مەملىكەتلەرنىڭ قەدىمقى تارىخىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان . ھىندىستاننىڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 ـ، 3 ـ ئەسىرلەرگە ئائىت «چارۋافا » ③ تەلىماتىدا، ئالەم ـ ئوت، سۇ ، ھاۋا تۇپراقتىن ئىبارەت تۆت تەرەپتىن تۈزۈلگەن دېگەن ئىپتىدائى ماتېرىيالىستىك كۆز قاراش بولغان . مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 6 ـ ئەسىردە ياشىغان كىچىك ئاسىيادىكى ئىئونىيىلىك تالىس « سۇ » نى « ئاناكسىمان»، «ھاۋا » نى «گىراكلىت » ، « ئوت » نى « ئاناك-

---

① ② يەنە م . ئى . ژوكوۋ مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن « دۇنيا ئومۇمى تارىخى » 2 - توم 2 - كىتاپ 96- 197 - بەتلەرگە قاراڭسۇن .

③ بەزىلەر ئۇنى „ تۆت سۇز „ ، „ تۆت تەلىمات „ دەپ شەرھىيلىسە ، بەزىلەر „ ئۇگاي سوزلەر „ دېگەن گەپ دەپ ئىزاھلايدۇ .

سىناندىر»، «چەكسىزلىك» نى «پىپاگور» (فىساغۇر)، «مىقدار» نى «كىنچە ئاناكساگور»، «نەرسە ئۇرۇغى» نى ئەنە شۇنداق ئالەمنىڭ بىردىن ـ بىر ئاساسى دەپ كۆرسەتكەن .

ھىندىستاندا تېخىمۇ قەدىمقى (مىلادىيدىن ئىلگىرىكى 7 ـ ئەسىرگە ئائىت) «ئۇپانىشاد» (*upaniṣad*) دەستۇرىدا ، ھاۋا ئالەمنىڭ مەنبىئى بولۇپ، سۇ، ئوت، نۇر، شامال، ھاۋا، ۋاقىت ئالەمنىڭ ئاساسى ماددىلىرى دېيىلگەن . ئېلىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جامائە تۈزۈمى ئاخىرلىشىش ۋاقتىدىكى باشلانغۇچ ماتېرىيالىستىك تەبىئەت كۆز قارشى تېخىمۇ قەدىمىي بولۇپ ، « 气 » دىن ئىبارەت بوشلۇق ھەم ئېتېز (火) دىن بەتتىن تەرەپ ـ ئالتۇن ، ياغاچ ، سۇ ، ئوت ، تۇپراق پەيدا بولغان دەپ قارالغان ، بۇ قاراش مىلادىيدىن 5 ـ 6 ـ ئەسىر ئىلگىرى ياشىغان لاۋزى تەلىماتىدا پەلسەپىۋى سېستېمىغا ئايلانغان ۋە جوڭگو تەبىئەتچىلىكىنىڭ مۇھىم تەركىۋى ھولى بولۇپ قالغان .

ئۇيغۇر خەلقلىرى ، جۈملىدىن تۇرانى خەلقلەر ئارىسىدىكى « تۆت تەرەپ » چۈشەنچىسى ئېلىمىز ۋە خوشنا ئەللەر ئارىسىدىكى ئالەمنىڭ تەبىئىي ماھىيىتى توغرىسىدىكى ساددا ماتېرىيالىستىك چۈشەنچىلەر بىۋاستە ئەملىيەتتىن چىنلىقنى تونۇشتىن ئېلىنغان ھەم ئىپتىدائىي دۇنيا قاراشقا ، ئىپتىدائىي تەبىئەتچىلىك كۆز قاراشنىڭ شەكىللىنىشىگە كۈچلۈك تەسىر قىلغان.

ئوتتۇرا ئاسىيادا پەيدا بولغان ، قەدىمقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ئاتەشپەرەستلىك («زەر دەشت» ياكى زارا توستىرا» دىنى) تورت تەرەپ تەبىئەتچىلىگى ۋە شامان ئەم ـ ئىرىم قائىدىلىرىنى سىڭىپ چىقارمىدى . شامان دىنى يىراق مەركىزىي ئاسىيادا بايقال ساھىلى ۋە موڭغۇل دالالىرىدا تاكى 763 ـ يىلى تەگرىقاغان بۆكە خاننىڭ مانى دىنىنى قوبۇل قىلغىچە (ئاھالە ئىچىدە ئۇنىڭدىنمۇ كېيىن) داۋاملىق ساقلاندى . شامان دىنى بۇ رايونلاردا قوبلەيخان دەۋرىدىمۇ كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە بولغانلىقىنى ماركوپولۇ كۆپ قېتىم بايان قىلغان ئىدى .

زاراتوستىرا ① ئىجات قىلغان ئاتەشپەرەستلىك دىنى ئالەمنى يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇق ، ياخشىلىق ۋە يامانلىق ، پاكلىق ۋە ناپاكلىقتىن ئىبارەت ئىككى سۈپەتنىڭ كۈرىشى بىلەن تولغان ، ئىنسان بۇ ئىككى سۈپەتنىڭ تالىشىش نىشانىسى ، بۇ ئىككى قارىمۇ ـ قارشى سۈپەتلەر قوشگېزەك بولۇپ ، بىر ـ بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ .

ئالەمنىڭ رىۋاجلىنىشى يورۇقلۇقنىڭ قاراڭغۇلۇق ئۈستىدىن ، ياخشىلىقنىڭ يامانلىق ئۈستىدىن ، پاكلىقنىڭ ناپاكلىق ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشىغا باغلىق دەپ ئىزاھلايدۇ . « ئاۋېستا » نىڭ 21 ـ بابىدا② «تۆت تەرەپ » نى پاكلىق ئۇنسۇرى، ئۇنى پاسكىنىلاشتۇرماسلىق تەلەپ قىلىنىدۇ. زەردەشت دىنى يورۇقلۇق ، قاراڭغۇلۇق ، ياخشىلىق ـ يامانلىق ، ھايات ـ ماماتنى ، ئاكا ـ ئۇكا ئىككى تەڭرى ـ ياخشىلىقلار ئىلاھى ئاخۇرو مازرا بىلەن يامانلىقلار ئىلاھى ئاخىرامان دېۋە ئوت ـ تۆرىسىدىكى كۆرەشنىڭ ئىپادىسى ۋە نەتىجىسى دەپ چۈشەندۈرىدۇ . ئۇنىڭدا ، ئوت ، قۇياش ئەرلىك تەڭرىسى ، يەر ، سۇ، ئاياللىق تەڭرىسى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ . « ئاۋېستا »نىڭ 3 ـ قىسمى بولغان « ياشتا » دەستۇرىدا دۇئائىي بەنت ، قاغاش ، ئەپسۇن ئوقۇش ، تىل تۇمار بېكىتىش قاتارلىق كونا ئىرىم قائىدىلىرى تىلغا ئېلىنىش بىلەن بىرگە ، تۆگە سۈتى ، قىمىز ،

---

① زارا تۇستىرانى ياكسۇن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5 ـ، 6 ـ ئەسىرلەردە ياشىغان دېسە ، بارتولومې مىلادىدىن ئىلگىرىكى 9 ـ ئەسىرلەردە ياشىغان دەپ پەرەز قىلىدۇ .

② ئەخمەت ئىمىننىڭ « ئەرەپمەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى » كىتاۋىنىڭ 103 ـ بېتىگە قارالسۇن .

كالا سۈيدۈكىنى تازىلىغۇچى سۈيۈقلۇق ئۈرنىدا ئىشلىتىمىش ، دورا ـ دەرمەك بىلەن داۋالاش ، تېڭىق، ئوپېراتسىيە قاتارلىقلار تىلغا ئېلىنغان ، ھەر خىل جىن تېگىش ، قەست تېگىش ، كۆز تېگىش (眼毒) قاتارلىق روھى كېسەللەرنى ئوقۇپ ساقايتىش تەۋسىيە قىلىنغان . گېگىلىنىڭ كۆرسۈتىشىچە شىمالى تۇراندىكى چارۋىچى قەبىلىلەرگە زارتۇستىرا دىنى دەرەخ تىكىش ، قۇدۇق كولاش ، چۆللۈكنى سۇغۇرۇش تەۋسىيە قىلغان (گېگىل « تارىخ پەلسەپىسى » خەنزۇچە نەشرى 224 ـ بەت).

« شاھنامە » (ئوبۇلقاسىم پىردەۋسىنىڭ 60 مىڭ بېيىتلىق داستانى بولۇپ ، 1005 ـ يىلى تاماملانغان ، 18 ـ ئەسىردە ياشىغان يەركەنلىك موللا خامۇش ئاخۇنۇم ئۇيغۇرچە تەرجىمە قىلغان ، ئۇيغۇرچە نۇسخىسى ھېلىمۇ ساقلانماقتا) دە ئاپراپسىياپ تۈركچە (ئىسمى ئالىپ ئەرتوڭا) ۋە ئۇنىڭ بوۋىلىرى تور ، پېشانلار بىلەن ئۆز ئىنىسى ئاغىر ۋە ئوغلى شەيدانىڭ مىلادىدىن ئىلگىركى 5 ـ، 6 ـ ئەسىرلەردە كىرۋە دارا تەرىپىدىن قۇرۇلغان پىرسىيە ئىمپېرىيىسى ئالدىدىكى كەيانىتلار سۇلالىسى شاھلىرى سىياۋۇتىن ۋە ئۇنىڭ ئوغلى كەيخىسراۋ بىلەن بولغان ئىران ـ تۇران جېڭى تەسۋىرلەنگەن . بۇ چاغدا ئالىپ ئەرتوڭا قوشۇنى ئاتەشپەرەستلىك دىنغا ئېتىقات قىلاتتى . داستاندا بەرگى گىيانى ئىمزىدىگەن دوختۇر بارزۇي تىلغا ئېلىنغان . ئاپراپسىياپ ھەققىدە «شاھنامە» داستانىدىن خەۋەرسىز ھالدىكى يۈسۈپ خاس ھاجىپ « قۇتادغۇ بىلىگ » داستانىدا ، مەھمۇت قەشقەرى « دىۋان لۇغەتىت تۈرك » دە ، كېيىنچە موللا مۇسا سايرامى « تارىخى ئەمنىيە » دە ئەزاھات بېرىپ ئۆتكەن . سىتقەيىن « مەركىزىي ئاسىيادىكى قەدىمقى يادىكارلىقلار » دىگەن كىتاۋىنىڭ 237 ـ بېتىدە ، سەمەرقەنت يېنىدا ئاپراپسىياپ قەلئەسىنى زىيارەت قىلغانلىقىنى يازغان، ئاپراپسىياپنىڭ قىزىل سېغىزدا پېشۇرۇلغان ھەيكىلى ئەشۇ خارابىدىن تېپىلغان . (م . ئى ژوكوۋ مۇھەررىرلىكىدىكى « دۇنيا ئومۇمى تارىخى » 2 ـ توم 1068 ـ بەت).

ياپونىيە تارىخچىسى يۈي شىي لىياۋدى ئۆزىنىڭ « غەربىي دىياردىكى بۇددا دىنى» ناملىق كىتاۋىدا ، ئاپراپسىياپنى ئىران كىيانەتلار لىنولامىسى بىلەن بولغان ئادا ـ جۇدالىق جەڭدە تۇنجى قېتىم ئاتەشپەرەستلىك دىنىنى رەت قىلىپ ، بۇددا دىنىنى ھىمايە قىلغان تۇران شاھى سۈپىتىدە تىلغا ئالىدۇ .(يۈي شى لياۋدى « غەربىي دىياردىكى بۇددا دىنى » 51 ـ بەتكە قارالسۇن) بۇ بۇكەخاننىڭ ھانى دىنىنى، سۇتۇق بوغراخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن ئىلگىرىكى مۇھىم بىر ھادىسە.

بۇددا دىنى قەدىمقى ھىندىستان بىراخمان دىنى بىلەن ئارسانلارنىڭ ھىندىستانغا كۆپلەپ ئۆزلىشىشى ئاساسىدا كېلىپ چىققانلىقى شۈبھىسىز. تارىخچى ئايان كالۇ بۇددا دىنىدىكى شىۋ ($sira$) تەڭرىسىنى ئارسانلارنىڭ بەخت ئىلاھى قۇتلۇ (户多罗) بىلەن يەرلىك دارسانلارنىڭ جەڭ خۇداسى كالۇۋان (迦罗万) نىڭ مۇجەسسەملىشىشىدىن كېلىپ چىققان، دىگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈردى (A. ئوسپوۋ: «10 ـ ئەسىرگىچە ھىندىستان تارىخى»1957 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى 19 ـ بەت) نارنىدا كىرىشسان سىنھا يازغان «ھىندىستان تارىخى» بىلەن ئى. گ. قورشى يازغان «پاكىستان تارىخى» دا كۆرسىتىلىشىچە، ئارسانلار پامىردىن تارالغان يەتتە دەريا (ساپتاسىنداۋا) رايونىنى ماكان قىلىپ كېلىشكەن. «رىگاۋىدا» دا كۆرسىتىلىشىچە ، ئارسانلارنىڭ جەڭ مۇئەككىلى ئىندارا دارسانلارنى مەغلۇپ قىلىش جەريانىدا ئۆزىگە 吠利陀罗汉”

ئۇلۇغۇرۇخان (خەنزۇچە تەرجىمىسىدە 杀死汉 دېيىلگەن) دەپ نام بەرگەن. ئۇرۇشتىن كېيىن ئۆزىگە بۇلۇت ئىلاھى دەپ نام بەرگەن. ئارسانلار بۇلۇت ئىلاھى ۋە ئوت ئىلاھى "Agni" «شەرىپىگە قۇرۇۋانلىق (ئازنا) قىلغان. بۇددا دىنى رەسمىي شەكىللەنگەندىن كېيىن ساخاۋەتلىك شىۋا بۇلۇت ئىلاھىنىڭ ئورنىنى باستى. ئارسان تىلىدىكى نۇرغۇن سۆزلەر، مەسىلەن: تاران، (ئېقىم)، قاناۋدىچ (خان ئاغىچا)، تىرگا (تېپىلمىگىدىق)، ئارى (ئالى)، داس (پەس)، گەرەم (كەنت)، ۋازرۇگ (بۇزرۇك - ئۇلۇغ)، نۇسخا (پۇل)، ئاغى (ئاغا)، ۋىز (بىز)، مولۇت (بۇلۇت)، ئوت تۇرا (ئارىلىق)، ياۋا (چەتئەللىك)، ئىشغارا (ھامى)، پوترا (پۇشتى - ئوغلى)، دىۋا (دىۋە ئىلاھىيەت)، ئاتاسىن (ئادەم)، نۇر (بورۇق)، دۇنيا (ئالەم) قاتارلىقلار تۈركىي تىلىدا ھازىرغىچە قوللىنىلماقتا. كۇسان ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە بۇددا راھىبى ئالىم ئاسىراگوشا بىلەن بىللە چاراقا (*Tschraka*) ناملىق دوختۇرنىڭ بولغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

بۇددا دىنى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە شىنجاڭ ئارقىلىق كىرگەن. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ مىڭدى پادىشاسى مىلادىنىڭ 67 - يىلى بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلدى. تاكى تاڭ دەۋرىگىچە بولغان كېيىنكى بىر قانچە ئەسىر ئىچىدە بۇددانىڭ "نوم (سوترا)" دەستۇرلىرى شىنجاڭلىق، بوخارا ۋە سوغدىلىق تەرجىمە نۇسخىسىنى، بولۇپمۇ 382 - يىلى لۈيگۇاڭ تەرىپىدىن ئەسىر سۈپىتىدە پايتەختكە ئېلىپ كېلىنگەن كۇچارلىق مەشھۇر بۇددا ئالىمى قۇمرا جاۋانىڭ تەرجىمە نۇسخىسىنى ئاساس قىلاتتى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەرلىك تىلشۇناس، خەنزۇ تۈرك ۋە ئەنەتكەك (سانسكرىت) تىل يېزىقىنىڭ ئۇستىسى فىخۇيلىڭ 20 يىل ئىچىدە يازغان 100 «جىلدلىق-مۇقەددەس كىتابلارنىڭ تىرانسكىپسىيىلىك مەنىلىرى» ("قىسقىچە شىنجاڭ تارىخى" 1 - قىسىم) ناملىق ئۈچ تىللىق كىتاۋى ئاساسىدا تەرجىمىچىلىك قېلىپلاشتۇرۇلغان.

بۇددا دىنى شىنجاڭدا كۈچلۈك يىلتىز تارتقان ئۇنىڭ مەدەنىيىتىكە، جۈملىدىن ئېبادەتچىلىككە بولغان تەسىرى زور بولغان. خوتەن (غۇزتانە - ستەيىن كونا نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان تارشا پۈتۈكتە "غوزتانە" دېگەن). بۇددا دىنىنىڭ، بولۇپمۇ ماھايانا چوڭ مەزھىپىنىڭ مۇھىم ئوچىقىغا ئايلانغان ئىدى. خوتەن ھۆكۈمرانلىرى مەمۇرىي مەنسەپلىرىدىن تاشقىرى، بۇددا ھامىيسى سۈپىتىدە ئالىي مالايىك - دىۋاراجا (圣天) دېگەن پەخرىي نام بىلەن ئاتىلاتتى. فاشيەن (402 - يىلى) شۈەنجۇاڭ (644 - يىلى) خوتەنگە كەلگىنىدە ئۇنى مۇھىم بۇددا مەركىزى سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن. ئۇلار خوتەندىكى راھىبلار سانىنى 10 مىڭدىن ئارتۇق پەقەت چوڭ ماناملىق ئىبادەتخانىدا يېتىپ، ئىستىقامەت قىلىدىغان راھىبلار 3 مىڭ بولۇپ يېتىش - قوپۇشتا داڭ چىلىناتتى، دەپ يازغان. كۇچار بۇددا دىنىنىڭ ھىنايانا كىچىك مەزھىپىنىڭ مۇھىم بىر ئوچىقى بولغان. راھىبلار ساياھەتنامىلىرى بىلەن «لۈيگۇاڭ تەزكىرىسى» دە خان سارىيى ئۈچقات شەھەر ئىچىگە جايلاشقان. ئۇنىڭچۇ مارجان، زىبۇ - زىننەتلەر بىلەن بېزەلگەنلىكى تەسۋىرلەنگەن. قىزىل مىڭ ئۆيى ۋە 1362 - يىلى تۇيۇقسىز قومغا غەرق بولۇپ، ئاھالىسىنىڭ بىر قىسمى ئەرشىل ئاقسۇ تەرەپكە كۆچكەن كۇچار يېنىدىكى شەھىرى كىستىك (مولا مۇھەممەت تۆمۈر قارىقاشىنىڭ «تەزكىرىئى رەشات» ئەسەرىگە قاراڭسۇن) ئۇ چاغلاردا ئاۋات بۇددا قەلئەلىرى ئىدى. قۇملۇقتىن تېپىلغان تارشا پۈتۈكلەردە "قۇرۇۋانلىق قىلىنغان تۆگىلەر"، توغرىسىدا قاراشتى يېزىقلىرى يېزىلغان. كۇچار ھىنايانا كىچىك مەزھىپىدىكى - تۆت تۇس" (四色) يەر، سۇ، ئوت، ھاۋا "تۆرت ئەمەل" (四心) "دۇچارلىق"، "ئويلاش"، "قىلمىش"، "بى-

لىش «تىبېبى كۆز قاراش ۋە داۋالاش پائالىيىتى»گە تەسىر قىلماي قالمىدى.

ياپونىيە تارىخچىسى يۈي شى لىياۋدى "غەربىي دىياردىكى بۇددا دىنى" ناملىق كىتاۋىدا كۆرسەتكەن، شىنجاڭدا تەرجىمە قىلىنغان نۇرغۇنلىغان بۇددا كىتابلىرى كاتولوگىدا ناخو (ئەمەلىيەتتە ئىمقال كارمەت ئاسرار دىگەن تەخەللۇس بولىشى مۇمكىن) تەرىپىدىن خەنزۇچىدا تەرجىمە قىلىنغان "胞胎经" (زوقنامە)، "大哀经" (مۇسىبەت نامە)، "乐想经" (ھامىلىدارلىق كىتاۋى)، "宝文所问经" (ئاياللار بىلىم كىتاۋى) قاتارلىقلار تېببى كىتاب بولۇشى ئېھتىمال. كاتولوگدا ناخو پەقەت مۇشۇ خىلدىكى كىتابلارنىڭ تەرجىمانى سۈپىتىدە كۆرسىتىلگەن. قالغان بۇددا دىنى كىتابلىرىدا ئۇنىڭ ئىسمى كۆرسىتىلمىگەن. بۇ ئۇنىڭ كەسپ ئەھلى - تىبابەتچىلىكىنى دەللىلەيدۇ.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇددا دىنى مەدەنىيىتى تەسىرى ئاستىدا ھىندىستان تىبابەتچىلىكىنىڭ تەسىرى بىر تارىخى پاكىت. تاشقى كېسەللىكلەرنى ئاساس قىلىپ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1 - ئەسىردە شۇشرۇت تەرىپىدىن يېزىلغان "ئايۇرۋېدىك" (ھايات كىتاۋى) نىڭ شىنجاڭغا تەسىر قىلغانلىقى مەلۇم ئەمەس. بۇ چاغلاردا غەرب بىلەن ئېلىمىز ئوتتۇرىسىدىكى دورا، دەرمەك سودىسى ئاۋات بولغان. ئەپيۈن ۋە ھىندى نېشىسى بىلەن بىھوش قىلىش تىبابەتچىلىكتە قوللىنىلغان ئىدى. تىبەت (زاڭزۇ) تىبابەتچىلىكى 5-، 7 - ئەسىرلەردە ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن، شىنجاڭ تىبابەتچىلىكى بىلەن ئۆز - ئارا تەسىر قىلىشقان. تىبەت تىبابەتچىلىكى چوڭ - كىچىك يۇتۇگبىلار (妥玉) ۋە لاما گىگەنلەر تەرىپىدىن داۋاملىق تولۇقلىنىپ، 13 - ئەسىرلەردە لاما دىنى ئارقىلىق موڭغۇل تىبابەتچىلىكىگە، چاۋشيەن ۋە ياپونىيە تىبابەتچىلىكىگە ھەسسە قوشتى.

8-، 10 - ئەسىرلەردە مانى دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغاندىن كېيىنمۇ، بۇددا دىنى ئۆزىنىڭ مەھەللى تەسىرىنى يوقاتمىدى. قارا بالغاسۇندا شامان دىنى بىلەن مانى دىنى، ئىدىقۇتتا مانى دىنى بىلەن بۇددا دىنى (سۇڭ سۇلالىسى ئەلچىسى ۋاڭ يەندېنىڭ 981 - 983 - يىللاردىكى "ئىدىقۇت خاتىرىلىرى" ۋە "سۇڭ تارىخى، ئورۇن تەزكىرىسى"گە قارالسۇن)، كۇچار، قەشقەر، خوتەنلەردە بۇددا دىنى، شامان ئەقىدىلىرى ساقلاندى. "چىستانى ئىلىگ بەگ" داستانىدىن بىز 6 - 7 - ئەسىرلەردە تارالغان سىلاق (ۋابا) كېسەللىكىنىڭ ئېغىر پاجىئەسىنى ۋە ئۇنىڭغا قارشى بىر قىسىم كۆرەش مەنزىرىسىنى كۆرۈۋالالايمىز. 1902 - يىلى گىرۈنۋېدىل بىلەن ھوت، 1906 - يىلى لىكوك تۇرپاندىن تاپقان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مانى دۇئانامىسى 15 پارچە بولۇپ، يورۇقلۇق ۋە بەش خىل ئۇنسۇر (بەش تەرەپ) تەڭرىسى ھورمۇزدانىڭ ئۆز تەرەپدارلىرى بىلەن بىللە شەيتان ۋە ئۇنىڭ قاراڭغۇلۇقتا ۋەكىللىك قىلىدىغان تەرەپدارلىرى بىلەن بولغان جەڭ يېرىم خىيالى يېرىم رىئال ئىبارىلار بىلەن تەسۋىرلەنگەن. مانى دىنى خىرىستىيان بىلەن ئاتەش پەرەستلىك ۋە قىسمەن بۇددا ئامىللىرى ئاساسىدا تۈزۈلگەن بولۇپ، يەنىلا يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇق زىددىيىتىنى ئاساس قىلاتتى. مانى دىنى زاراتۇستىدا دىنىدىن پەرقلىق ھالدا ئىبادەتنى، سۇ بىلەن پاكلىنىشنى، نوپۇسنى چەكلەشنى ۋە تەقۋاچىلىقنى تەلەپ قىلاتتى. تارىخچى كات ئۆزىنىڭ «جۇڭگو مەتبەئەچىلىكىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە تارقىلىش تارىخى» دىگەن ئەسىرىدە، تۇرپاندا مەتبۇئاتچىلىقنىڭ سۇڭ سۇلالىسى ۋاقتىدىكى رىۋاجى، ئۇيغۇر خەنزۇ، تاڭغۇت، ئەنەتكەك، پارىس، سۈرىيە يېزىقلىرىدا بۇددا، مانى، خىرىستىيان كىتابلىرى

سېلىنمىدىغانلىقىنى بايان قىلغان. خېلىيوت دۇڭخۇاڭدىن نەچچە يۈزلىگەن (ئۇيغۇر باسما ھەرپلىرى قاچىلانغان) سوغىنى تاپقان. 1910 ـ يىلى مالوۋ سىرىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن 8 ـ، 9 ـ ئەسىردە ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلغان بۇددا كىتاۋى "ئالتۇن ياروغ" نى تاپقان. ستەيىن 1908 ـ يىلى دۇڭخۇاڭدىن 338 مىسرالىق بۇددا دۇئانامىسىنى تاپقان. 1930 ـ يىلى تۇرپاندىن تېپىلغان "شۈەنجاڭنىڭ تەزكىرىسى" بۇرسوراپتۇ سامسۇقارىنىڭ "نوم پۈتۈگى" 9 ـ ئەسىردە سالى تۇتۇڭ ناملىق ئۇيغۇر تەرىپىدىن ئەنەتكەك تىلىدىن تارغاچ (خەنزۇ) تىلىغا، ئۇنىڭدىن تۈرك (ئۇيغۇر) تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئەسكەرتىلگەن. بۇ ماتېرىياللار تىبابەتچىلىك ۋە ئومۇمى مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە. مانى تەلىماتى، قەدىقى ئۇيغۇر ئەم ـ ئىرىم قائىدىلىرى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن. جۈملىدىن دورىگەرلىك سودا كارۋانلىرى بىلەن بىللە داۋاملىق تەسىر كۆرسەتكەن.

شىنجاڭنىڭ خەن، كاڭ، سۇڭ زامانلىرىدا ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان تىبابەتچىلىك جەھەتتىكى قويۇق مۇناسىۋىتى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ داۋاملىق راۋاجلىنىش تارىخىدا كۆرىنەرلىك مۇھىم بىر سەھىپە ھېساپلىنىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت جاڭچيەننىڭ غەربىي دىيارغا قىلغان سەپىرىدىن ئىلگىرىمۇ مەۋجۇت ئىدى. خەن ئۇدى پادىشالىق قىلغان چاغلاردا چاڭئەندە غەربىي دىيار بويۇملىرى دورا ماتېرىياللىرى سېتىلىدىغان "چەنشى چەنجۇي" (旃席千具) ماگىزىنى قۇرۇلغان. ئىچكى ئۆلكىلەرگە زاراڭزا چىچىگى، سامساق، ئۈزۈم، ئانار، زەرناپ (雄黄)، نوشۇدۇر، سەۋزە، سۆسەتىرىسى، سەبرى سو قورتورسى، جىن شوغلا، مىخىز، رەۋەن، كامپۇرا، بۆكەن مۈڭگۈزى، بىدە، كونجۇت، ياڭاق، پۇرچاق قاتارلىقلار كىرگەن. (神农本草记) شىڭلوشى نامىغا ئاتالغان گىيانامە» گە قارالسۇن)، چاڭ خۇ (لوپنۇر) ھارىقى سېتىلغان. دۇڭخۇاڭ بىلەن جوي يۈەندىن خەن دەۋرىگە ئائىت تىببى ياغاچ پۈتۈكلەر تېپىلغان. 1972 ـ يىلى ئۇۋېيدىكى خەن زامانىسىغا ئائىت قەبرىلەردىن 78 پارچە تىببى ماتېرىيال چىققان.

بەش دەۋردە، تاۋۇز تىرىش، تاۋۇز سۇيىدىن شىپا ئورنىدا پايدىلىنىش ئىچكى ئۆلكىلەرگە كىرگەن ئىدى. ئىرانلىق شائىر لى شۈن (李珣) ئىسپار قوستەجلىق بىلەن مۇشغۇللانغان. ئۇ چاغدا نوشۇدۇر يالتىراق زەمچە، قەھرىۋا، بۆكەن مۈڭگۈزى، قۇندۇز ئۈرۈغدانى، (قۇندۇز قەرى) قاتارلىق دورىلار سېتىلغان. ئىچكى ئۆلكىلەردىنمۇ نۇرغۇن دورا ماتېرىياللىرى غەرپ، شىنجاڭغا چىقىرىلغان. رەۋەن چىننى، دارچىننى، چۆپچىننى، كابابەچىننى، ماسرانچىننى، پارياچىننى، دىگىزىيا (كالا ئۆت تىشى ـ خەن سۇلالىسى يوڭفى يىللىرى كەشپ قىلىنغان) قاتارلىقلار بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. لوڭقا خەشەك قويۇش ئېھتىمال شۇ چاغلاردا ئىچكى ئۆلكىلەردىن تارالغان بولۇشى مۇمكىن. جاڭجۇڭجىڭنىڭ مەشھۇر "كىزىكنامە" دىگەن كىتاۋى بىلەن جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان ۋاڭ شۇ 265 ـ 317 ـ يىللار) نىڭ "تومۇر تۇتۇش دەستۇرى (经脉) دىگەن ئاتاغلىق ئەسەرى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا زور تۆھپە قوشتى. ئىبنىسىنا ئۆزىنىڭ «كىتابول قانۇنفى تىببىپ» ئەسەرىدە كۆرسەتكەن، 48 خىل تومۇر سوقۇش، تومۇر تۇتۇش قائىدىسىنىڭ 35 خىلى ۋاڭ شۇنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولغان. ئىبنىسىنا ئۆز كىتاۋىدا؛ ئەرەپچە، خەنزۇچە ھەرپلەر بىلەن بۇ قائىدىلەر ئىسمىنى يېزىپ كۆرسەتكەن. («تارىخ تەتقىقاتى» ژورنىلى خەنزۇچە نەشر 1959 ـ يىلى 1 ـ سانىغا قارالسۇن) قازان مەخمۇتخان ۋاقتىدا ئۇنىڭغا ۋەزىلىك

www.uyghurkitap.com

قىلغان ئىرانلىق ئالىم ۋە تارىخچى رەشىدىددىن ئەل ھەمدانى (1247 ـ 1318 ـ يىللار) ئۆزىنىڭ «جەمىئۇل تاۋارىخ» دىن كېيىن 1313 ـ يىلى يازغان «چىن تېبابەت قامۇسى» دېگەن كىتاۋىدا، ۋاڭ شۇنى «ۋاڭ شۇكو» دەپ تىلغا ئالغان. ھەم ئۇنىڭ «تۆمۈر تۇتۇش دەستۇرى»نەسەرىنى تۈركچىگە ئەدۋەر تەرجىمە قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

سۈي سۇلالىسى دەۋرىدە «غەربىي دىيار ھۆكۈمالىرىنىڭ رېتسېپلىرى» (西域诸仙所说药方)، «غەربىي دىيار ئاتاقلىق تېۋىپلىرىنىڭ تۆت جىلدلىق مۇھىم رېتسېپلار توپلىمى» (西域名医所集药方四卷) قاتارلىق كىتابلار يېزىلغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «تاشقى كېسەللىكنىڭ يۇچۇن رېتسېپلىرى» (外台秘要) دېگەن كىتابتا زەھەرلىك ئىششىقنى داۋالاش ئۈچۈن بەدىيان (茴香) سۈيىنى سىقىپ ئىچىپ، قالدۇقىنى ئىششىققا چاپلاش تەۋسىيە قىلىنغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر تېبىي كىتابلىرى ۋە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارالغان. تورپاندىن تېپىلغان «جاڭۋېنجۇڭنىڭ شىپالىق رېتسېپلىرى» (张文仲疗风方)، «شېنلۇڭنىڭ نامىغا ئاتالغان گىياھنامە» (神农本草) بۇنىڭ روشەن مىسالى. تاڭ دەۋرىدە غەربىي دىيار بىلەن چاڭئەن ئوتتۇرىسىدىكى دورىدەرمەك سودىسى زور دەرىجىدە كېڭەيگەن ئىدى. چاڭئەن بىلەن لوياڭدا 2، 3 مىڭ ئۇيغۇر سودىگىرى تىجارەت قىلاتتى. چاڭئەننىڭ غەربىي گۇزەر (西市) بازىرىدا ئۈزۈم ھارىقى (مەيزاپ)، ئامىلە، بەلىلە، ھەلىلە مىرابالىرى سېتىلاتتى.(شاڭدا: «غەربىي دىيار ۋە چاڭئەن مەدەنىيىتى» گە قاراڭسۇن). جاۋرۇشى يازغان: «تابابەتنىلەر تەزكىرىسى» نامىلىق كىتاپ بىلەن جىك يازغان «غوزلار گىيا نامىسى» (郑散：胡本草) ۋە 659 ـ يىلى تاڭ ئوردىسى ئېلان قىلغان «تۈزۈتىلگەن گىياھنامە» (新修本草) دا غەربىي رايوندىن كەلگەن دورىلاردىن: مەستىكى، مۇرمەككى، پالما يىلىمى، قەلەمپۇر، شاتارى چېچىكى، ئەنبەرگۇل سۈيى، سوخى شىرىن، مىشە سائىلە، موزا، سەۋرە، قوستى شىرىن، بىخ مارجان، داندان، مەرۋايىت، ئازور بەدەخشانى، قۇندۇز قەرى، توغرىغا قانقىلى، قارا شەھەر كۆكتۈزى، نۇشۇدۇر، كونلۇن ھىكى، ئاق قىچا ئۇرۇغى، نوتۇت، تۈرك قوچقىچى قاتارلىقلار تونۇشتۇرۇلغان. تاڭ دەۋرىدىكى 15 جىلدلىق، بەھاھا شىپا بويۇملىرى» (千金要方) نامىلىق كىتابتا «ئىمدىقوت ئۆمۈر بەخشى شەرۋىتى» (西州续命汤) نامىلىق ئىچى قىزىغداش، پالەچلىك، ئېغىز كاجلىشىش، ئېغىز قىڭغىرلىشىپ قىلىش، تۇت ئەزا ھالسىزلىنىش قاتارلىق زەئىپلىك كېسەللىكنى داۋالايدىغان بىر خىل ماددىيوتول ھايات ئىككەنلىكىنى كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ چاكاندا، زەنجىۋىل، يەر مەدىگى، سىڭمر تاش، دارىخىپۇرى، ئۇرۇك مېغىزى، چۈچۈك بويا يىلتىزى، كەۋرەك، چوغلۇقتىن ئىبارەت رېتسېپلىق تەركىبى بېرىلگەن. 1970 ـ يىلى شىئەن جەنۇبىدىكى تاڭ فىن ۋاڭخۇدىن 755 ـ يەلىغا ئائىت قىممەتلىك دورىلاردىن: زەر كېپىگى، قەرىقتاللا، جۇگرۇشى (ستاركىتىت)، سىر سۇرۇخ، بىنەپشە تاش، (ئامىتىست)، ئاق كوۋارتسى، قەھرىبا، بىخ مارجان قاتارلىقلار بىلەن بىللە شىشە ستاكان، ئۇستىگە ئىمدىقوت كىشىلىرى سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن جام ۋە ئىمدىقوتنىڭ "قوت" (吉利) پۇلى تېپىلغان. («ۋىنۇۋۇ» ئاسارە ئەتىقە ژۇرنىلى 1972 ـ يىلى 1 ـ 6، ـ سانلارغا قاراڭسۇن) "زىجىي نوگجەن" دە تاڭ گاۋزۇڭ پادىشا 683 ـ يىلى دەۋۋار (风眩疾) كېسەللىكە مۇپتىلا بولغاندا، چىمەنقۇلى داۋالىغان دېيىلگەن.

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە دورا ماتېرىياللىرى سىزدىسى تېخىمۇ كېڭەيدى. «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخى، ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»، «خوتەن تەزكىرىسى»، «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ مۇھىم تارىخى» قاتارلىق مەنبەلەردە، «سالاجىن» يەرلىك مامۇران، توغرىغا، مەستىكى، قوسنىتى شىرىن ئىپار، نۇشۇدۇر، قۇندۇز قېرى، بوكەن مۈڭگۈزى، قەھرىۋا، بورەق، زاراڭزا چېچەكى، گۈلبىنەپشە، ئىلوپەر، ئىنىچىر، توشقان زەدىگە، ئۈزگىنەك (ئەنجبار)، ھىلىڭ، سىياپ، سىر سوروخ ۋە خوتەن مەيزىپى تىلغا ئېلىنغان. «تېيىپىڭ جاھاننامە» (太平寰宇记) كىتاۋىدا: 958 ـ يىلى غەربىي دىياردىن 115 شىشە قىزىلگۈل ئەترە كەلتۈرۈلگەنلىكى، شىشىلار مومىلانغان بولۇپ، چېچىلسا، پۇرىقى ئون نەچچە كۈن كەتمەيدىغان خۇشپۇراقلىقى يېزىلغان. 1077 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى خوتەن ئەلچىسى ئۇئاس بىلەن ناناساغۇن 31 مىڭجىڭ مەستىكى شىرنىسى ئوردىغا ئېلىپ بارغان.

تاڭ، سۇڭ دەۋرىدە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى بەرەس (ئاق كېسەللىكى) نى داۋالاشتا زور ئۇتۇق قازانغان. «تاڭنامە، غەربىي دىيار تەزكىرىسى»، «تاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر تېۋىپلار تەزكىرىسى»، دويۇنىڭ «قامۇسنامە» (通典) ناملىق كىتاۋىدا ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ مېڭە سوقمىسىنى يېرىپ، خالتىلىق ئۆرۈتنى ئېلىپ تاشلىغانلىقىنى ۋە كۆزنى ئوپېراتسىيە بىلەن روشەنلەشتۈرگەنلىكىنى يازغان. يۈەن سۇلالىسى زامانىدا ياشىغان تاۋزۇڭيى ئۆزىنىڭ «جوگىنلۇ» (辍冰耕录) دېگەن كىتاۋىدا، خوشنىنىڭ ئوغلى بېشى ئاغرىپ ئاقەتسىزلەنگەندە، ئۇيغۇر دوختۇرى ئۇنىڭ چېكىسىنى يېرىپ، قاتتىق، بىراق ھەرىكەتلىنىدىغان قۇرۇتنى ئېلىپ تاشلاپ، بالىنى ساقايتقانلىقىنى كۆرگەنلىكىنى يازغان. شۇ كىتاپتا: سەپەر ئۈستىدە بىردىن قوسىغى كۆپۈپ يىقىلغان ئاتنى، بىكەتتىكى بىر قېرى ئۇيغۇر دوختۇرنىڭ ئوپېراتسىيە بىلەن ساقايتقانلىقى يېزىلغان. ياما سىرىش، ئىلغا ئېلىش، ئاتنىڭ نوخۇلىنى ئېلىش، ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى مەھەللى داۋالاش ئۇسۇلى بولۇپ قالغان ئىدى. خەن، تاڭ، سۇڭ زامانىدا، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى بىۋاسىتە ئەمەلىيەت، شۇنداقلا ئىچكى ئۆلكىلەر، ئىران، ئەرەپ تىبابەتچىلىكى ۋە دورا ماتېرىياللىرى سىزدىسىنىڭ تەسىرىدە زور قەدەم بىلەن ئىلگىرىلىدى ۋە تىبابەتچىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىغا مۇھىم ھەسسە قوشتى. شىنجاڭدىن چىقىدىغان دورا ماتېرىياللىرى جۈملىدىن لاجىۋەر كاشغەر، سەيدان كاشغەرى، ۋەج خوتەنى (خوتەن ئىنگىرى)، خوتەن ئىپارى، شەرقىي رىم ۋە ئەرەپ خەلپىلىكلىرىدە دۇنياۋى شۆھرەت قازاندى.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ يېقىنقى مىڭ يىللىق تارىخىنى ئەسلىگىنىمىزدە، ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى سىنا (980 ـ، 1037-يىللار) تىبابەتچىلىك تەلىماتىنىڭ مۇھىم ئۇتۇقلىرى ۋە تەسىرى ئۈستىدە توختالماي ئۆتەلمەيمىز. ئىبنى سىنا تەلىماتى يېقىنقى مىڭ يىلدىن بۇيان ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ مۇھىم بىر ئاساسى بولۇپلا قالماستىن، ئۇ ئەرەپ مېدىتسىناسىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ھۇلى ئىدى.

ئىبنى سىنانىڭ تىببىي تەلىماتى، 7 ـ، 8 ـ ئەسىرلەردە ئەرەپلەر تەرىپىدىن ئىسلام قىلىنغان كەڭ رايونلارنىڭ ئەسلىدە بار بولغان پەن مەدەنىيىتى ئاساسىدا مەيدانغا كەلدى. مىلادىدىن 4 ئەسىر ئىلگىرى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ شەرققە يۈرۈشىدىن ھاسىل بولغان گىرىكلەشكەن دۆلەتلەر، سېپتىمىسىنى گىرىتسىيە دېگىلى بولغىنىدەك، ئىسلامىيەت تەسىرىدىكى كەڭ رايونلارنى ئەرەبستان دېگىلى، ئۇلارنىڭ پەن ـ مەدەنىيىتىنى نوقۇل ئەرەپ مەدەنىيىتى دېگىلى بولىدۇ،

AltunOq

www.uyghurkitap.com

نەۋەتتە. ئەرەپلەر قىلىچ ۋە قۇرئان بىلەن شەرقتە يۈرۈش قىلغىنىدا، ئىرانلىقلار، شىمالىي ھىندىستانلىقلار، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى، كېيىنچە چاغاتاي مىرزىلىرى ئەسلىدىكى ئىسىم - پامىلىلىرى، "كۇففار" لىكتە ئىنكار قىلىشىپ، ئەرەپچە ئىسىم - پامىلىلەر قويۇشتى. ئالىملار، تىبابەتچىلەر ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەپ نام - سەرلەۋھىدە ئاتاشتى. ھەتتا تەدرىجى ئەرەپچە يېزىققا كىرىشتى. بۇ ھال ئەرەپ بولمىغان نورغۇنلىغان خەلقلەرنىڭ بىردىنلا ئەرەپلىشكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيتتى. پەقەت تارىخنىڭ ئەينى زامانىدىكى خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەپ بېرەتتى، خالاس.

ئەرەپلەر دۇنيا تارىخىدا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىندىن كېيىن يەنە بىر قېتىم ئۆز تەسىرىدىكى رايونلاردا ئورتاق مەدەنىيەت - ئىسلام مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈردى. مۇھەممەت پەيغەمبەر سىيلان فارسۇ ئارقىلىق يۈكسەك جۇڭگو — چىن مەدەنىيىتىدىن خەۋەر تاپقان ۋە چىندىن ئۆگىنىشنى تەۋسىيە قىلغان. (دېلات، «چىندا مۇسۇلمانچىلىق» بەت)، ئاببىاسلار خەلىپىلىكى دەۋرىدە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلىم - پەن مۇۋەپپەقىيىتى، جۇملىدىن مېدىتسىنا، قەغەز مەتبۇئاتچىلىقى تېخنىكىسى غەربكە تارالدى. ئەرەپ خەلىپىلىكلىرى 8 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا يېمىرىلىشكە باشلىغاندىن كېيىن، يېڭى ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى سامانى سۇلالىسى دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادا جاھان مەدەنىيىتىگە كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان ئىلىم - پەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكى تارىخى پاكىت. بۇنىڭغا ئالجېبىرنىڭ ئاتىلىسى، ئەبۇ نەسىر فارابى، مۇھەممەت خارازىمى، ئەبۇ رەيھان بېرۇنى قاتارلىقلارنىڭ ماتېماتىكىلىق ئاسترونومىيىلىك، پەلسەپىلىك مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن گۈگۈرت كىسلوتاسىنى ۋە سىماپنى پىششىقلاپ ئىشلەش، بورىم كىسلوتاسى، كۈمۈشلۈك بورىم كىسلوتاسى، سىماپلىق خىلور، ئىسپىرتنىڭ تىبابەتچىلىكتە سىناق قىلىنىشى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە.

ئىبنىسىنا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىسىنى "داشى" (تاجى)، قوبۇل قىلمىغانلىرىنى "تەرسا" (Tharze) دەپ ئاتايدىغان چاغلاردا ياشىدى. (بۇ ھەققە فىرانسۇز تارىخچىسى رېموسان ئايرىم توختالغان). ئىبنىسىنا تىببىي ئاناتومىيەت بىلەن شۇغۇللانغان چاغلاردا ئېلىمىز سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بولۇپ، ئۇ چاغدا "ئىشلەپچىقىرىش، مەدەنىيەت جەھەتتە شەرق - غەربتىن ئۈستۈن تۇراتتى. ياۋروپا گېرمان پادىشاسى ئوتتو مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيىسىنى ئەمدىلا بەرپا قىلغان ئىدى، "ئىبنىسىنا" شەرق - غەرب ئىلغار مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوبۇل قىلدى" بولۇپمۇ ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت تىبابەتچىلىك ئىلمىنىڭ نەزەرىيە ۋە ئەمەلىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قوبۇل قىلدى.

ئىبنىسىنا ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن تىبابەتچىلەردىن يەھيا ئىبنى ماسۇيە، ھەسەن ئىبنى ئىسھاق، ئابابەكرى مۇھەممەت. ئىراننىڭ مەشھۇر ئالىمى ئوبۇلھەسەن ئىبنى زەيئىدىن تەبۇرىنىڭ (923 - يىلى ۋاپات بولغان) «فىردەۋسۇل ھىكمەت» (پەلسەپە بېغى) ناملىق خوور كىتاۋى ئارقىلىق ئىران ۋە ساراكا، سىروكا قاتارلىق ھىندى ھۆكۈما تىۋىپلىرىنىڭ كۆز قارىشى بىلەن تونۇشتى. باغداتلىق مەشھۇر تىبابەتشۇناس ئەررازى» (850 - 923 - يىللار) نىڭ «بىمارە بىچارە»، «چېچەك بىلەن قىزىل»، «داۋاسى مۇشكۇل بولغان يەكگىل ئاغرىقلار»، «تىۋىپ داۋالىيالمىغان كېسەللىكلەر» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى كۆردى. ئەلى ئىبنى ئاببىاسنىڭ

(944 - يىلى ۋاپات بولغان) «شىپاگەرچىلىك قوللانمىسى» نى ئۆگەنگەندى. ئىبنىسىنا ئۆز زامانىسىدىكى ھۆكۈما ۋە تېۋىپلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى، بولۇپمۇ سامانىلىق مەنسۇر ئىبنى ناخنىڭ 970 - يىلى يازغان «كىتابۇل ئابنىياتان ھەققەيىتۇل ئەدۋىيات» (دورىلارنىڭ ھەقىقىي خاراكتېرىستىكىلىق ئاساسلىرى) ناملىق كىتاۋىدىن ئۆزگىچىلىك ئوبۇل خەيرى ھامىلارنىڭ تىبابەتچىلىك تەجرىبىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ يەكۈنلەشكە كۆڭۈل بۆلدى. مەنسۇر ئىبنى ناخنىڭ كىتاۋىدا، جۇڭگو تىبابەتچىلىكىنىڭ مۇھىم ئۇتۇقلىرى، سۇڭ دەۋرىدىكى چېچەك چىقىش، كېسەلنى ئېغىزدىن يۇقۇدۇ دېگەن قاراش ئاساسىدىكى ھېس، ھەسەت، ئۇزۇقلۇق، سۇ ۋانىسى، ئاپتاپ ۋانىسى، ئۇقۇلاش، سۈيدۈك تەكشۈرۈش سىناپتا سېپىلىسىنى (قارا يەل كېسەلى). گىرگىگورت پۇرىقىدا چاقا يارىسىنى داۋالاش قاتارلىقلار كۆرسىتىلگەن. («پەن- تېخنىكا» تارىخقا قارالسۇن).

ئىبنىسىنا تىبابەتچىلىكىدە ئىلمىي تىبابەتچىلىكنىڭ چوڭقۇر تەسىرى پاكىتتۇر. يۇقۇرىدا ئىبنىسىنانىڭ تومۇر تۇتۇش نائىدىلىرى ۋاڭ شۇنىڭ تىبابەتچىلىك تەلىماتى بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئىدۇق. چارلىستون *oharlston* «دۇنيا دورىگەرلىك تارىخى» دېگەن كىتاۋىدا: ۋاڭ شۇ بىلەن ئىبنىسىنانىڭ تومۇرنىڭ "تېز-سۈس"، "قاتتىق - بوش" سوقۇش، تومۇر تۇتۇشتىكى بېسىش ئولچەملىرى (寸关尺) ھەققىدىكى كۆز قارىشىنىڭ ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن. ئۇ يەنە ئىبنىسىنانىڭ «كىتابىئول قانۇن فى تىبىپ» دېگەن ئەسەرىدە، سۈي سۇلالىسى دوختۇرى ساۋشىنىڭ «كېسەل ۋە جىلىرى ھەققىدە مۇقەددىمە» (诸病源候总论) ناملىق كىتاۋىنىڭ تەسىرى بولغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. چارلىستوننىڭ ئېيتىشىچە 3 -، 6- ئەسىرلەردە ياشىغان گېخوڭ (葛洪) سۈي جى فۇ (崔知拂)، سۈن سىمىسى (孙思邈) ماخاۋ كېسەلىنى داغمىلاش ھەققىدە ئېيتقانلىرى بىلەن ئىبنىسىنانىڭ داۋالاش تەۋسىيەلىرى بىردەكلىكتە ئىكەنى بولغان. زۇلۇك (ئەلەق) دە زەھەرلەنگەن قاننى سۈمۈرتۈش ئېھتىمال جۇڭگو تىبابەتچىلىكىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى بولۇشى مۇمكىن. ئىبنىسىنا ئۆزىنىڭ 800 خىلدىن ئارتۇق دورا رېتسېپتورىسىدا كالائۆت تېشى (دېڭىزگىيا) نى تىلىغا ئالغان ۋە غەرپكە تونۇشتۇرغان. ئەرەپ دوختۇرى ئاۋنېزۇئار (1162 - يىلى ۋاپات بولغان) ئۇنى "زەھەر قايتۇرغۇچى تاش" دەپ ئاتىغان.

ئىبنىسىنا ئۆزى ئىگەللەپ ئالغان تىببىي تەجرىبە ۋە تىببىي بىلىمىنى بىر سىستېمىغا سېلىشتا ئۆز دەۋرىدىكى پەلسەپىلىك كۆز قاراشقا تايىنىشقا توغرا كېلەتتى. ئۇ چاغدا ئومۇمەن پەلسەپە ساھەسىدە ئەكسىيەتچى سوپىزىم روھانىلىق ئۈستۈن ئورۇن تۇتقان بولسىمۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ تەقەززاسىغا ئەگىشىپ، ئىسلامىيەت نىقاۋى ئىچىدە، پانتېئىزىم شەكلىدە كۈچلۈك ماتېرىيالىستىك ئېقىم داۋاملىق راۋاجلىنىپ باراتتى. بۇ ئېقىمنى ئەبۇ نەسىر فارابى باشلىغان. (ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن ئەبۇ زاكالىيە يەھيا ئىبنى ئەدىيە، ئەبۇ سۇلايمان مۇھەممەت، ئىبنى تاھىر، ئىبنى بەھرام ئەلسىجىستانى قاتارلىقلار) كېيىنچە ئىبنىسىنا بىلەن بىرونى ئارقىلىق راۋاجلىنىپ، ئىبنى روجىد (ئاۋېر ھۆس) تەرىپىدىن تۈگەللەنگەن ئېقىم ئىدى. بۇ پەلسەپىۋى ئېقىم ياۋروپا ماتېرىيالىزمىغا ۋە مەدەنىيەت گۈللىنىشىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى.

ئۇيغۇر قارلۇق نالىدى ئەبۇ ناسىر فارابى (870—950 - يىللار) ئىسمائىل سامانىنىڭ سامانى سۇلالىسى قۇرغان چاغدا 4 ياشتا ئىدى. ئۇ قەشقەرلىك سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ۋاتىنىنىڭ 6 يىل

ئىلگىرىسىدە ئالەمدىن ئۆتكەن. فارابى گەرچە شىنجاڭدا تۇنجى ئەرەپچە ئىسىم قوللانغان سۇتۇق بۇغراخان "ئابدۇكېرىم" (ئۆزىنىڭ ئۇيغۇرچە ئەسلى ئىسمى تەقىپ قىلىنغان) دىن ئىلگىرىرەك ئەرەپچە ئىسىم قوللانغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ دادىسى تۇرخان ۋە بوۋىسى ئۇزلۇق ئىسمىدا، ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇرچە تۈركى نام— ئىسىم ساقلانغان. فارابى مەشھۇر پەيلاسوپ، تىلشۇناس، ماتېماتىك ۋە دوختۇر ئىدى. ئۇنىڭ ئەڭ چوڭ بىر مۇۋەپپەقىيىتى قەدىمقى يۇنان پەيلاسوپى ئارىستوتېل ئەسەرلىرىنى ئىسپاتلاش، شەرھىيلەش ۋە تەرجىمە قىلىشتا گەۋدىلەندى. سامانى شاھى نوھ ئىبىن مەنسۇر (943 ـ 954 ـ يىللار) باغداتتا زور شۆھرەت قازانغان پېشقەدەم ئالىمنىڭ ئۆز خىزمىتىنى بەكۈنلەپ، ئەسەرلىرىنى توپلاپ چىقىشنى، يەنە قىسقىچە پەلسەپە قائىدىلىرىنى تۈزۈپ چىقىشنى تاپىلىدى. نەتىجىدە توپلانغان ۋە نوھ ئىبىن مەنسۇرنىڭ «بەيتۇل ھۆكۇما» ناملىق كىتاپخانىسىغا قويۇلغان فارابى ئەسەرلىرىگە "2- ئۇستاز» دەپ نام بېرىلدى. بىرىنچى ئۇستاز دېگەندە ئارىستوتېل نەزەردە تۇتۇلغان ئىدى.

ئىبنىسىنا 16 ياشىدا ئۇيغۇر ئالىمى فارابىنىڭ كىتابلىرىنى ئۆگىنىشكە باشلىدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى تېمىستىئوس (*Themistus*) نىڭ ئارىستوتېل ھەققىدىكى كىتابلىرىنى چۈشىنەلمىگەن ئىبنىسىنا فارابى كىتابلىرىنىڭ مەپتۇنى بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇ فارابى تەسىرىدە "نەزىرىيە ئىلمىنىڭ ئاخىرقى مەقسىدى ھەقىقەتنى تونۇش، ھەقىقەت تاشقى ئالەم ھادىسىلىرىگە مۇۋاپىق كەلگەن سۆز ۋە ھەركەتتىن ئىبارەت» دېگەن تونۇشقا كەلدى.

ئىبنىسىنا ئاناتومىيە (ئىلمى تەشرىھ)، فىزىئولوگىيە (ئىلمى ۋازىخۇلئەزا) پاتائولوگىيە (كېسەللىك) شىپالىق دورىگەرچىلىك، ھېس ـ سەھەت، تائامچىلىق قاتارلىق ساھەلەرنى تەتقىق قىلدى. ئۇ «رانىش نامە»، «مەنتەقىل ئەل مەشرىقى»، «كىتاپ ئۇششىغا»، «كىتابۇل قانۇن فىتتىبىپ» قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلەرنى يازدى. «كىتابۇل قانۇن فىتتىبىپ» (تىبابەتچىلىك قانۇنلىرى) ئۇنىڭ ئاساسلىق كىتابى بولۇپ، لاتىن تىلىدا 30 قېتىمدىن ئارتۇق بېسىلغانلىقى مەلۇم. بۇ كىتاپ نەچچە يۈز يىل ئىچىدە شەرق ۋە غەرپ مېدىتسىناسىنىڭ مۇقەددەس كىتابى بولۇپ قالدى. "مېدىتسىنا» سۆزىمۇ خۇددى "ئالجەبرى» سۆزىدەك «سىنا تىبابەتچىلىكى» دېگەن ئۇقۇم بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەنلىكى تەسادىپى ئەمەس ئىدى. ئىبنىسىنا ياۋروپادا «شاھى تىبابەت» (*Princepsmedicorüm*) دەپ ئاتالدى. بۇغرا قاراخانلار دەۋرىدىكى مەشھۇر تىبابەتشۇناس ئىمادۇددىن قەشقەرى ئۇيغۇر تىلىدا «شەرھىئەلقانۇن» ناملىق ئەسەر يازغان ۋە ئىبنىسىنا تىبابەتچىلىكىنى شەرققە تونۇشتۇرۇشقا، ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشقا تۆھپە قوشقان. رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىنىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ داڭدار ھېكىم بولغان. مۇھەممەت ئەلى مۇھەممەت ئىمىن يەركەندىنىڭ «زىيائۇلقۇلۇپ» ناملىق كىتاۋىدا شۇ چاغدا قەشقەردە ئۆز زامانىسىنىڭ ئالى ئوقۇش يۇرتى «ساجىدە» (نۇر چاچقۇچى) مەدرىسى بەرپا قىلىنغان. كېيىنچە 1057 ـ يىلى ئاتۇشتا ئۇنىڭ شۆبىسى دارىلفۇنى بولغان «ساخ» مەدرىسى قۇرۇلغان. بۇ مەدرىس-مەكتەپلەردە ھەر خىل پەنلەر قاتارىدا ئىبنىسىنا تىبابەتچىلىكىدىن لېكسىيىلەر ئۆتۈلدى. ئۇ چاغدا ئىبنىسىنانىڭ «ئەلقانۇنى»، «ئىشارىتى ھاسىل» (تىببى سىرلار مەھسۇلى)، «مەھسۇلى نىجاداشقا» (تىببى قۇتقۇزۇش نەتىجىلىرى) ناملىق ئەسەرلىرى ئوقۇلدى. 13- ئەسىردە بۇ مەكتەپ ھوزۇرىدا ئوبۇل خازىل بىن مۇھەممەت غازىلىنىڭ «سىراھ» لۇغىتى تۈزۈلدى ۋە «تەرىقۇل ئىلاج»، «زەخرەئى خارازىمى»، «دەستۇرى ئىلاج»، «زەخرەئى لوقمان»، «قارابادىن قادىر»، «شىپائى ئەيدان»، «شىپائى قۇلۇپ» قاتارلىق تىبابەتچىلىك، دورى-

گەرلىك دەستۇرلىرى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان. نامى زىكىر قىلىنىپ كەلگەن مەشھۇر تىۋىپ ئۆلىمالاردىن سوپى ئاخۇنۇم قەشقەرى، ھەيدەر ئاخۇن قەشقەرى، ئابلىز ئاخۇنۇم خوتەنى، مۇراد بەگ، ئىلمى بەگ قاتارلىقلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا شۇ مەدرىسلەردە ئوقىغان.

ئىبنىسىنا تىبابەتچىلىك ئىلمى يەنىلا قەدىمقى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدىكى «تۆت تەرەپ»، «تۆت خىلىت»، «تۆت مىجاز» تەلىماتى ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ، ئەمەلىي ۋە نەزەرىيە جەھەتتىن ئىنكارنى ئىنكار قىلىش قانۇنى بويىچە تېخىمۇ راۋاجلانغان ۋە سېستىمىلاشقان ئىدى. ئىبنىسىنا باش مېڭىنىڭ ئادەم ھاياتىدىكى ئورنى، رولى، مېڭىدىكى ئورتاق سەزگۈلەر ۋە «ئىدرەك ئامبارلىرى» روھىيەتنىڭ كېسەللىكتىكى تەسىرى مەسىلىسىگە ئالاھىدە قىزىققان. ئۇ ياخشى ئوزۇق بىلەن تەمىنلەنگەن قوشقارنى بۆرىگە يېقىن جايغا قويۇپ بېقىش بىلەن ناچار ئوزۇق بىلەن تەمىنلەنگەن قوشقارنى بۆرى تەھدىتىسى بولمىغان جايدا بېقىپ، ئۇلارنى روھى جەھەتتىن سېلىشتۇرغان. ئەمەلىيەتتە ئالدىنقى قوشقار ۋاقىتسىز كېسەل بولۇپ ئۆلگەن.

ئىبنىسىنا شېكەر سىيىش كېسىلىنى تۇنجى تەتقىق قىلغان ئالىم. ئۇ «كىتابۇل قانۇن فىتتىب»دە تېز - تېز، كۆپ - كۆپ سىيىش، دائىم چاڭقاش، يۇتقۇنۇش، دەرمانسىزلىنىش، بەزىدە جىگەرنىڭ بۇزۇلۇشى قاتارلىقلارنى شېكەر سىيىش كېسىلىنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە بايان قىلىدۇ. كېسەل سۈيدۈگى بوغقا (پارغا) ئايلاندۇرۇلغاندىن كېيىن ھەسەلدەك شېرىن، قويۇق ماددا قالىدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. ئۇ يەنە ئالتۇن-كۈمۈشنى دورىغا قوشۇپ كۇمۇلاچ قىلىشنى يولغا قويغان. ئۇ لوئى پاستېر (1822 - 1895 - يىللار) دىن كۆپ ئەسىر ئىلگىرى، سىل، چاشقان يارىسى(لىمفا تېرە كېلىۋزى) قىزىل قاتارلىق كېسەللەرگە ئىنسان كۆرەلمەيدىغان ئۇششاق جاندار (جەراسىم) لار سەۋەبچى بولىدۇ، دېگەن گىپوتېزىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئىبنىسىنا ئۆز دەۋرىنىڭ تەقەززاسى بويىچە تىبابەتچىلىك ئاتالغۇلىرىنى ئەرەپلەشتۈرۈۋەتكەن تارىخى چەكلىمە تۈپەيلىدىن «دىن ۋە پەندىن ئىبارەت قوش ھەقىقەت» ۋە ئاجايىپ - غارايىپلار (ئەل ئىسھادەت) ھەققىدىكى خۇراپىي كۆز قاراشلاردىن خالى بولالمىغان. ئۇ ئىستىخار (چۈشكە تەبىر بېرىش) ۋە خايى ئىبىن ياغزانىڭ شۇ خىل ھېكايىلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. شۇ مەزمۇندا بەزى غەزەللەرنىمۇ يازغان. بۇ ئۇنىڭ فېئوداللىق قاسىرىقىنى ھاسىل قىلغان. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئىبنىسىنا ئۆزگىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپىلىرى، تىبابەتچىلىكلىرىگە قارىغاندا تېخىمۇ كۈچلۈك ماتېرىيالىستىك خاھىشقا ئىگە ئىدى. ئۇنى دىنسىزلىكتە ئەيىبلەپ زىندانغا تاشلاش، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆيدۈرۈش توغرىسىدا باغدات خەلىپىلىكىنىڭ بۇيرۇق بەرگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈچەي كېسىلىدە ئۆلگەنلىكى مۇناسىۋىتى بىلەن بەزى مەستىك شائىرلارنىڭ (ئىبىن ئەي ئوتابىرغا ئوخشاشلارنىڭ) ھاقارەت شېئىرلىرى يازغانلىقى، جۈملىدىن ئالىمنىڭ:

نە چارە كاج ئىشەكلەر كۆپ جاھاندا،
دېگەي دەھرى، ئىشەكتەك بولمىغاندا.

قاتارلىق شېئىرى جۈملىلىرى بۇنىڭ ناھايىتى ياخشى دەلىلىدۇر. (چارلوستوننىڭ«دۇنيا دورىگەرلىك تارىخى» غا قارالسۇن)

ئىبنىسىنا 12 ياشقا تېخى كىرمىگەن چاغدا قاراخانىلار بۇخارانى ئىشغال قىلدى. ئۇن توققۇز

ياشقا تراپلاندا، قاراخانىلار سامانىلارنى مۇنقەرز قىلىپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭەيتتى. ئىبنىسىنا 21 ياشقا تولغان يىلى (1001 ـ يىلى) يۈسۈپ قەدىرخان ياغلا قارلۇقنى يېڭىپ، 13 ـ ئەسىرنىڭ خوتەن بۇددا مەدەنىيىتىنى ۋە ياغلار قارقالۇنىڭ دىۋاراجا ئۇنۋانىدىكى دىنى نوپۇزىنى ۋەيران قىلدى. بۇددانىڭ نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت، سەنئەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى، ئىلمى تىبابەتچىلىك دەستۇرلىرى رەھىمسىز، دەھشەتلىك «غازات ماھاربىسى» ئىس ـ تۈتەكلەر ئىچىگە غەرق قىلىندى. بۇ ھال خىزىر خوجىنىڭ قىرغىنچى دىنى ئۇرۇشلىرى ۋاقتىدا، كۇچار، قارا شەھەر، ئىدىقۇتتا يەنە تەكرارلاندى. خەلق ئۆز ئىسمىنى ئۆزگەرتىشكە، ئۆز ئەجدادىنى «كۇچارلار» دەپ ئاتاشقا، ئۆز مەدەنىيەت تارىخىنى سورىماسلىق، سۆزلىمەسلىك، بىلمەسلىككە مەجبۇر قىلىندى. كىتاپ كۆيدۇرۇش ۋە تىل كېسىشكە ئوخشاش ۋەھشى ھەركەتلەر ئېلىپ بېرىلدى.

چىڭگىزخاننىڭ ئالەمنى زىلزىلىگە سالغان قىرغىنچىلىق ئۇرۇشلىرى بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئۆز رەقىبى تايانخاننىڭ ئوغلى كۇچلۇقنى قوغلاپ قەشقەر ـ خوتەن ۋادىسىدا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى ئىلىم ۋە تىبابەتچىلىك مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى يەنە بىر قېتىم كۆلگە ئايلاندۇرۇۋەتتى. دائىمى ماددى ـ ئىجتىمائى دايات تىبابەتچىلىك ئىلمىنىڭ راۋاجلىنىشىنى تەلەپ قىلاتتى. چىڭگىزخان نايمان خانى تايانخاننىڭ تامغۇچى كاتىۋى ئۇيغۇر تىلشۇناس تاتاتوڭانى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ تامغۇچى مىرزىسى قىلدى. تاتاتوڭا، جۈملىدىن بەش بالىقلىق باسپا ئۇيغۇر ھەربى ئاساسىدا موڭغۇل ھەرپىنى تۈزۈپ چىقتى ۋە خانلىق پەرزەنتلەر مەكتىۋىدە مۇدەررىسلىك قىلىشقا باشلىدى. قۇبلەيخان يۈەن سۇلالىسىنى قۇرغاندىن كېيىن 1229 ـ يىلى ئوردا بالىغ (بېيجىن)دا خانلىق شىپاخانىسىدىن تاشقىرى "ئۇيغۇر دورىگەرلىك مەھكىمىسى" قۇرۇلدى. 1292 ـ يىلى بۇ مەھكىمە خانبالىغ ۋە يۇقۇرى بالىغ (رولۇن) دە قايتا كېڭەيتىلىپ قۇرۇلدى. ئۇنىڭدا بىر دورىخاچى، 20 نەچچە تىۋىپ ئىشلەيتتى. ئاتاغلىق تاشقى كېسەللەر دوختۇرى نىزەر (聂只耳) "شاپائەت جۇجۇقى" (广惠司) نىڭ مىرزا بېگى بولغان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە (سىچۈەندە ياشىغان) مەشھۇر ھەربى دوختۇر روچىلەنچى ھىيا (月举连赤海牙) بىسلەن بولىشنىڭ ئوغلى دوختۇر ئەيشۈي (辟爱) ئۇيغۇر ئىدى.

1380 ـ يىلى يەركەندە شۆھرەت قازانغان تىۋىپ نورۇز ئاخۇنۇم ۋاپات بولغان چاغدا، ئۇنىڭ تىبابەتچىلىك پائالىيىتى، تەتقىقاتى ۋە تىۋىپ يېتىشتۈرۈشتە كۆرسەتكەن خىزمىتىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن، ئۇنىڭغا قەۋرە قاتۇرۇپ مازار ياسالغان. مىرزا ھەيدەر قەشقىرى يازغان «تارىخى رەشىدە» دە كۆرسىتىلىشىچە ؛ ئىلى ھاكىمى خىزىرخوجا ۋاقتىدا، قەمەرىدىن نامىلىق ئۇيغۇر دوختۇرى بولغان. قۇبلەيخان ۋاقتىدا بەش بالىقلىق ئۇيغۇر ئالىمى ئەنزاڭ (安藏) «ئەلئا قايىن» (难经) ، «غولۇق گىيا» (本草) ۋە «ئائىنەل بولبوك» (资治通) قاتارلىق كىتاپلارنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇيغۇر ئالىمى لومىنشەن (لومىنشەن (鲁明善) ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان بۇددا ـ تەرسا ئۇيغۇرى قانۇناتاشنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئەسلى ئىسمى كۆمۈر كۆتەك (铁柱) ئىدى. ئۇنى خىراياخانغا تونۇشتۇرغان) ئۆزىنىڭ «دىخانچىلىق، تۇتچىلىق ۋە ئوزۇق ـ تۈلۈك، كىيىم-كېچەك ئاساسلىرى » دېگەن ئەسەرىنى نەشىر قىلدۇردى. بۇ ئەسەردە، دىخانچىلىقتىن تاشقىرى ئۈزۈمچىلىك، تۇتچىلىق، سىركە ۋە قۇرۇت ياساش قاتارلىقلار بايان قىلىنغان. يۈەن دەۋرىدە يېزىلغان تاڭزۇڭنىڭ «جۇگىنلو» (辍耕录) مىسلىك دەۋرىدە يېزىلغان

«回回药方» ناملىق ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى (تېببىي بويۇملىرى) غا ئائىت كىتابلار بېيجىڭ كىتابخانىسىدا ساقلانماقتا.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئەسلىدە بولغان ئاساسى ئۈستىدە تېخىمۇ راۋاجلاندى. جاۋشۆبىي (赵学敏) نىڭ «شىپاكىيا دەستۇرىنىڭ ساقلاندىلىرى» (本草纲目拾遗) ناملىق كىتاۋىدا، قېيىز (刺儿菜)، تاغ پېيىزى، يېتىم ئەمەن قاتارلىق دورىلار تىلغا ئېلىنغان. چەنلۇڭ زامانىدا يېزىلغان «بەش تىللىق لۇغەت» دىمۇ تېبابەتچىلىك، دورىگەرلىك نەمۇنىلىرى كۆرسىتىلگەن. «تارىخى ھۆكۈما»دا بايان قىلىنىشىچە: 1862 ـ يىلى شىمالى ھىندىستاندىن ھېكىم غولام ئېلىخان دىگەن تېۋىپ كېلىپ، سوپى ئاخۇن، ئوسمان بەگ قاتارلىق تېۋىپلار ياردىمىدە قەشقەر ـ خوتەن ئەتراپىدىن كۆپلىگەن يەرلىك دورىلارنى توپلاپ ئېلىپ كەتكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شائىر نۆبىتى تېۋىپ ئائىلىسىدىن بولغان.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئوخشاشلا شىنجاڭدا، جۇڭگو مىللى تېبابەتچىلىكى جۈملىدىن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى چەتئەل جاھانگىرلىكى ۋە ئەجنەبىي قۇللۇقچىلىق ئىدىيىسىدىكى دەللال بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ناتىتىق بېسىمى ۋە چەتكە قېقىشىغا ئۇچرىدى. ھەر خىل دىن تارقىتىش (مىسسىئونېرلىق) ۋە "شەۋقەت دوختۇرخانىسى" تونىغا ئورىنىۋالغان جاسۇسلار، مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىرى ئۈرۈمچى، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا مىللى تېبابەتچىلىكنى سۈنئىي ئۇسۇلدا ياۋروپا مېدىتسىنىسىغا قارشى ئورۇنغا قويۇپ، ئۇنى ھەر خىل "خۇراپى"، "ساختا" دىگەندەك بەدناملار بىلەن قارىلاشتى. مىللى تېبابەتچىلىك كىتابلىرى كۆيدۈرۈلۈپ، كۆزگە كۆرۈنگەن ھېكىم ـ ھۆكۈمالار تەقىپ قىلىندى. بۇ ھال مىللەتچى ئارىستلار ۋە گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلاردا، بولۇپمۇ شىڭ شىسەي تىرورلۇقى زامانىدا تېخىمۇ دەھشەتلىك تۈس ئالدى. نەتىجىدە خەلق داۋالىنىشتىن، ھېس ـ سەھەتتىن مەھرۇم بولۇپ، ھېساپسىز قۇربانلارنى بېرىشكە مەجبۇر بولدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 10 ـ يىللىرى خوتەن ۋادىسىدا سىلاق (ۋابا) ئاپىتى باش كۆتىرىپ چىقتى. ئۇنىڭ دەھشىتى "چىمتانى ئىلىنگ بەگ" داستانىدا تەسۋىرلەنگەن دەھشەتلىك مەنزىرىدىن كەم ئەمەس ئىدى.

خوتەن تېبابەتچىلىرىنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، كىرىيە بوغاز لەڭگەر يېزىسىدىكى بىر دىخان تاغدىن داۋغان تېرىسى ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن بۇ كېسەل تارالغان. ئۆلگۈچىلەر كۈنىگە 3-2 مىڭدىن ئېشىپ، ئەتراپتىكى ناھىيىلەرگە تارقىلىپ، تېز ئارىدا خوتەن ئاھالىسىنىڭ 3/1 قىسمى ئۆلۈپ تۈگىگەن. 1912 ـ يىلى خەلقارا قىزىل كىرىست("سەلىبى ئەخمەر") ۋە قىزىل ئاي("ھىلال ئەخمەر") جەمئىيەتلىرى تۈركىيە، روسىيە، ئەنگىلىيە تېببى خادىملىرىدىن تەركىپ تاپقان بىرلەشمە ئۆمەك ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئۇلار دەھشەتلىك قىرغۇچى كېسەل ئاپىتى ئالدىدا خوتەن ۋادىسىغا قەدەم قويالماي، ئەشتەردىن چېكىنگەن. خوتەن ئاھالىسىنى قۇتۇلدۇرۇش ۋە كېسەل ئاپىتىنىڭ داۋاملىق كېڭىيىشىنى چەكلەشتىن ئىبارەت مۇشكۈل خىزمەت پەقەت ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ زىممىسىگە چۈشكەن. تېۋىپلار تاۋۇز سۈيىدىن بىر خىل سۇيۇق دورا ياساپ ۋابا ئاپىتىنى يېڭگەنلىگەن.

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى كۆپ ئەسىرلىك تەرەققىيات يولىنى بېسىپ ئۆتتى. ئازاتلىقتىن ئىلگىرى زۇلمەتلىك ئىجتىمائىي تۈزۈم ئاستىدا كەڭ ئەمگەكچى خەلق ھەممىدىن بۇرۇن نامرات دىخانلار

ئاممىسى داۋالىنىش پۈرسىتىگە ئىگە بولالىغان ئىدى. تىبابەتچىلىك ئىلمىمىز ھاقارەتلىنىپ، تەقىپ قىلىنىپ يوقۇلۇش تەرىپىگە قاراپ يۈز تۇتقان ئىدى.

ئازاتلىقتىن كېيىن، كومپارتىيىنىڭ غەمخورلۇقىدا، ئىجتىمائىي ئىسلاھات ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ قەد كۆتىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى قايتا ھايات-نىجاتلىققا ئېرىشتى. ئۇنىڭ يېڭى ھاياتقا ئېرىشەلىشىدە، بۇ تىبابەتچىلىك بىلەن ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا ئۈزلۈكسىز شۇغۇللىنىپ كەلگەن پېشقەدەم تېۋىپلارنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى زور بولدى. ئۇلار قاتارىدا خىيانۇش ھېكىم بەش ئەۋلات تىبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان ۋە ئەسەر يازغان. كۇچاردىن ھەسەن داموللام، قەشقەردىن سوپى ھېكىم ئاخۇنۇم، «قانۇنچە» كىتاۋىنىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ ھاجىم، ھېيىززىخان مەخسۇم، ئابدۇقادىر ئاخۇنۇم، تېڭىقچى ساماقباي، خوتەننىڭ خەلىپە ھاجىم، توختاخۇن ھاجىم، يۈسۈپ ئاخۇنۇم، ئابلىمىت يۈسۈپ داموللا، ئىمىنىياز ئاخۇنۇم، ئەمەت ھاجىم، مەنسۇر ھاجىم، «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك دەستۇرى» دېگەن كىتابىنىڭ ئاپتورى تۇردى مۇھەممەت ئاخۇنۇم، ئۈرۈمچى، تۇرپان تەرەپلەردىن، روزى موللام، مەڭلىك ئاخۇنۇم، مۇتىۋۇللا قارىم، توختىنىياز ئاخۇنۇم، ئەھمەتبەگ، باي ئاخۇن، «مىللىي تىبابەتچىلىك دورا ئۈسۈملۈكلىرى»، «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمىي ساۋاتلىرى»، «تىبابەتچىلىك لۇغىتى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى ئىمىنيىتۇللا ئەپەندىم قاتارلىقلارنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ.

ئازاتلىقتىن كېيىن ئۈرۈمچى، قەشقەر، خوتەن، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئامبۇلاتورىيىلىرى، بالىنىستلىرى قۇرۇلدى. ئادەتتىكى كېسەللىكلەرنى داۋالاشتىن تاشقىرى، بەزى خەتەرلىك سەرتان (راك) كېسەللىكلىرى، بەرەس (ئاق كېسەللى)، شەكەر سىيىش كېسەللى، (قايىرلىغان بويۇن ئومۇرتقىسىنى جايىغا سېلىش) قاتارلىقلارنى داۋالاشتا كۆزگە كۆرۈنەرلىك مۇۋەپپەقىيەتلەر مەيدانغا كەلدى. بەرەس كېسەللىكنى داۋالاشتا قولغا كەلتۈرۈلگەن مۇۋەپپەقىيەتلەر شىنخۇا ئاگېنتلىقى تەرىپىدىن دۇنياغا ئاڭلىتىلدى. يېڭى زېللاندىيە يازغۇچىسى لوئىس ئايرى ئۆزىنىڭ "يىپەك يولىدا يېڭى مەنزىرە" ناملىق ماقالىسىدا، قەشقەر، خوتەن، مىللىي شىپاخانىلىرىدا 150 كارىۋاتلىق بالىنىست قۇرۇلغانلىقىنى، دۇلتۇر 6 ئۆلكىدىن كەلگەن كېسەل داۋالانغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇيغۇر دورىسى ئىستېمال قىلدۇرۇلۇپ، ئۆلۈۋېلىش نىيىتىگە كەلگەن بىر قىزنىڭ، قىرغىز ئىشچىسىنىڭ، گەنسۇلۇق دېخان، شەنشىلىك ياش، يۈننەن ۋە خۇنەنلىك يول قۇرۇلۇش ئىشچىلىرىنىڭ بارلىقىنى قىزغىن ھېسسىيات بىلەن بايان قىلغان. («شىنجاڭ ياشلىرى» ژورنىلى 79 - يىللىق 2 - سان)

بىز ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ جۇڭيى تىبابەتچىلىكى بىلەن بىرلىكتە، سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزنى، زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىدىكى يۈرۈشتە مۇھىم تۆھپىلەرنى يارىتىدىغانلىقىغا، شۇنىڭدەك زامانىۋى پەن - تېخنىكا بىلەن قوراللىنىپ، ئۆزىنىڭ تىبابەتچىلىك ئىلمىي سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرىدىغانلىقىغا زور ئىشەنچ بىلەن نەزەر سالىمىز.

×

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

ب. د. تىپدۇ مۇھەررىرلىكىدىكى، سوۋېت پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «مېدىتسىنا تارىخى» 1 توم.

چارلىستون: «دۇنيا دورىگەرلىك تارىخى»
جۇڭگو «پەن - تېخنىكا تارىخى»
«ئوغۇزنامە» (شىرماك رەتلىگەن نۇسخا ۋە «شەجەرىش تۈرك» نۇسخىسى)
«چىستانى ئىلىگ بەگ»
مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋان لوغەت تۈرك» (تۈرۈكچە - ئەرەبچە لوغەت دىۋانى)
زەمەخشەرى: «مۇقەددىمە تول ئەدەپ» (تۈركچە - مۇڭغۇلچە لوغەت دىۋانى)
سە - ئى مالوۋ: «قەدىمقى تۈرك يازما خاتىرىلىرى» (1951 - يىل روسچە نەشرى)
فىلىڭ جياشاڭ: «ئۇيغۇر يېزىغىدىكى بۇددا ئۇلۇغ تاڭ سامسوم باخشى تەزكىرىسىدىن تەتقىقات دۇكارى»
فىلىڭ جياشاڭ: «ئۇيغۇر تارىخى ماتېرىياللىرىنىڭ قىسقىچە توپلىمى»
ئىبنىسىنا: «كىتاب ئۇقۇشىفا» (بېيجىڭ داشۆ تەرجىمىسى)
ئىبنىسىنا: «كىتاب ئەل قانۇن فى تىبب»
كاردىۋا ئوكس: «سىلام قامۇسى» (فارابى بابى)
«ئۇلۇغ بىرىتانىيە ئېنسىكلوپېدىيىسى» (زاراتوتىرا، مانى قىسىملىرى)
گايچۈن: gorchon خانىم): «ئىبنىسىنا پەلسەپە لوغىتى»
ت. ج. دىبوئېر: (ئابۇرايىمدىن تەرجىمە قىلىنغان) «ئىسلام پەلسەپە تارىخى»
ئەخمەت ئىمىن: (ناجۇڭ تەرجىمە قىلغان) «ئەرەپ مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى» (1958 - يىل نەشر)
ئىبىن ئەبو ئوسايبا: «تاباقەت ئەل ئاتىببا» (تىبابەتچىلەر تارىخى)
م. ئۇ. كوسۋىن: «ئىپتىدائى مەدەنىيەت تارىخى»
ھېرودوتۇنوس: «تارىخ»
م. ئى ژوكوۋ مۇھەررىرلىكىدىكى «دۇنيا ئومۇمى تارىخى» 2 - توم
ئا. ن. گىرادىشتوۋىسكى: «قەدىمقى زامان شەرق تارىخى»
گېنۇدبورگ: «ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئائىت ئانتوروپولوگىيىلىك ماتېرىياللار»
ل. پوتاپوۋ: «جەنۇبى ئالتاي مىللەتلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئائىت ئوچېرىكلار»
كېشىلېۋ: «جەنۇبى سىبىرىيە قەدىمقى زامان تارىخى» («ئېتنىزگىرانىيە» ژورنىلى 1949-يىل 6 - سان)
ئا. ئى. بېرنىشتام: «ھون تارىخىنىڭ ئوچېرىكلىرى» (لېنىنگىراد باسمىسى)
«جۇڭگو - ئىران نامە»
ۋ. م. كگوۋېرىن: «ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمقى مەملىكەتلىرى تارىخى»
ئا. ئى. بېرنىشتام: «شىمالى ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشقا ئائىت قىسقىچە بايان»
ئا. ئى. بېرنىشتام: «ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمقى كۆچمەنچى مىللەتلەرنىڭ كېلىپ - چىقىشقا ئائىت مۇنازىرە قىلىنىۋاتقان مەسىلىلەر»
ئا. ئى. بېرنىشتام: «تۈركمەن مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىشقا ئائىت بەزى ماتېرىياللار»
جاڭ شىنلياڭ: «جۇڭگو بىلەن غەرپنىڭ قاتناش تارىخى» (7 توملۇق)

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئەنزۇجاڭ: «ئىككى خەن ۋە غەربىي دىيارنىڭ تارىخى مۇناسىۋىتى»
شاڭدا: چاڭئەن ۋە غەربىي دىيار مەدەنىيىتى»
سۇڭ دارېڭ: «جۇڭگو بىلەن ئەرەبلەرنىڭ تەبىئىي دورا ئالماشتۇرۇشلىرى»(«تارىخ تەتقىقاتى»)
يۈي شى لياۋدى: «غەربىي دىياردا بۇددا دىنى»
«ماركو پولو ساياھەت كىتابى» (A.L.Hchargnon شەرھىيلىگەن، فىڭچۇن تەرجىمىسى)
دورنېڭ، مېتسن، كائېدېرووۋ تۈزگەن: «پەلسەپە تارىخى» (1 ـ توم)
گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»
ئا. ئوسىپوۋ: «10 ـ ئەسىرگىچە ھىندىستان تارىخى»
نارېندىرا كىرشان سىنا: «ھىندىستان تارىخى»
ئى . گ. قورشى: «پاكىستان تارىخى»
Percysykes : «ئافغانىستان تارىخى»
«ئۆزبېكىستان SSR تارىخى»
يۈسۈپ ھاجىم قەشقىرى: «قانۇنچە»
تۇردى مۇھەممەت ئاخۇنۇم: «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمى دەستۇرى»
«شىنجاڭ جۇڭيى ئۆسۈملۈكلىرى»
ئىنايىتۇللا بىلەن باي ئاخۇن يازغان: «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئىلمىدىن ساۋات»
ئىنايىتۇللا: «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان دورىلار»
«ۋەنۋۇ» (ئاسارە ـ ئەتىقە) ژورنىلى 1972 ـ يىلى 1ـ6 سان.

«شىنجاڭ ياشلىرى» 1979 ـ يىلى 1 ـ سان

«ئىچكى كېسەللىكلەر ئاساسلىرى» (موسكۋا 1952 ـ يىلى نەشر)

لىمىت ھېسابلاشنى ئاددىيلاشتۇرۇشنىڭ بىر خىل ئۇسۇلى

گەن جىڭجى

ماتېماتىكا ئانالىزى دەرسلىكىدە، "~" بەلگىسى تونۇشتۇرۇلغان.

پەرەز قىلايلى x، y لەر ئىككى ئۆزگىرىشچى (چەكسىز كىچىك ۋە چەكسىز چوڭ بولۇشى ھاجەتسىز) بولسۇن. $x\neq 0$ (ئەڭ كامىدا مەلۇم بىر "ۋاقىت" دىن باشلانغان) ئەگەر $\lim \frac{y}{x}=1$ بولسا، $y\sim x$ دەپ يېزىشقا بولىدۇ.

تەڭ قىممەتلىك چەكسىز كىچىك (باراۋەر چەكسىز كىچىك دەپمۇ ئاتىلىدۇ) كە ئوخشاش، $y\sim x$ بولغاندا، y بىلەن x تەڭ قىممەتلىك ئۆزگىرىشچى دەپ ئاتىلىدۇ.

لىمىت ھېسابلاشتا تەڭ قىممەتلىك ئۆزگىرىشچى دەپ ئاتىلىدۇ.

لىمىت ھېسابلاشتا تەڭ قىممەتلىك ئۆزگىرىشچىلەرنىڭ رولى سەل قارالغان بولۇپ، تەڭ قىممەتلىك چەكسىز كىچىكلىكتىن پايدىلىنىپ لىمىت ھېسابلاشنى ئاددىيلاشتۇرغان ۋاقىتتىمۇ، يەنىلا يىغىندا ياكى ئايرىمىدىكى ئەزالارنى ئۆزى بىلەن تەڭ قىممەتلىك بولغان چەكسىز كىچىك بىلەن ئالماشتۇرۇشقا بولمايدۇ، دەپ تەكىتلەنگەن.

بۇ ماقالىدا ئۆزگىرىشچىلەرنىڭ تەڭ قىممەتلىكىدىن پايدىلىنىش، لىمىت ھېسابلاشنى ئاددىيلاشتۇرۇشنىڭ بىر ئۇسۇلى ئىكەنلىكى ھەمدە مۇۋاپىق شەرت ئاستىدا، يىغىندىدا ياكى ئايرىمىدىكى ئەزالارنى ئۆزى بىلەن تەڭ قىممەتلىك بولغان ئۆزگىرىشچىلەر بىلەن ئالماشتۇرۇشقا بولىدىغانلىقى چۈشەندۈرۈلىدۇ.

1. تېئورېما: پەرەز قىلايلى x، y، z لار ئوخشاش بىر خىل جەرياندىكى ئۈچ ئۆزگىرىشچى بولسۇن، ئەگەر $y\sim x$، ھەمدە $\lim xz = A$ (A تۇراقلىق سان ياكى ∞) بولسا، ئۇ ھالدا:

$$\lim yz=\lim xz$$

بولىدۇ.

ئىسپات: A تۇراقلىق سان بولغاندا،

AltunOq

www.uyghurkitap.com

$$lim\, yz = lmi\frac{y}{x}\cdot xz$$

ھەمدە

$$lim\frac{y}{x}=1,\ lim\, xz = A$$

بېرىلگەن بولغانلىقتىن

$$lim\, yz = 1\cdot A = A$$

بولىدۇ.

$A = \infty$ بولغاندا،

$$lim\, yz = lim\frac{y}{x}\cdot xz$$

بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا

$$lim\frac{y}{x}=1,\ lim\, xz = \infty$$

بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن

$$lim\, yz = \infty$$

بولىدۇ.

بۇ تېيورما، لىمىت ھېسابلاش جەريانىدا مۇرەككەپ ئۆزگۈرۈچىلەرنى ئۇنىڭ بىلەن تەڭ قىممەتلىك بولغان ئاددى ئۆزگۈرۈچىلەر بىلەن ئالماشتۇرغاندا، نەتىجىنىڭ ئۆزگەرمەيدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

2. تېيورما: پەرەز قىلايلى

1°. فۇنكسىيە $f(x)$، $g(x)$ لەر $x = x_0$ نىڭ يېقىن ئەتراپىدا ئېنىقلىنىدۇ.

$$\lim_{x\to x_0}\frac{f(x)}{g(x)} = A \neq 1.\quad 2^0$$ (A تۇراقلىق سان ياكى ∞)

3°. $x\to x_0$ بولغاندا

$$f(x)\sim F_0(x),\ g(x)\sim G_0(x)$$

بولسۇن، ئۇ ھالدا $x\to x_0$ بولغاندا

$$f(x)-g(x)\sim F_0(x)-G_0(x)$$

بولىدۇ.

ئىسپات: A تۇراقلىق سان بولغاندا

$$\lim_{x\to x_0}\frac{f(x)}{g(x)}=A$$

بولغانلىقتىن

$$\lim_{x\to x_0}\frac{f(x)-g(x)}{g(x)}=A-1\neq 0$$

بولىدۇ. 1 ـ تېيورېمىغا ئاساسەن

$$\lim_{x\to x}\frac{F_0(x)}{G_0(x)}=A$$

بولىدۇ. دىمەك

$$\lim_{x\to x_0}=\frac{F\ (x)-G_0(x)}{G_0(x)}=A-1$$

بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن

$$\lim_{x\to x_0}\frac{f(x)-g(x)}{F_0(x)-G_0(x)}=\lim_{x\to x_0}\frac{f(x)-g(x)}{g(x)}\cdot\frac{G_0(x)}{F_0(x)-G_0(x)}=1$$

يەنى $x\to x_0$ بولغاندا

$$f(x)-g(x)\sim F_0(x)-G_0(x)$$

بولىدۇ.

$A=\infty$ بولغاندا،

$$\lim_{x\to x_0}\frac{g(x)}{f(x)}=0\neq 1$$

بولغانلىقتىن، ئالدىنقى ئىسپات بويىچە $x\to x$ بولغاندا

$$g(x)-f(x)\sim G_0(x)-F_0(x)$$

بولىدۇ. يەنى

$$f(x)-g(x)\sim F_0(x)-G_0(x)$$

2 ـ تېيورېما $A=1$ بولغان ئەھۋالغا نىسبەتەن ئورۇنلۇق بولمايدۇ.

مەسىلەن: $x\to 0$ بولغاندا

$$f(x)=Sin\ x\sim F_0(x)=x$$

$$g(x)=e^x-1\sim G_0(x)=x$$

بولىدۇ. لېكىن ،

$$f(x)-g(x)=Sin\ x-e^x+1$$

ئۇيغۇر كىتاب تورپىكتى
www.uyghurkitap.com

بىلەن

$$F_0(x)-G_0(x)=x-x=0$$

تەڭ قىممەتلىك ئەمەستۇر.

لېكىن $A=1$ بولغاندا تۆۋەندىكىدەك نەتىجە كېلىپ چىقىدۇ:

1. نەتىجە: پەرەز قىلايلى:

1°. فۇنكسىيە $f(x)$، $g(x)$ لەر $x=x_0$ نىڭ يېقىن ئەتراپىدا ئېنىقلىنىدۇ.

2°. $\lim\limits_{x\to x_0}\dfrac{f(x)}{g(x)}=1$، $\lim f(x)=a\neq 0$ (a تۇراقلىق سان)، ھەمدە

$$\lim_{x\to x_0}\frac{f(x)-a}{g(x)-a}=\beta\neq 1$$ (β تۇراقلىق سان ياكى ∞)

3°. $x\to x_0$ بولغاندا

$$f(x)-A\sim F_1(x),\quad g(x)-a\sim G_1(x)$$

بولسۇن، ئۇ ھالدا $x\to x_0$ بولغاندا

$$f(x)-g(x)\sim f_1(x)-G_1(x)$$

بولىدۇ.

بۇ نەتىجىنى ئىسپاتلاش قىيىن ئەمەس. 2 ـ تېئورېما بويىچە

$$f(x)-g(x)=[f(x)-a]-[g(x)-a]\sim F_1(x)-G_1(x)$$

بولىدۇ.

$\beta=1$ بولغاندا تۆۋەندىكىدەك نەتىجە كېلىپ چىقىدۇ:

2 ـ نەتىجە: پەرەز قىلايلى

1°. فۇنكسىيە (x)، $g(x)$ لار $x=x_0$ نىڭ يېقىن ئەتراپىدا ئېنىقلىنىدۇ، ھەمدە

$$\lim_{x\to x}f(x)=a\neq 0$$ (a تۇراقلىق سان)

2°. $$\lim_{x\to x_0}\frac{f(x)}{g(x)}=1,\qquad \lim_{x\to x_0}\frac{f(x)-a}{g(x)-a}=1,$$

3°. $x\to x_0$ بولغاندا

$$f(x)-a\sim F_1(x),\quad f(x)-a-f_1(x)\sim F_2(x).$$

$$g(x)-a-F_{1}(x)\sim G_{2}(x)$$

ھەمدە

$$\lim_{x\to x_0}\frac{f(x)-a-F_{1}(x)}{g(x)-a-G_{1}(x)}=C\neq 1$$ (C تۇراقلىق سان ياكى ∞)

بولسۇن، ئۇ هالدا $x\to x_0$ بولغاندا

$$f(x)-g(x)\sim F_{2}(x)-G_{2}(x)$$

بولىدۇ.

2 ـ نەتىجىنى ئىسپاتلاش قىيىن ئەمەس. چۈنكى 2 ـ تېئورما بويىچە

$$f(x)-g(x)=[f(x)-a-F_{1}(x)]$$
$$-[g(x)-a-F_{1}(x)]\sim F_{2}(x)-G_{2}(x)$$

بولىدۇ.

2 ـ تېئورما ۋە نەتىجىلەر شۇنى كۆرسىتىدۇكى، لىمىتنى ھېسابلىغاندا، كۆپەيتكۈچى $[f(x)-g(x)]$ دىكى فونكسىيە $f(x)$ ۋە $g(x)$ لەر ئايرىم ـ ئايرىم ئۆزى بىلەن تەڭ قىممەتلىك بولغان فونكسىيە $F_0(x)$ ياكى $a+F_1(x)$ ياكى $a+F_1(x)+F_2(x)$ ۋە $G_0(x)$ ياكى $a+G_1(x)$ ياكى $a+F_1(x)+G_2(x)$ لەر بىلەن ئالماشتۇرۇلسا نەتىجە ئۆزگەرمەيدۇ.

3 ـ تېئورما پەرەز قىلايلى

1°. فونكسىيە $f(x)$، $x=x_0$ نىڭ يېقىن ئەتراپىدا ئېنىقلىنىدۇ ھەمدە داۋاملىق ئۇڭ.

2°. $\lim_{x\to x_0}f(x)=A\neq 1$ (A تۇراقلىق سان ياكى ∞)

3°. $x\to x$ بولغاندا

$$f(x)\sim F(x)$$

بولسۇن، ئۇ هالدا $x\to x_0$ بولغاندا

$$lim f(x)\sim ln F(x)$$

بولىدۇ.

ئىسپات: چۈنكى

$$\lim_{x\to x_0}\frac{f(x)}{F(x)}=1$$

بولۇپ، ئۇ هالدا

$$\lim_{x\to x_0} ln\frac{f(x)}{F(x)}=0$$

يەنى

$$\lim_{x\to x}[ln f(x)-ln F(x)]$$

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

$$=\lim_{x\to x_0} \ln f(x)\ [1-\frac{\ln F(x)}{\ln f(x)}]=0$$

بولىدۇ.

A نۆلگە تەڭ بولمىغان تۇراقلىق سان بولغاندا

$$\lim_{x\to x_0} \ln f(x)-\ln A\neq 0$$

بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن

$$\lim_{x\to x_0} [1-\frac{\ln F(x)}{\ln f(x)}]=0$$

بولىدۇ. يەنى $x\to x_0$ بولغاندا

$$\ln f(x)\sim\ln F(x)$$

بولىدۇ.

$A=0$ ياكى $A=+\infty$ بولغاندا

$$\lim_{x\to x_0} en f(x)=\infty$$

بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا،

$$\lim_{x\to x_0} [1-\frac{\ln f(x)}{\ln F(x)}]=0$$

بولىشى مۇقەررەر. يەنى $x\to x_0$ بولغاندا

$$\ln f(x)\sim\ln F(x)$$

بولىدۇ.

3 ـ تەيورما $A=1$ بولغان ئەھۋالدا ئورۇنلۇق بولمايدۇ.

مەسىلەن: $x\to 0_0$ بولغاندا

$$f(x)=1+x\sim F(x)=1x^2$$

بولىدۇ. لېكىن

$$\ln f(x)=\ln(1+x)\sim x$$

بىلەن

$$\ln F(x)=\ln(1+x^2)\sim x^2$$

بولسا تەڭ ئىممە تىلىك ئەمەستۇر.

لېكىن، $A=1$ بولغاندا تۆۋەندىكىچە نەتىجە كېلىپ چىقىدۇ:

نەتىجە: پەرەز قىلايلى

1^0. فونكتسىيە $f(x)$، $x\to x$ نىڭ يېقىن ئەتراپىدا ئېنىقلىنىدۇ.

1.2^0 $\lim_{x\to x_0} f(x)=1$ لېكىن $f(x)\neq 1$،

3^0. $x\to x_0$ بولغاندا

Altun

$$f(x)-1=F(x)$$

بولسۇن، ئۇ ھالدا $x\to x_0$ بولغاندا

$$en f(x)\sim ln\ [F(x)+1]$$

بولىدۇ. بۇ نەتىجىنى ئىسپاتلاش قىيىن ئەمەس. چۈنكى $x\to x_0$ بولغاندا

$$ln(x)=ln[1+f(x)-1]\sim f(x)-1$$

$$ln[F(x)+1]\sim f(x)$$

بولغانلىقتىن

$$\lim_{x\to x_0}\frac{ln f(x)}{ln[F(x)+1]}=\lim_{x_0\to x}\frac{f(x)}{F(x)}=1$$

بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن $x\to x_0$ بولغاندا

$$ln f(x)\sim ln[F(x)+1]$$

بولىدۇ.

3 ـ تېئورېما ھەم نەتىجىگە ئاساسەن دەرىجە كۆرسەتكۈچلۈك ئىپادە $f(x)^{g(x)}$ نىڭ لىمىتىنى ھېساپلاشنى ئاددىيلاشتۇرۇش ھەققىدىكى تېئورېمىغا ئېرىشىمىز.

4 ـ تېئورېما: پەرەز قىلايلى

1 $f(x)$، $g(x)$ فۇنكسىيىلەر $x=x_0$ نىڭ يېقىن ئەتراپىدا ئېنىقلىنىدۇ ھەمدە $f(x)$ داۋاملىق ئۇك.

2. $\lim_{x\to x_0} f(x)=A\neq 1$ (A تۇراقلىق سان ياكى ∞)

3. $x\to x_0$ بولغاندا

$$f(x)\sim F(x),\quad g(x)\sim G(x)$$

ھەمدە

$$\lim_{x\to x_0} F(x)^{G(x)}$$

مەۋجۇت بولسۇن. ئۇ ھالدا

$$\lim_{x\to x_0} f(x)^{g(x)}=\lim_{x\to x_0} F(x)^{G(x)}$$

بولىدۇ.

ئىسپات: 3 تېئورېما بويىچە $x\to x_0$ بولغاندا

$$ln f(x)\sim ln F(x)$$

بولغانلىقتىن 1 ـ تېئورېمىغا ئاساسەن

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

يۇقۇرقى تېيورېملار تەڭ قىممەتلىك ئۆزگۈرۈچىلەردىن لىمىت ھېساپلاشنى ئاددىيلاشتۇرۇش‍نىڭ ئاساسلىرى، بۇنىڭدىكى ئۇسۇلنى تۆۋەندىكىچە خۇلاسىلاشقا بولىدۇ:

1. فونكسىيىلەر كۆپەيتمىسى $f(x)g(x)$ نىڭ لىمىتى.

ئەگەر $x\to x_0$ بولغاندا

$$f(x)\sim F(x),\quad g(x)\sim G(x)$$

بولسا، ئۇ ھالدا

$$\lim_{x\to x_0} f(x)g(x)=\lim_{x\to x_0} F(x)G(x)$$

بولىدۇ.

2. فونكسىيىلەر ئايرىمىسى $f(x)-g(x)$ نىڭ لىمىتى

1. ئەگەر $\lim_{x\to x_0}\frac{f(x)}{g(x)}=A\neq 1$ ھەمدە $x\to x_0$ بولغاندا

$$f(x)\sim F_0(x),\quad g(x)\sim G_0(x)$$

بولسا، ئۇ ھالدا

$$\lim_{x\to x_0}[f(x)-g(x)]=\lim_{x\to x_0}[F_0(x)-G_0(x)]$$

بولىدۇ.

2. ئەگەر $\lim_{x\to x_0}\frac{f(x)}{g(x)}=1$ ، $\lim_{x\to x_0} f(x)=a\neq 0$ ، $x\to x$ بولغاندا

$$f(x)-a\sim F_1(x),\quad g(x)-a\sim G_1(x)$$

ھەمدە

$$\lim_{x\to x_0}\frac{F_1(x)}{G_1(x)}=B\neq 1$$

بولسا، ئۇ ھالدا

$$\lim_{x\to x_0}[f(x)-g(x)]=\lim_{x\to x_0}[F_1(x)-G_1(x)]$$

بولىدۇ.

3. ئەگەر $\lim_{x\to x_0}\frac{f(x)}{g(x)}=1$ ، $\lim_{x\to x_0} f(x)=a\neq 0$ ، $\lim_{x\to x_0}\frac{f(x)-a}{g(x)-a}=1$

$x\to x_0$ بولغاندا

$$f(x)-a\sim F_1(x),\quad g(x)-a-F_1(x)\sim F_2(x)$$

$$g(x)-a-F_1(x)\sim G_2(x)$$

$$\lim_{x\to x_0} f(x)^{g(x)} = e^{\lim_{x\to x_0} g(x)\ln f(x)} = e^{\lim_{x\to x_0} G(x)\ln F(x)} = \lim_{x\to x_0} e^{G(x)\ln F(x)} = \lim_{x\to x_0} F(x)^{G(x)}$$

بولىدۇ.

نەتىجە: پەرەز قىلايلى

1. فۇنكسىيە $f(x)$، $g(x)$ لار $x=x_0$ نىڭ يېقىن ئەتراپىدا ئېنىقلىنىدۇ؛

2. $\lim_{x\to x_0} f(x)=1$، لېكىن $f(x)\neq 1$.

3. $x\to x_0$ بولغاندا

$$f(x)-1\sim F(x),\ g(x)\sim G(x)$$

ھەمدە

$$\lim_{x\to x_0}[1+F(x)]^{G(x)}$$

مەۋجۇت بولسۇن. ئۇ ھالدا

$$\lim_{x\to x_0} f(x)^{g(x)} = \lim_{x\to x_0}[1+F(x)]^{G(x)}$$

بولىدۇ.

بۇ نەتىجىنى 3 ـ تېئورېمىنىڭ نەتىجىسى ۋە 1 ـ تېئورېما بويىچە ئىسپاتلىماق قىيىن ئەمەس.

4 ـ تېئورېما ۋە ئۇنىڭ نەتىجىسى شۇنى كۆرسىتىدۇكى، دەرىجە كۆرسەتكۈچلۈك ئىپادە $f(x)^{g(x)}$ نىڭ لىمىتىنى ھېساپلىغاندا، فۇنكسىيە $f(x)$ ۋە $g(x)$ لەر ئۇلارنىڭ ئۆزى بىلەن تەڭ قىممەتلىك بولغان فۇنكسىيە $F(x)$ ياكى $1+F(x)$ ۋە $G(x)$ لەر بىلەن ئالماشتۇرۇلسا نەتىجە ئۆزگەرمەيدۇ.

www.uyghurkitap.com

بولسا، ھەمدە

$$\lim_{x\to x_0}\frac{F_2(x)}{G_2(x)}=C\neq 1$$

بولسا، ئۇ ھالدا

$$\lim_{x\to x_0}[f(x)-g(x)]=\lim_{x\to x_0}[F_2(x)-G_2(x)]$$

بولىدۇ.

4°. ئەگەر $\lim_{x\to x_0}\frac{f(x)}{g(x)}=1$ ، $\lim_{x\to x_0} f(x)=\infty$ بولسا، ئۇ ھالدا بۇ ۋاقىتتا

$$f(x)-g(x)=f(x)[1-\frac{f(x)}{g(x)}]$$

بولىدۇ.

0، ∞ تىپتىكىگە ئوخشاش بەلگىلەنمىگەن ئىپادىلەرنى 1 ـ ئۇسۇل بويىچە ھەل قىلىمىز.

فونكتسىيىلەر ئايرىمىسى $f(x)-g(x)$ نىڭ لىمىتىغا نىسبەتەن، ئەمەلىيەتتە ئايرىمىسىنىڭ لىمىتى لىمىتلار ئايرىمىسىغا تەڭ دېگەندىن ئىبارەت ھېساپلاش قائىدىسىنى قوللىنىش ياكى كۆپەيتمە ھالەتكە ئايلاندۇرۇپ ھەل قىلىش داۋاملىق تېخىمۇ ئوڭايلىق تۇغدۇرىدۇ.

3. كۆپەيتمە $[f(x)-g(x)]$ نى ئۆز ئىچىگە ئالغان فونكتسىيىنىڭ لىمىتى.

كۆپەيتمە $[f(x)-g(x)]$ نى 2. ئۇسۇلدىكى بويىچە كۆپەيتمە $[F_0(x)-G_0(x)]$ ياكى $[F_1(x)-G_1(x)]$ ياكى $[F_2(x)-G_2(x)]$ لەرنى ئورنىغا قويۇش ياكى 0. ∞ تىپىغا ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق ھەل قىلىشقا بولىدۇ.

4. دەرىجە كۆرسەتكۈچلۈك فونكتسىيە $f(x)^{g(x)}$ نىڭ لىمىتى.

1. ئەگەر $\lim_{x\to x_0} f(x)\neq 1$ ، ھەمدە $x\to x_0$ بولغاندا

$$f(x)\sim F(x)\ ,\ g(x)\sim G(x)$$

بولسا، ئۇ ھالدا

$$\lim_{x\to x_0} f(x)^{g(x)}=\lim_{x\to x_0}F(x)^{G(x)}$$

بولىدۇ.

2°. ئەگەر $\lim_{x\to x_0} f(x)=1$ ، لېكىن $f(x)\neq 1$ ، ھەمدە $x\to x_0$ بولغاندا

$$f(x)-1\sim F(x)\quad g(x)\sim G(x)$$

بولسا، ئۇ ھالدا

$$\lim_{x\to x_0} f(x)^{g(x)}=\lim_{x\to x_0}[1+F(x)]^{G(x)}$$

بولىدۇ.

يۇقۇرقى ئۇسۇللارغا ئاساسلانغاندا، نۇرغۇن ئەھۋاللاردا لىمىت ھىساپلاشنى ئاددىلاشتۇرۇش مەقسىدىمىزگە يېتەلەيمىز.

1. مىسال. $\lim\limits_{x\to x_0} \frac{\sqrt{1+x\,Sin\,x}-1}{e^{x^2}-1}$ نى تېپىڭلار.

يېشىش: چۈنكى $x\to 0$ بولغاندا

$$\sqrt{1+x\,Sin\,x}-1\sim\frac{1}{2}x\,Sin\,x\sim\frac{1}{2}x^2 .$$

$$e^{x^2}-1\sim x^2 .$$

بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، 1. ئۇسۇل بويىچە مۇنداق بولىدۇ:

$$\lim_{x\leftarrow x_0}\frac{\sqrt{1+x\,Sin\,x}-1}{e^{2x}-1}=\frac{1}{2}:$$

2. مىسال. $\lim\limits_{x\to\infty}\frac{\sqrt{4x^2-x+1}-\sqrt[3]{x}-x-1}{x}$ نى تېپىڭلار.

يېشىش:

چۈنكى $x\to\infty$ بولغاندا

$$\frac{\sqrt{4x^2-x+1}}{x}\sim 2\qquad\frac{\sqrt[3]{x}-x-1}{x}\sim 1$$

بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن 2. 1 ئۇسۇل بويىچە مۇنداق بولىدۇ.

$$\lim_{x\to\infty}\frac{\sqrt{4x^2-x+1}-\sqrt[3]{x}-x-1}{x}=1 .$$

3. مىسال. $\lim\limits_{x\to+\infty}(\sqrt{x^2+x+1}-\sqrt{x^2-x+1})$ نى تېپىڭلار.

يېشىش: 2. 4 ئۇسۇل بويىچە، $x\to+\infty$ بولغاندا

$$\sqrt{x^2+x+1}-\sqrt{x^2-x+1}$$

$$=\sqrt{(x^2-x+1)}.\left(\sqrt{\frac{x^2+x+1}{x^2-x+1}}-1\right)$$

$$=\sqrt{x^2-x+1}\ .\ \left(\sqrt{1+\frac{2x}{x^2-x+1}}-1\right)\sim x.\frac{x}{x^2-x+1}$$

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

بولىدۇ. شۇڭلاشقا

$$\lim_{x\to+\infty}(\sqrt{x^2+x+1}-\sqrt{x^2-x+1})$$

$$=\lim_{x\to+\infty}\frac{x}{x^2-x+1}=1.$$

4 ـ مىسال. $\lim_{x\to 0}\frac{Sinax-Sinx}{a^x-b^x}$ نى تېپىڭلار.

يېشىش: چۈنكى $x\to 0$ بولغاندا

$Sin\ ax\sim ax,\ Sin\ bx\sim bx$

$a^x-1\sim xlnG,\ b^x+1\sim xlnb$

بولغانلىقتىن، 3. ئۇسۇل بويىچە

$$\lim_{x\to 0}\frac{Sin\ ax-Sin\ bx}{a^x-b^x}=\lim_{x\to 0}\frac{(a-b)x}{(lna-lnb)x}=\frac{a-b}{ln\frac{a}{b}};$$

بولىدۇ.

5. مىسال. $\lim_{x\to 0}\frac{e^{-\frac{1}{2}x^2}-cosx}{x^4}$ نى تېپىڭلار.

يېشىش: چۈنكى $x\to 0$ بولغاندا

$e^{-\frac{1}{2}x^2}-1\sim-\frac{1}{2}x^2$

$cos\ x-1\sim\frac{1}{2}x^2$

$e^{-\frac{1}{2}x^2}-1+\frac{1}{2}x^2\sim\frac{1}{8}x^4$

$cosx-1+\frac{1}{2}x^2\sim\frac{1}{24}x^2$

بولغانلىقتىن، 3. ئۇسۇل بويىچە

$$\lim_{x\to\otimes}\frac{e^{-\frac{1}{2}x^2}-cosx}{x^4}=\lim_{x\to 0}\frac{\frac{1}{8}x^4-\frac{1}{24}x^4}{x^4}=\frac{1}{12};$$

بولىدۇ.

6. مىسال. $\lim\limits_{x\to+\infty}\left(\frac{3x^2-x+1}{2x^2+x+1}\right)^{\frac{x^2}{1-x}}$ نى تېپىڭلار.

يېشىش: چۈنكى $x\to+\infty$ بولغاندا

$$\frac{3x^2-x+1}{2x^2+x+1}\sim\frac{3}{2}, \quad \frac{x^2}{1-x}\sim -x$$

بولغانلىقتىن، 4. 1 ئۇسۇل بويىچە

$$\lim_{x\to+\infty}\left(\frac{3x^2-x+1}{2x^2+x+1}\right)^{\frac{x^2}{1-x}}=\lim_{x\to+\infty}\left(\frac{3}{2}\right)^{-x}=0.$$

بولىدۇ.

7. مىسال. $\lim\limits_{x\to+0}(ctgx)^{Sin\,x}$ نى تېپىڭلار.

يېشىش: چۈنكى $x\to+0$ بولغاندا

$$ctg\,x\sim\frac{1}{x}, \quad Sin\,x\sim x$$

بولغانلىقتىن، 4. 1 ئۇسۇل بويىچە

$$\lim_{x\to+0}(ctgx)^{Sin\,x}=\lim_{x\to+0}\left(\frac{1}{x}\right)^{x}=\lim_{x\to+0}\frac{1}{x^x}=1$$

بولىدۇ.

8. مىسال. $\lim\limits_{x\to+0}\left(\frac{\pi}{2}-arc\,Sin\sqrt{1-x^2}\right)^{tgx}$ نى تېپىڭلار.

يېشىش: چۈنكى $x\to+0$ بولغاندا

$$\frac{\pi}{2}-arc\,Sin\sqrt{1-x^2}=arc\,Sin\,x\sim x$$

$$tgx\sim x$$

www.uyghurkitap.com

بولغانلىقتىن، 4. 1 ئۇسۇل بويىچە مۇنداق بولىدۇ:

$$\lim_{x\to+0}\left(\frac{\pi}{2}-arc\,Sin\sqrt{1-x^2}\right)^{tgx}$$

$$=\lim_{x\to+0} x^x=1.$$

9. مىسال. $\lim_{x\to\infty}\left(\cos\frac{1}{x}+Sin\frac{1}{x}\right)^{ctg\frac{1}{x}}$ نى تېپىڭلار.

يېشىش، چۈنكى $x\to\infty$ بولغاندا

$$\cos\frac{1}{x}+Sin\frac{1}{x}-1\sim\frac{1}{x},$$

$$ctg\frac{1}{x}\sim x$$

بولغانلىقتىن، 4. 2^0 ئۇسۇل بويىچە

$$\lim_{x\to\infty}\left(\cos\frac{1}{x}+Sin\frac{1}{x}\right)^{ctgx}=\lim_{x\to\infty}\left(1+\frac{1}{x}\right)^x=e\,.$$

10. مىسال. $\lim_{x\to0}\left(\frac{a^x+b^x+c^x}{3}\right)^{\frac{1}{x}}$ نى تېپىڭلار.

يېشىش: چۈنكى $x\to0$ بولغاندا

$$a^x\sim1+x\ln a\,,\quad b^x\sim1+x\ln b.$$

$$c^x\sim1+x\ln c.$$

بولۇپ، 3. ئۇسۇلغا ئاساسەن

$$a^x+b^x+c^x\sim3+x\ln abc.$$

$$\frac{a^x+b^x+c^x}{3} \sim 1+x\ln\sqrt[3]{abc}.$$

بولىدۇ. 4. 2 ئۇسۇلغا ئاساسەن مۇنداق بولىدۇ:

$$\lim_{x\to 0}\left(\frac{a^x+b^x+c^x}{3}\right)^{\frac{1}{x}}$$

$$=\lim_{x\to 0}\left(1+x\ln\sqrt[3]{abc}\right)$$

$$=e^{\ln\sqrt[3]{abc}}=\sqrt[3]{abc};$$

ئەمەلىيەتتە، لىمىت ھېساپلاش جەريانىدا، كۆزۈتۈش ئارقىلىق تەڭ قىممەتلىك ئۆزگۈرۈچىنى بىۋاستە كىرگۈزۈش ئارقىلىق لىمىتنى تېخىمۇ تېز تېپىپ چىقىشقا بولىدۇ.

يۇقۇرقى مىساللاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئەگەر تونۇشتۇرۇلغان ئۇسۇل مۇۋاپىق قوللىنىلسا، نۇرغۇن ئەھۋاللاردا لىمىت ھېساپلاشنى ئاددىيلاشتۇرۇش مەقسىدىگە يېتىشكە بولىدۇ. بۇ ئۇسۇلنى قوللىنىش ئۈچۈن چوقۇم بەزىبىر دائىم ئۇچرايدىغان تەڭ قىممەتلىك ئۆزگۈرۈچىلەرنى ئىگىلەش لازىم، ئەلۋەتتە.

لىمىت ھېساپلاشنىڭ باشقا ئۇسۇللىرى بىلەن تەڭ قىممەتلىك ئۆزگۈرۈچىلەرنى ماسلاشتۇرۇپ قوللانغاندا، لىمىت قىممىتىگە ئاددى ئۇسۇلدا ۋە تېزراق ئېرىشكىلى بولىدۇ.

پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى.

(1) جىلىن داشۆ تۈزگەن « ماتېماتىكا ئانالىزى » 1 ـ قىسىم

(2) ماتېماتىكا خەۋەرلىرى 1981 ـ يىلى 6 ـ سان: لىمىت ھېساپلاشنىڭ بەزى ئۇسۇللىرى.

يىنىك ئاتلېتىكا ھەركىتى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات تارىخى ھەققىدە قىسقىچە بايان

ئابلىمىت ئىبراھىم

يىنىك ئاتلېتىكا ھەركىتى ـ تەنتەربىيە ھەركىتىنىڭ ئاساسى ئادەمنىڭ مېڭىش، يۈگرەش، ئېتىش، سەكرەشتىن ئىبارەت ئاساسى ھەركەت قابىلىيىتىنى تەرەققى قىلدۇرىدۇ، ئۇ بىر دولەت (جۇملىدىن بىر ئورۇن) نىڭ تەنتەربىيە سەۋىيىسىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم بەلگە، ھەركەت بىلەن بەدەن چېنىقتۇرۇپ، خىزمەت ئۈنۈمدارلىقىنى ئاشۇرۇشنىڭ ياخشى ۋاستىسى. ئۇنىڭ ھەر خىل مۇسابىقىلىرى دوستلۇقنى، ئىتتىپاقلىقنى ئىلگىرى سۈرۈپ، مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىشتا ئالاھىدە رول ئوينايدۇ.

يىنىك ئاتلېتىكىنىڭ ھەركەت تۈرى كۆپ (خەلقارا يىنىك ئاتلېتىكا بىرلەشمىسى 60 خىل ھەركەت رېكورتىنى ئېتىراپ قىلدى) بولۇپ، بىر تۈرى بىر تۈپ ھەركەت بىلەن ئوخشاش مۇئامىلە قىلىنىدۇ. شۇڭا بۇ ھەركەت ئارقىلىق خەلقارادا كۆپ ئالتۇن مېدال، نومۇرغا ئىگە بولۇپ، خەلققە، دۆلەتكە، سوتسىيالىزمغا شان ـ شەرەپ كەلتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن: خەلقارادا، 21 ـ نۆۋەتلىك ئولىمپىك يىغىنىدا، 198 تاق تورنىڭ، 37 يىنىك ئاتلېتىكا ھەركىتى تەشكىل قىلىندى. 22 ـ نۆۋەتلىك ئولىمپىك يىغىنىدا، 203 تاق تورنىڭ 38 يىنىك ئاتلېتىكا ھەركىتى تەشكىل قىلىندى. دولىتىمىز تەنھەركەتچىلىرى 8 ـ 9 قېتىملىق ئاسىيا تەنھەركەت يىغىنىدا، ئايرىم ـ ئايرىم 12 دىن ئالتۇن مېدال (يىنىك ئاتلېتىكا ھەركىتىدە) نى ئېلىپ، تونجى قېتىم ياپونىيىنى بېسىپ چۈشۈپ، ئاسىيادا كۈچلۈك تەنھەركەت دولىتى بولۇشقا ھەسسە قوشتى. 1983 ـ يىلى يولداش جۇجەنخۇا ئەرلەر ئېگىزلىككە سەكرەش تۈرى بويىچە 37 . 2ــ38 . 2 ئېگىزلىكتىن غەلىبىلىك سەكرەپ ئۆتۈپ، ئاسىيا خەلقىنىڭ پەخرى ئادىمىگە، دۇنيادا ئەڭ ئېگىز سەكرەيدىغان جۇڭگولۇق ئەزىمەتكە ئايلاندى.

يولداشلارنىڭ دولىتىمىز 4 دە زامانىۋىلاشتۇرۇش خىزمەتلىرىدە بەدەننى چېنىقتۇرۇپ، تەن ساغلاملىقىنى ئاشۇرۇشقا ياردىمى بولار دېگەن نىيەتتە، يىنىك ئاتلېتىكا ھەركىتىنى تونۇشتۇرۇشنى توغرا تاپتىم. ئەگەر پايدىلىنىش قىممىتى بولۇپ قالسا، خۇشاللىق ھېس قىلىمەن.

1 . مۇسابىقىلىشىپ مېڭىش ھەرىكىتى

بۇ يېنىك ئاتلېتىكا ھەرىكىتىدىكى تېز سۈرئەت بىلەن مېڭىشتا مۇسابىقىلىشىش تۈرىدۇ. مۇسابىقە تۈرلىرى ـ 5، 10، 20، 30، 50 كىلومېتىرغا مېڭىش، 1 سائەت، 2 سائەت مېڭىشتىن ئىبارەت بولۇپ، بىر قىسمى يېنىك ئاتلېتىكا مەيدانى، يەنە بىر قىسمى ئاسفالىت يولدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. (يۇقۇرقى يەككە ھەرىكەت تۈر مۇسابىقىسىدىن باشقا كوللېكتىپ مېڭىش مۇسابىقە تۈرىدۇ بار) ئولىمپىك تەنھەرىكەت يىغىنى، خەلقارالىق رەسمىي مۇسابىقىلەردە؛ ئەرلەر 20ـــ50 كىلومېتىرغا (ئاسپالىت يولدا) مېڭىش، ئاياللار 5ـــ10 كىلومېتىرغا مېڭىش مۇسابىقىسىلا ئۆتكۈزۈلۈپ دۇنيا رېكورتى ئېتىراپ قىلىنىدى. باشقىلاردا "دۇنيادىكى شۇ ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسى" ئېلان قىلىنىدى.

مۇسابىقىلىشىپ مېڭىش XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەنگلىيىدە بارلىققا كەلگەن. 1866ـ يىلى لوندۇندا تۇنجى قېتىم مۇسابىقە ئۆتكۈزۈلگەن. 1906ـ يىلى خەلقارا ھازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت يىغىنى ئەسلىگە كەلگەنلىكىنىڭ 10 يىللىقىنى تەبرىكلەش مۇناسىۋىتى بىلەن "دۇنياۋى مېڭىش مۇسابىقىسى" ئۆتكۈزۈلدى. شۇندىن باشلاپ ئەرلەر مۇسابىقىلىشىپ مېڭىش تۈرى، ئولىمپىك مۇسابىقە تۈرلىرى ئىچىگە قوشۇلدى. 1979ـ يىلى 9ـ نوۋەتلىك دۇنياۋى مۇسابىقىلىشىپ مېڭىش لوڭقا تالىشىش يىغىنىدا ئاياللارنىڭ 5 كىلومېتىرغا مۇسابىقىلىشىپ مېڭىش تۈرى كىرگۈزۈلدى. 1980ـ يىلى خەلقارا يېنىك ئاتلېتىكا بىرلەشمىسى ئاياللارنىڭ 5ـ10 كىلومېتىرغا مۇسابىقىلىشىپ مېڭىش، دۇنياۋى رېكورتىنى ئېتىراپ قىلىدىغانلىقىنى جاكالىدى.

بۇ ھەرىكەت XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۆلىتىمىزگە كىردى. 1904ـ يىلى شاڭخەيدە تۇنجى مۇسابىقە ئۆتكۈزۈلدى. پەقەت ئازاتلىقتىن كېيىنلا بۇ ھەرىكەت ئاممە ئىچىدە قانات يېيىشقا، نەتىجىسى ئۆرلەشكە باشلىدى. 1983ـ يىلى دۇنياۋى مۇسابىقىلىشىپ مېڭىش لوڭقا تالىشىش مۇسابىقىسىدە دۆلىتىمىز ئاياللىرى 10 كىلومېتىرغا كوللېكتىپ مېڭىشتا دۇنيا چېمپىيونلۇقىنى، يولداش چۇ يۈكچۇ شۇ ھەرىكەتنىڭ (يەككە) چېمپىيونلىقىنى قولغا كەلتۈردى. 1981ـ، 1983ـ يىللىرى دۆلىتىمىز مېڭىش تەنھەرىكەتچىلىرى ئاسىيا رېكورتىنى كۆپ قېتىم يېڭىلىدى. دۇنيانىڭ مۇسابىقىلىشىپ مېڭىش نەتىجىسىگە تەسىر كۆرسەتتى.

1 ـ جەدۋەل

گۇرۇپپا	ھەرىكەت تۈرى	دۆلىتىمىز: ياخشى نەتىجە	دۆلىتىمىز: رېكورت	خەلقارا: ياخشى نەتىجە	خەلقارا: رېكورت
ئەرلەر	20Km	1 : 27'02"2 △	1 : 29'18"1	1 : 18'29" (مېكسىكا)	1 : 20'06"8
	50Km	4 : 03'02" △	5 : 1'	3 : 37'36" (سوۋېت)	3 : 41'39"
ئاياللار	5Km		22'51"	22'45" (سوۋېت)	22'11"01
	10Km		45'13"4 ☆	45'13"4 (جۇڭگو)	46'42"6

ئەسكەرتىش: ☆ دۇنيا رېكورتىنى، △ ئاسىيا رېكورتىنى كۆرسىتىدۇ.

2. قىسقا ئارىلىققا يۈگۈرۈش ھەركىتى

قىسقا يۈگۈرۈش قەدىمدىن تارتىپ ئولىمپىك مۇسابىقىسىنىڭ ئاساسى ھەركەت تۈرى بولۇپ كەلگەن. مىلادىدىن بۇرۇنقى 776- يىلى ئۆتكۈزۈلگەن 1- نۆۋەتلىك ئولىمپىك تەنھەركەت يىغىنىدا 192.27 مېتىر ئارىلىققا تۈز يۈگۈرۈش بويىچە مۇسابىقە ئېلىپ بېرىلغان. ئۇ ۋاقىتتا يۈگۈرۈش يولىدا سىزىق يوق ئىدى. پەقەت يۈگۈرۈشكە چىقىش نۇقتىسىغا بىر يېرىم مېتىر چوڭلۇقتىكى تاش قويۇلغان بولۇپ، شۇ تاشقا پۇتىنى تىرەپ، ئۆرە تۇرۇپ يۈگۈرۈشنى باشلىغان. كېيىنچە يۈگۈرۈش نۇقتىسىغا پۇتىنى تىرەش ئورۇنى كولاپ (1887- يىلى) زوڭ ئولتۇرۇپ يۈگۈرۈش بارلىققا كەلدى. 1927- يىلى يۈگۈرۈشكە چىقىش ئەسۋابى ئىجاد قىلىندى. ئۇنى 1936- يىلدىكى 11- نۆۋەتلىك ئولىمپىك يىغىنىدا رەسمى قوللىنىشقا رۇخسەت قىلىندى. 1894- يىلدىكى بىر قېتىملىق خەلقارالىق مۇسابىقىدا 100m غا يۈگۈرۈش ئېلىپ بېرىلىپ، 11.'2 لىك دۇنيا رېكورتى يارىتىلدى. ھازىر 9″9 غا تەرەققى قىلدى.

1900- يىلى 200m غا يۈگۈرۈش مۇسابىقە تۈرىگە كىرگۈزۈلۈپ 2″ 22 لىك رېكورت يارىتىلدى. ھازىر 82″19 گە تەرەققى قىلدى. 1896- يىلى 400m گە يۈگۈرۈش مۇسابىقە تۈرىگە كىرگۈزۈلۈپ، 2″54 لىك نەتىجە يارىتىلدى. ھازىر 86″43گە تەرەققى قىلدى. ئاياللارنىڭ قىسقا ئارىلىققا يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى 1928- يىلدىكى 9- نۆۋەتلىك ئولىمپىك يىغىنىدىن باشلاندى. ئۇ چاغدىكى 100m رېكورت 2″12 بولۇپ، ھازىر 77″10 گە تەرەققى قىلدى. 1948- يىلى ئاياللارنىڭ 200m غا يۈگۈرۈش تۈرى مۇسابىقە ئىچىگە كىرىپ، 2″24 لىك رېكورت يارىتىلدى. ھازىر 71″21گە تەرەققى قىلدى. 1922- يىلى ئاياللار 400m گە يۈگۈرۈش تۈرى مۇسابىقە ئىچىگە كىرگۈزۈلۈپ، ″10 1لىك رېكورت يارىتىلدى. ھازىر 99″47گە تەرەققى قىلدى. دۆلىتىمىزنىڭ قىسقا ئارىلىققا يۈگۈرۈش ھەركىتى ئازاتلىقتىن كېيىن زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. كونا جۇڭگونىڭ 100m غا يۈگۈرۈش بويىچە 7″ 10 لىك رېكورتى 1958 - يىلى بۇزۇپ تاشلانغاندىن باشقىلىرى 1950- يىلىنىڭ باشلىرىدا يېڭىلاندى. 2- جەدۋەل

جەدۋەل 2 . (قولدا ئېلىنغان سائەت)

گۇرۇپپا	[illegible] تۈرى	ئازاتلىقتىن ئىلگىرى	ئازاتلىقتىن كېيىن
ئەر	100	10 ″7	10 ″
ئەر	200	22 ″	20 ″8
ئەر	400	50 ″7	47 ″3
ئايال	100	13 ″2	11 ″5
ئايال	200	27 ″5	24 ″2

ئىلمىمىزنىڭ قىسقا ئارىلىقتا يۈگرەش ھەرىكىتىنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسى، ھەرىكەت نەتىجىسى داۋاملىق ياخشىلىنىشى شەرت. گەرچە بەزى تۈرلەر نەتىجىسى ئاسىيا، خەلقارادا كۆرۈنگەن بولسىمۇ پەرق يەنىلا چوڭ. 3- جەدۋەل

جەدۋەل 3 . (ئېلېكترونلۇق سائەت)

گۇرۇپپا	ھەرىكەت تۈرى	جۇڭگو	دۇنيا
ئەر	100m	10″5	9″93
〃	200m	21″04	19″72
〃	400m	47″30	43″86
ئايال	100m	11″95	10″77
〃	200m	24″41	21″71
〃	400m	54″91	47″99

3. كۆچ ئۇلاپ يۈگرەش ھەرىكىتى

كۆچ ئۇلاپ يۈگرەش— XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى رەسمىي مۇسابىقە تۈرىگە كىرگۈزۈلدى. دەسلەپكى بەلگىلىمىدە 20m ئىچىدە كالتەك قوبۇل قىلغۇچى ئورنىدا جىم تۇرۇپ، كالتەكنى قوبۇل قىلىپ بولغاندىن كېيىن يۈگرەشكە چىقىش يولغا قويۇلغان ئىدى. ھازىرقى ئۇسۇل: كالتەك قوبۇل قىلغۇچى كالتەك ئالمىشىش رايونىنىڭ ئالدىنقى 10m دا تەييارلىق يۈگرەشنى باشلاشقا، كالتەك ئالمىشىش رايونىنىڭ ئىچىدىكى ھەر قانداق ئورۇندا كالتەك قوبۇل قىلىشقا بولىدىغان بەلگىلىمە بارلىققا كەلدى.

1912- يىلى 4 × 100m، 4 × 400m كۆچ ئۇلاپ يۈگرەش رەسمىي مۇسابىقە تۈرى بولۇپ قوشۇلدى. نەتىجىسى ئايرىم - ئايرىم 42′2 ۋە 316″7 بولدى. ھازىر 38″03، 1″56″2 گە تەرەققىي قىلدى. 1928- يىلى 4 × 100m كۆچ يۈگرەش مۇسابىقە تۈرىگە قوشۇلدى. نەتىجە 48″4، ھازىرقى نەتىجە 42″5.

1982- يىلى ئاياللار 4 × 400m كۆچ ئۇلاپ يۈگرەش مۇسابىقە تۈرىگە كىرگۈزۈلدى. ھازىرقى نەتىجىسى 2″10″ 3 سېكۇنتتىن ئېشىپ كەتتى.

كونا جۇڭگودىكى ھەر قېتىملىق مۇسابىقىدە تاكى 1924- يىلغىچە 880m ، يېرىم ئېنگىلىز

مېلى، بىر ئېنگلىز مىلى ئارىلىقتىكى مۇسابىقە ئۆتكۈزۈلدى. 1924- يىلى 4 × 200m، 4 × 400m كۆچ ئۇلاپ يۈگۈرۈش، 1933- يىلى 4 × 100m كۆچ ئۇلاپ يۈگۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى. ئازاتلىقتىن كېيىن، ئەرلەر 4 × 100m، 4 × 400m، ئاياللار 4 × 100m، 4 × 400m ۋە ئۆسمۈرلەرنىڭ 4 × 200m لىق كۆچ ئۇلاپ يۈگۈرۈش ھەرىكىتى تولۇق ئېلىپ بېرىلدى. بۇ دوستلۇق، ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرىدىغان، بەدەننى ئاكتىپ چېنىقتۇرىدىغان كوللېكتىپ ھەرىكەتكە ئايلاندى.

4. ئوتتۇرا ئۇزۇن ئارىلىقتا يۈگۈرۈش ھەرىكىتى

بۇ ھەرىكەتنىڭ تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، قەدىمقى ئولىمپىك تەنھەرىكەت يىغىنىدا ئۇزۇن ئارىلىقتا يۈگۈرۈش بويىچە بەسلىشىش ئېلىپ بېرىلغان ئىكەن. ئۇ چاغدىكى ئارىلىق تارىخى خاتىرىلەردە كۆرسىتىلىشىچە: 4.6 Km بولغان. ھازىرقى زامانىدىكى ئوتتۇرا ئۇزۇن ئارىلىقتا يۈگۈرۈش دەسلەپ ئەنگلىيىدە باشلانغان بولۇپ، XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا 1 ۋە 4 ئېنگلىز مىلىدىن 100 ئېنگلىز مىلى ئۇزۇنلۇقتا، 1850- يىللىرىغا كەلگەندە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئارىسىدا، 1 ۋە 2 ئېنگلىز مىلى ئۇزۇنلۇقتا يۈگۈرۈش مۇسابىقىلىرى ئۆتكۈزۈلگەن. 1896- يىلى 1- نۆۋەتلىك ھازىرقى زامان ئولىمپىك يىغىنىدا، ئەرلەرنىڭ 800m، 1500m گە يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى ئېلىپ بېرىلدى. 1912- يىلى 5- نۆۋەتلىك ئولىمپىك يىغىنىدا، 5000m 10.000m گە يۈگۈرۈش مۇسابىقىغا قوشۇلدى.

ئاياللارنىڭ ئوتتۇرا ئۇزۇنلۇقتا يۈگۈرۈش ھەرىكىتى كېيىنرەك قوشۇلدى. 1928- يىلى 9- نۆۋەتلىك ئولىمپىكتا 800m گە يۈگۈرۈش (ئارىلىقتا مەلۇم مەزگىل توختاپ قالدى. 1960- يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.) 1972- يىلى 20- نۆۋەتلىك ئولىمپىكىدا، 1500m گە يۈگۈرۈش، 3000m گە يۈگۈرۈش بولسا 1977- يىلقى 1- نۆۋەتلىك خەلقارا لوكقا تاللىنىش يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقە يىغىنىدا قوشۇلدى. ھازىر 5000m—10.000m گە يۈگۈرۈش بويىچە ئايرىم خەلقارالىق مۇسابىقىلار ئۆتكۈزۈلگەن بولسىمۇ، خەلقارالىق يېنىك ئاتلېتىكا رېكورتىغا ھېساپلانمىدى.

ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا ئۇزۇن ئارىلىقتا يۈگۈرۈش ھەرىكىتى (خەلقارادا ئومۇملىشىشقا ئەگىشىپ) نەتىجىسىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ئازاتلىقتىن ئىلگىرى 1910-، 1924- يىلغىچە 1-5 ئېنگلىز مىلىغا يۈگۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان. 1924- يىلىدىن كېيىن ئېنگلىز مىلى بويىچە يۈگۈرۈش بىكار قىلىنىپ، 500m، 800m، 5000m يۈگۈرۈش بارلىققا كەلدى. 1930- يىلى 10.000m قوشۇلدى. ئەمما كونا جۇڭگودا بۇ ھەرىكەتكە تولۇق ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىكتىن نەتىجە ناھايىتى تۆۋەن ئىدى. ئازاتلىقتىن كېيىن خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەمخورلۇقى ئاستىدا، خەلقنىڭ ماددى، مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك ئۆستى، خەلقارا سەۋىيە بىلەن سېلىشتۇرغاندا كۆپ ئارقىدا تۇرىدۇ.

دۇنيا	ئازاتلىقتىن كېيىن	ئازاتلىقتىن ئىلگىرى	ھەركەت تۈرى	
1′41″73 (ئەنگلىيە)	1′48″45	2²2	800	ئەرلەر
3′30″17 (″)	3′44″02	4′11″1	1500	
7′32″1 (كېنىيە)	8′11″09	9′57″3	3000	
13′0″42 (ئەنگلىيە)	13′51″22	16′08″	5000	
27′22″5 (كېنىيە)	19′0768	32′47″	10000	
1′53″28 (چېخوسلوۋاكىيە)	2′05″07		800	ئاياللار
3′52″47 (سوۋېت ئىتتىپاقى)	4′19″88		1500	
8²26″78 (″)	9′19″59		3000	

5 . بارىردىن ئاتلاپ يۈگرەش ھەركىتى

بۇ ــ ئىنساننىڭ توساقتىن ئاتلاش قابىلىيىتى ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ، ئۆزگەرتىلگەن ھەركەت شەكلىدۇر. ئۇ ئاۋال ئەنگلىيىدە، XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەيدانغا كەلگەن. كىشىلەر دەسلەپ، يەردىكى تەبىئىي توساقلاردىن ئاتلاپ ئۆتكەن. كېيىن يەرگە ئىككى تال ياغاچ كۆمۈپ، ئۈستىگە بىر تال لىم ياتقۇزۇپ ئاتلاپ ئۆتكەن. بىراق يۇقۇرقى ئىككى خىل توساق ھەركەت قىلمايدىغان بولۇپ، تەنھەركەتچىلەر پۇتلىشىپلا كەتسە ئاسان زەخىملىنىش كورۇلۇپ تۇرغانلىقىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەرگە كۆمۈلمەيدىغان ھەركەتچان "T" شەكىللىك توساق ئىجات قىلىنغان.

1860 ـ يىلى ئەنگلىيىدە بارىردىن ئاتلاپ ئۆتۈش يىڭنىك ئاتلېتىكا تۈرىگە كىرگۈزۈلدى. ئارىلىقىنى 120م، بارىر جازىسىنىڭ ئېگىزلىكىنى 3.5 چى، بارىرلار ئارىلىقىنى 10m قىلىپ بەلگىلىدى. 1890 ـ يىلى خەلقارا تەنتەربىيە تەشكىلى ئېنگىلىزچە ئۆلچەمنى مېتىرغا ئۆزگەرتتى. شۇنىڭ بىلەن بارىردىن ئاتلاپ يۈگرەش ئارىلىقى 110m، بارىر جازىسىنىڭ ئېگىزلىكى 1.067m ، ئارىلىقى 9.14m بولدى. 1935 ـ يىلى ھازىرقى "L" شەكىللىك بارىر كەشىپ قىلىندى. 1837 ـ يىلى ئەنگلىيىدە بارىردىن ئاتلاپ يۈگرەش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن رەسمىي مۇسابىقە تۈرى قىلىپ بېكىتىلمىگەن. 1836 ـ يىلى 1 ـ نۆۋەتلىك ئولىمپىك يىغىنىدا، ئارىلىق 100m تىزىلغان بارىر جازىسى 8 تال. بارىر ئېگىزلىكى 1m بولغان بارىردىن ئاتلاپ يۈگرەش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۈپ نەتىجىسى 17″6 بولغان ئىدى. 1900 ـ يىلى 2 ـ نۆۋەتلىك ئولىمپىكدا، بارىر ئارىلىقى 110m قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ ئاتلاش تېخنىكىسىدا، ئالدىنقى پۇتنى ئايلاندۇرۇپ ئۆتۈش، تىزلاپ ئۆتۈشكە ئۆزگەرتىلىپ، نەتىجە بىردىنلا 15″4 كە تەرەققىي قىلغان. ھازىر 12″93 گە تەرەققىي قىلدى، 400m

Altun0q

لىق بارىردىن ئاتلاپ يۈگرەش 1888 ـ يىلى 1 ـ قېتىم فرانسىيىدە مۇسابىقە ئۆتكۈزۈلۈپ بارىر جازىسىنىڭ ئېگىزلىكى 76.2 سانتىمېتىر بولغان. 1900 ـ يىلى 2 ـ نۆۋەتلىك ئولىمپىكدا 400m بارىردىن ئاتلاپ يۈگرەش مۇسابىقە تۈرىگە رەسمىي كىرگۈزۈلگەن. بارىر جازىسىنىڭ ئېگىزلىكى يەنىلا 76.2 سانتىمېتىر بولدى. 1 ـ بولغان تەنھەركەتچىنىڭ نەتىجىسى 57″6 بولغان. 1904 ـ يىلى 3 ـ نۆۋەتلىك ئولىمپىكدا، بارىر جازىسىنىڭ ئېگىزلىكى 91.4 سانتىمېتىرلىق ئۆلچەم بىلەن 400m بارىردىن ئاتلاپ يۈگرەش ئېلىپ بېرىلدى. هازىر نەتىجە 47″02 غا تەرەققى قىلدى.

ئاياللارنىڭ بارىردىن ئاتلاپ يۈگرىشى كېيىنرەك باشلاندى.

1932 ـ يىلى 10 ـ نۆۋەتلىك ئولىمپىكتا، 80m بارىر، نەتىجە 11″7 بولدى. كېيىن 10″2 غا تەرەققى قىلدى. 1967 ـ يىلى 80m بارىر ئۇزۇنغا 100m ئارىلىقتىكى بارىردىن ئاتلاپ يۈگرەش بەلگىلەندى. 1980 ـ يىلى نەتىجە 12″36 گە تەرەققى قىلدى. 1973 ـ يىلى ئاياللار 400m بارىردىن ئاتلاپ يۈگرەش رەسمىي مۇسابىقە تۈرىگە كىرگۈزۈلدى ھەمدە ئەرلەر 400m بارىر ئارىلىقى قوللىنىلدى. لېكىن بارىر ئېگىزلىكى 76.22 سانتىمېتىر قىلىپ بېكىتىلدى. دۇنيا هازىرقى رېكورتى 54″02 بولماقتا.

ئېلىمىزدە 1900 ـ يىللىرى بەزى كىشىلەر بارىردىن ئاتلاش مەشىقى بىلەن شۇغۇللانغان. 1910 ـ يىلىغا كەلگەندە رەسمىي مۇسابىقە تۈرى بولۇپ قوشۇلدى. 1933 ـ يىلى ئەرلەر 400m، ئاياللار 80m بارىر مۇسابىقىسى رەسمىي قوشۇلدى. ئازاتلىقتىن كېيىن بارىردىن ئاتلاپ يۈگرەش ھەركىتى تېز سۈرئەت بىلەن تەرەققىي قىلدى. 1964 ـ، 1965 ـ يىللىرى ئەرلەر 110m، ئاياللار 80m بارىردا ئەر ـ ئايال 5 نەپەر تەنھەركەتچى شۇ يىلقى خەلقارا ئالدىنقى 10 ـ لەر ئىچىگە كىردى. 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە نەتىجىدە كۆرۈنەرلىك چېكىنىش يۈز بەردى. نۆۋەتتىكى بارىردىن ئاتلاپ يۈگرەشنىڭ ھەر خىل نەتىجىسى تۆۋەندىكىچە:

ئەر ـ 110m ـ 14″10 ـ (ئېلېكترونلۇق سائەت)
ئەر ـ 400m ـ 50″96 ـ (″ ″)
ئايال ـ 100m ـ 13″68 ـ (″ ″)
ئايال ـ 400m ـ 58″81 ـ (″ ″)

6 . توساقتىن ئاتلاپ يۈگرەش ھەركىتى

توساقتىن ئاتلاپ يۈگرەش يېنىك ئاتلېتىكا ھەركىتى ئىچىدىكى ئۇزۇنغا يۈگرەش بىلەن توساقتىن ئۆتۈش ئۈز ئارا بىرلەشتۈرۈلگەن ئەرلەر ھەركىتى پۈتۈن مۇسابىقە جەريانىدا 28 قېتىم توساقتىن، 7 قېتىم سۇ كۆلچىكىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. (بىر ئايلىنىشتا 4 توساقتىن، 1 سۇ كۆلچىكىدىن ئۆتىدۇ).

1900 ـ يىلى 2 ـ قېتىملىق ئولىمپىكدا، توساقتىن ئۆتۈش مۇسابىقىسى ئېلىپ بېرىلغان. ئۇ چاغدا پۈتۈن مۇساپە 2500 m ئىدى. 1908 ـ يىلى 4 ـ قېتىملىق ئولىمپىكدا، پۈتۈن مۇساپە 3200m گە ئۆزگەردى. 1920 ـ يىلى 3000m غا مۇقىملاشتى. تۇنجى قېتىملىق دۇنيا رېكورتى 84″96 خەلقارا يېنىك ئاتلېتىكا بىرلەشمىسى تەرىپىدىن ئېلان قىلىنىپ، هازىر 804″4 گە تەرەققى قىلدى.

بۇ ھەرىكەت ئازاتلىقتىن ئىلگىرى ئېلىمىزدە قانات يايمىغان. مۇسابىقە ئۆتكۈزۈلمىگەن، 1956 ـ يىلى ئاندىن ئاتلېتىكا ھەرىكىتى ئىچىگە كىرگۈزۈلدى. تۇنجى نەتىجە ـــ 953″6 بولدى. ھازىر 839″86 گە تەرەققىي قىلدى. بەزى دۆلەتلەردە ئۆسمۈرلەرنىڭ 2000m ئارىلىقتىن توساقتىن ئۆتۈپ يۈگرەش (23 قېتىم توساقتىن، 5 قېتىم سۇ كۆلچىكىدىن ئۆتىدۇ) مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى.

7 . ئېگىزگە سەكرەش ھەرىكىتى

بۇ تارىخى ئۇزۇن ھەرىكەت. قەدىمقى گىرىتسىيىلىكلەر دۆمبىسىگە تاش يۈدۈپ، ئېگىز سەكرەشتە بەسلىشىش ئېلىپ بارغان. ئەمما ئۇ زامان ئولىمپىك يىغىنىدا، مۇشۇ ھەرىكەتنىڭ مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلمىگەن. 1774 ـ يىللىرى گېرمانىيە مەكتەپلىرىدە ئېگىز سەكرەش مەشىقى ئېلىپ بېرىلغان. كېيىنرەك ئەنگلىيە ئېگىز سەكرەشنى گىمناستىكا مەزمۇنى ئىچىگە قوشۇپ، مۇسابىقە ئېلىپ بارغان. 1827 ـ يىلى ئەنگلىيىلىك تەنھەرىكەتچى، ئۇ دۇلدىن كېلىپ تىزىنى بېقىپ 1.57 m دىن سەكرىگەن. 1864 ـ يىلى ئاتلاپ ئۆتۈش شەكلى ئىجات قىلىنىپ، ئەنگلىيىلىكلەر 1.93m نەتىجە ياراتتى. 1887 ـ يىلى كىرىلىپ ئاتلاپ ئۆتۈش ھەرىكىتى ئىجات قىلىنىپ، ئامېرىكىلىقلار 1.93 دىن سەكرىدى. 1895 ـ يىلى ئامېرىكىلىقلار قايچىلاپ ئاتلاش شەكلى ئارقىلىق 1.95m دىن سەكرىدى . 1912 يىلى ئامېرىكىلىقلار دومىلاپ سەكرەش شەكلى ئارقىلىق 2.01m نەتىجە ياراتتى. 1930 ـ يىلى قۇچاغلاش شەكلى ئارقىلىق 2.07 m نەتىجە ياراتتى.1978ـ يىلى 2.34 غا يەتتى. 1956 ـ يىلى ئارقىچە ئۆتۈش شەكلى بارلىققا كەلدى. 1983ـ يىلى ئېلىمىز تەنھەرىكەتچىسى جۇ جيەنخۇا 2.38m دىن سەكرەپ دۇنيا رىكورتىنى ياراتتى.

ئاياللار ئېگىز سەكرىشى 1928 ـ يىلى باشلاندى. كانادالىق ئايال 1.57m سەكرەپ تۇنجى دۇنيا رىكورتىنى ياراتتى. ھازىر 2.40m غا يەتتى.

ئېلىمىز تەنھەرىكەتچىلىرىنىڭ ئازاتلىقتىن ئىلگىرى ئېگىز سەكرەش نەتىجىسى (1.87m)ناھايىتى تۆۋەن ئىدى. (ئاياللارنىڭ 1.40) ئازاتلىقتىن كېيىن بۇ ھەرىكەت خەلق ئاممىسى، ياش ئۆسمۈرلەر قىزىقىدىغان ھەرىكەت بولۇپ قالدى. 1957 ـ يىلى ۋە 1970 ـ يىلى ئەر ـ ئايال ئېگىزگە سەكرەش رىكورتىنى 2.29(ئەر)، 1.77(ئايال) نەتىجە بىلەن يېڭىلىدى.1956 ـ يىلى بەش ئايال تەنھەرىكەتچى ئېگىز سەكرەش بويىچە دۇنيا 10 ـ لەر قاتارىغا ئۆتتى. 1983 ـ يىلى جۇ جيەنخۇا ئىككى قېتىم 2.37 ـ 2.38 نەتىجە بىلەن دۇنيا رىكورتىنى ياراتتى.

ئېلىمىزنىڭ ئېگىز سەكرەش تېخنىكىسى تېز ئۆستى. مەسىلەن: ئامېرىكا ئەرلىرىنىڭ ئېگىز سەكرەش نەتىجىسى2m دىن2.29m غا يېتىش ئۈچۈن 60 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىنغان بولسا، ئېلىمىز ئەرلىرىنىڭ 2.38m گە يېتىش ئۈچۈن 14 يىل ۋاقىت كەتتى.

ئامېرىكا ئاياللىرىنىڭ ئېگىز سەكرىشى 1.47m دىن1.82m گە يېتىش ئۈچۈن 30 يىل ۋاقىت كەتتى.بىزگە 15 يىل ۋاقىت كەتتى.

8 . يىراققا سەكرەش ھەرىكىتى

بۇ تارىخى ئەڭ ئۇزۇن ھەرىكەت. گىرىتسىيىلىكلەر (1.35 ـ 7.70) مەلۇم ئېغىرلىقتىكى نەرسىلەرنى يۈدۈپ يىراققا سەكرەشنى مەشىق قىلغان.ئۇ زامان ئولىمپىك يىغىنىدا 5 خىل ئومۇمىي ماھا-

رەتلىك ھەرىكەت مۇسابىقە تۈرىنىڭ مۇھىم قىسمى قىلىنغان. 1864 ـ يىلى ئەنگلىيىدە كۆپ قېتىم ئېلىپ بېرىلغان مۇسابىقە نەتىجىسى 5.48m، 1900 ـ يىلى 20cm لىق قاڭقىش تاختىسىغا تېپىپ سەكرەش غا ئىندىگە ئايلانغان. ئەنگلىيىلىك تەنھەرىكەتچى 7.61m نەتىجە بىلەن دۇنيا تۇنجى رېكورتىنى ياراتقان. 1920 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئېچىلىپ سەكرەش پەيدا بولغان. 1931 ـ يىلى ياپون تەنھەرىكەتچىسى نەنبوي 7.98m سەكرەپ دۇنيا رېكورتىنى ياراتقان. (ئاسىيانىڭ 1 ـ ئادىمى بولغان) 1935 ـ يىلى ئامېرىكىلىق ئاۋېيىسى تۈگۈلۈپ سەكرەشنى قوللىنىپ، 8.13m غا سەكرەپ دۇنيا رېكورتى ياراتقان. 1968 ـ يىلى ئامېرىكا تەنھەرىكەتچىسى بىمگىيۇ (بىمگۇ) ئارىلاشما شەكىل بويىچە 8.90 m غا سەكرەپ دۇنيا رېكورتىنى ياراتقان.

ياپونىيىلىك دابەن 5.98m نەتىجە بىلەن ئاياللارنىڭ دەسلەپكى دۇنيا رېكورتىنى ياراتقان. يىراققا سەكرەش 1948 ـ يىلدىكى 10 ـ نۆۋەتلىك ئولىمپىكىدا، رەسمى مۇسابىقە تۈرىگە قوشۇلغان. ھازىر دۇنيا يىراققا سەكرەش رېكورتى 7.27 m دىن ئېشىشقا قاراپ تەرەققى قىلماقتا.

ئېلىمىز تەنھەرىكەتچىلىرىنىڭ يىراققا سەكرەش نەتىجىسى.

جىنسى	ئازاتلىقتىن بۇرۇن	ئازاتلىقتىن كېيىن
ئەرلەر	6.91m (1933 ـ يىلى)	8.14m
ئاياللار	5.06m (1935 ـ يىلى)	6.44m

9 . ئۈچ تاقلاپ سەكرەش ھەرىكىتى

بۇ ھەرىكەتنىڭ تارىخى كىيىنرەك. بۇ ھەرىكەت 1896 ـ يىلى 1 ـ نۆۋەتلىك ئولىمپىكىدا مۇسابىقە تۈرىگە قوشۇلدى. ئامېرىكا تەنھەرىكەتچىسى 13.71m بىلەن دۇنيا رېكورتىنى ياراتتى. تەرەققىيات جەريانىدا، بىرازىلىيە تەنھەرىكەتچىسى ئولىيوۋىيا (1972 ـ يىلى)17.89m غا سەكرەپ دۇنيا رېكورتىنى ياراتتى. (بۇ تەنھەرىكەتچى ئەترابلىق چېنىققان بولۇپ، ئۇنىڭ بوي ئېگىزلىكى1.89cm، ئېغىرلىقى 70kg 100m تېزلىكى 4" 10، يىراققا سەكرەش نەتىجىسى 8.20 m).

بۇ ھەرىكەت ئېلىمىزدە 1914 ـ يىلى 10 خىل ماھارەتلىك ھەرىكەت قاتارىغا قوشۇلغان. ئازاتلىقتىن بۇرۇنقى نەتىجە 14.36m بولسا، ئازاتلىقتىن كېيىن 17.34 m غا يەتتى.

10 . ياغاچ تايىنىپ ئېگىزگە سەكرەش ھەرىكىتى

بۇ ھەرىكەت ـ قەدىمقى ياغاچ تايىنىپ ئېگىز سەكرەش ھەرىكىتىدىن ئۆزگەرگەن. قەدىمقى زامان كىشىلىرى ياغاچ بادرا، بامبۇك بادرىسىغا تايىنىپ، ئۇستەڭ ـ جىلغىلاردىن ئاتلاپ ئۆتكەن. ھەربى قوشۇنلاردا ياغاچ تايىنىپ، ئۇرۇش توساقلىرىدىن ئاتلاپ ئۆتۈش مەشىق قىلدۇرۇلغان. ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا گېرمانىيە مەكتەپلىرى بۇ ھەرىكەتنى تەنتەربىيە دەرسلىكى ئىـ X IX

چېگە كىرگۈزۈلگەن. XIX ئەسىردە ياۋروپادىكى بەزى دۆلەتلەردە بۇ ھەرىكەتنىڭ مۇسابىقىلىرى ئېلىپ بېرىلىپ، (1817 ـ يىلى) 2.92m لىق رېكورت بارلىققا كەلگەن. بۇ چاغدا تايىنىش ياغىچىنىڭ ئۇچىغا ئىشتىك (نەيزە ئۇچى) بېكىتىپ يەرگە سانجىپ، ياغاچقا تايىنىپ ئېسىلىپ يۇقىرىغا ئۆرلەپ توغرا بالداقتىن ئۆتۈش قوللىنىلغان. 1889 ـ يىلى قولنى ئالماشتۇرۇپ يۇقىرى ئۆرلەش چەكلەندى. 1906 ـ يىلى ياردەمچى يۈگرەپ بەدىنى كۆتۈرۈپ ئۆتۈش ھەرىكىتى قوللىنىلىپ 3.78m لىق رېكورت يارىتىلدى. 1909 ـ يىلى بامبۇك بادرىسى قوللىنىلدى. 1912 ـ يىلى 4.02m لىق رېكورت يارىتىلدى. 1924 ـ يىلى ياغاچ ئورەكتىن پايدىلىنىش قوللىنىلدى. 1942 ـ يىلى 4.77m لىق رېكورت يارىتىلدى. 1930 ـ يىلى مېتال بادرا ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. 1961 ـ يىلى 4.83m لىق رېكورت يارىتىلدى 1948 ـ يىلى خېمىيىلىك نىلوڭ بادرا ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. ئۇنى خەلقارا يېنىك ئاتلېتىكا بىرلەشمىسى 1962 ـ يىلدىن باشلاپ رەسمىي قوللىنىشنى ماقۇللىدى.

1960 ـ يىلى خېمىيىلىك كۆلچەك باسالدى. شۇنىڭ بىلەن ياغاچ تايىنىپ ئېگىزگە سەكرەش ھەرىكىتى تېز راۋاجلاندى. ھازىرقى دۇنيا رېكورتى 5.78m غا يەتتى.

ئېلىمىزنىڭ بۇ ھەرىكەت بويىچە تۇنجى رېكورتى (1911 ـ يىلى) 2.75m ـ 4.015m بولۇپ ئازاتلىقتىن كېيىنكىسى 4.58m.

11 . چۆيۈن توپ ئېتىش ھەرىكىتى

قەدىمقى تەنھەرىكەت يىغىنلىرىدا چۆيۈن توپ ئېتىش مۇسابىقە تۈرى بولمىغان. 1340 ـ يىلدىن كېيىن چۆيۈن توپ ئېتىش مۇسابىقە تۈرى مەيدانغا كەلگەن. ئەسكەرلەر زەمبىرەكنىڭ يۇمىلاق شار ئوقلىرىنى، يۇمىلاق تاشلارنى ئېتىشتا بەسلەشكەن. شارسىمان ئوقنىڭ ئېغىرلىقى 16 جىڭ بولغان. كېيىنرەك مېتالدىن 7.257 كىلوگىرام ئېغىرلىقتىكى يۇمىلاق شارسىمان توپ ياساپ، ئېتىش مەشىقى ۋە مۇسابىقىسى ئېلىپ بېرىلغان. 1975 ـ يىلى چۆيۈن توپنىڭ ئېغىرلىقى 7.260 كىلوگىرام قىلىپ بېكىتىلىپ، ئەرلەرنىڭ ئېتىش ئۆلچىمى قىلىندى. بۇ خىلى ئۇزۇن داۋاملاشقان تەنھەرىكەت خىلى. ئۇ دەسلەپ، بەدەن ئېغىرلىقىنى ئاساس قىلىپ ئېتىش، كېيىن ياردەمچى يۈگرەپ كېلىپ ئېتىش، مەلۇم دائىرىنىڭ ئىچىدە تۇرۇپ ئېتىش، ئاخىرىدا، دىئامېتىرى 2.135m لىق چەمبەر ئىچىدە ئېتىش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن ئېلىپ بېرىلدى ۋە توپ چۈشۈرۈش بۇلۇڭ گىرادۇسى بەلگىلەندى. (دەسلەپ 90 گىرادۇس 60، 45، ھازىر 40 گىرادۇسلۇق يەلپۈگۈچسىمان توپ چۈشۈرۈش كېلىپ چىقتى) چۆيۈن توپ ئېتىش تېخنىكىسىمۇ كۆپ قېتىم ئۆزگەرتىلدى. دەسلەپ ئىككى قولنى ئالماشتۇرۇپ ئېتىش، نەتىجىدە ھەر ئىككى قولدا ئېتىلغان چۆيۈن توپ ئارىلىقىنى قوشۇپ خۇلاسە چىقىرىش يولغا قويۇلدى.

XIX ئەسىرنىڭ بېشىدىلا ئەنگلىيىلىكلەر بۇ ھەرىكەتنى يېنىك ئاتلېتىكا ھەرىكىتىنىڭ بىر تۈرى قىلىپ قوشقان ئىدى. 1886 ـ يىلى 10.62m لىق تۇنجى رېكورت بارلىققا كەلدى. ئۇزاق ئۆتمەي باشقا دۆلەتلەردىمۇ چۆيۈن توپ ئېتىش مەشىقى ئېلىپ بېرىلدى. 1896 ـ يىلى 1 ـ نۆۋەتلىك ئولىمپىكتا 11.22 m لىق نەتىجە يارىتىلىپ بۇ ھەرىكەت رەسمىي مۇسابىقە تۈرىگە كىرگۈزۈلدى. ئاياللارنىڭ چۆيۈن توپ ئېتىش مۇسابىقىسى 1948 ـ يىلى 10 ـ نۆۋەتلىك ئولىمپىكدا باشلاندى. (نەتىجە 13.75m)

1953 ـ يىلى ئامېرىكا تەنھەرىكەتچىسى ئارقىغا پۇت سىرىلدۇرۇپ ئېتىش شەكلىنى قوللىنىپ،

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

18m دىن ھالقىپ ئۆتتى. كېيىن ئامېرىكىلىق ئالى مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى شۇ خىل ئېتىش شەكلى ئارقىلىق (1960 ـ يىل) 21.78m قا يەتكۈزدى. ھازىرقى دۇنيا رىكورتى 22.22m ، ئاياللارنىڭ 22.55m بولۇپ، ھەر ئىككى يۇقۇرى رىكورتى دېموكراتىك گېرمانىيە تەنھەركەتچىلىرى قولىغا كەلتۈرگەن.

ئېلىمىزنىڭ ئازاتلىقتىن ئىلگىرى ئەرلەر رىكورتى 13.26m ، ئاياللار (8 جىڭلىق) 10.97m ئىدى. ئازاتلىقتىن كېيىن (ھازىر) ئەرلەر 17.77m، ئاياللار 18.15m غا يەتتى.

12 . دىسكا ئېتىش ھەركىتى

بۇ قېدىمقى تەنھەركەت خىلى بولۇپ، قەدىمدىلا مۇسابىقىسى ئېلىپ بېرىلغان. ئۇ چاغدا ياپىلاق تاشنى يۇمىلاق تاش سۇپا ئۈستىدە ئاتاتتى. دىسكا ئېغىرلىقى 1.245 كىلوگىرامدىن5.705 كىلوگىرامغىچە ئىدى. 1896 ـ يىلى بۇ ھازىرقى زامان ئولىمپىك مۇسابىقە تۈرىگە رەسمىي كىرگۈزۈلدى. (شۇ چاغدىكى نەتىجە 29.13m بولۇپ دىسكا ئېغىرلىقى مەلۇم ئەمەس) 1928 ـ يىلى ئاياللارنىڭ دىسكا ئېتىش ھەركىتى مۇسابىقە تۈرىگە قوشۇلۇپ، نەتىجە 39.62 m بولدى. ھازىر ئەرلەر 2 كىلوگىرام، ئاياللار بىر كىلوگىرام ئېغىرلىقتىكى دىسكا ئىشلىتىدۇ.

تېخنىكا ـ ئورنىدا تۇرۇپ ئېتىشتىن، يانچە قەدەم ئېلىپ ئېتىش، يانچە ئايلىنىپ ئېتىشقا تەرەققى قىلدى. 1952 ـ يىلى ئارقىچە ئايلىنىپ ئېتىش بارلىققا كېلىپ 57.04m غا يەتكۈزۈلدى. ھازىر ئەرلەرنىڭ 71.16m ، ئاياللارنىڭ 71.80 m گە يەتتى.

ئېلىمىز 1914 ـ يىلى بۇ ھەركەتنى مۇسابىقە تۈرىگە كىرگۈزدى. ئازاتلىقتىن ئىلگىرى نەتىجە ئەرلەرنىڭ 42.15m ، ئاياللارنىڭ 30.05m ئىدى. ئازاتلىقتىن كېيىن (1954 ـ يىلى) ئەرلەر 42.28m، ئاياللار (1953 ـ يىلى) 36.44 m غا يەتتى. ھازىرقى يۇقۇرى رىكورتى ئەرلەرنىڭ 60m ، ئاياللارنىڭ 61.80 m غا يەتتى.

13 . نەيزە ئېتىش ھەركىتى

نەيزە ئېتىش قېدىمقى تەنھەركەت تۈرى بولۇپ، بۇ تۈر بويىچە قەدىمقى زامان ئولىمپىك مۇسابىقە يىغىنلىرىدا رەسمىي مۇسابىقە ئېلىپ بېرىلغان. ئۇ چاغدىكى نەيزە ئېتىش بىر تال ياغاچنىڭ ئۇچىغا تاش تېڭىپ يىراقتىكى نىشانغا توغرا ئېتىش تەلىۋى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان. مىلادىنىڭ 1886 ـ يىلى ئىسكاندىناۋىيە ئارىلىدىكى دۆلەتلەر نەيزە ئېتىش مۇسابىقىلىرىنى ئېلىپ باردى. شۇ يىلدىكى مۇسابىقىدا شىۋىتسىيە ماھىرى 35.81 مېتىر نەتىجە بىلەن تۇنجى قېتىم ئەرلەر نەيزە ئېتىش رىكورتىنى ياراتتى. 1906 ـ يىلغا كەلگەندە ھازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەركەت يىغىنىنىڭ مۇسابىقە تۈرى قاتارىغا رەسمىي قوشۇلدى. ئاياللارنىڭ نەيزە ئېتىشى 1932 ـ يىلدىكى 10 ـ نۆۋەتلىك ئولىمپىك يىغىنىدا مۇسابىقە تۈرى بولۇپ قوشۇلدى. شۇ قېتىملىق يىغىندا ئامېرىكىلىق ماھىر 43.68 مېتىرغا ئېتىپ دۇنيا چېمپىيونى بولدى.

ھازىر ئەرلەر 800 گىرام، ئاياللار 600 گىرام ئېغىرلىقتىكى ئۆلچەملىك نەيزە ئاتىدۇ. دەۋرنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ نەيزە ئېتىش تېخنىكىسىدا كوپ قېتىم يېڭىلىنىشلار بولدى. مەسىلەن: مۈرە ئاستىدا ئېتىش،مۈرە ئۈستىگە ئېلىپ ئېتىشقا، ئورنىدا تۇرۇپ ئېتىش ياردەمچى يۈگرەپ ئېتىشقا،

AltunOq

قەدىقى تۇتۇش، زامانىۋى تۇتۇشتا، سەكرەپ قەدەم ئېلىش بىلەن ئارقىغا پۇت قايچىلاشتۇرۇش ئالدىچە پۇت قايچىلاشتۇرۇشقا تەرەققىي قىلدى. نەيزە ئېتىش تۈرى بىرىچە نەتىجىمۇ بارغانسېرى ئۆسۈپ باردى. ھازىر ئەرلەر رېكورتى 99.76 مېتىرغا، ئاياللار رېكورتى 74.20 مېتىرغا يەتتى. دۆلىتىمىزنىڭ نەيزە ئېتىش نەتىجىسى ئازادلىقتىن ئىلگىرى تۆۋەن بولۇپ، ئەرلەرنىڭ 53.85 مېتىر، ئاياللارنىڭ 32.29 مېتىر بولغان. دۆلەت قۇرۇلغاندىن بۇيان ئومۇمىي تۈرلەر قاتارىدا بۇ ھەرىكەتتە زور ئۆسۈش بولدى. ھازىر دۆلەت رېكورتى ئەرلەرنىڭ 89.14 مېتىرغا، ئاياللارنىڭ 61 مېتىرغا يەتتى.

14. گىرانات ئېتىش ھەرىكىتى

گىرانات ئېتىش دۆلىتىمىزدە بەدەننى چېنىقتۇرۇش، دۆلەت مۇداپىئەسىگە تەييارلىنىش مەقسىتىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان بىر خىل تەنھەرىكەت شەكلىدۇر. ئۇ، 1953- يىلى مەملىكەت ئىچىدە رەسمىي مۇسابىقە ئېلىپ بېرىلىدىغان ھەرىكەتلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن. ئۇ چاغدىكى دۆلەت رېكورتى ئەرلەرنىڭ 87.36 (700 گىراملىق گىرانات) مېتىر، ئاياللارنىڭ 68.04 (500 گىراملىق گىرانات) مېتىرغا يەتكەن. كېيىنچە مەملىكەتلىك چوڭ كۆلەملىك مۇسابىقە تۈرىدىن ئېلىپ تاشلاندى.

15. زەنجىرلىك توپ ئېتىش ھەرىكىتى

زەنجىرلىك توپ ئېتىش يېنىك ئاتلېتىكا ھەرىكىتى ئىچىدىكى ئىشلەش تېخنىكىسى بىر قەدەر مۇرەككەپ بولغان بىر ھەرىكەت تۈرىدۇر. ئۇ بازغاننى يىراققا ئېتىش مۇسابىقە ئويۇنىدىن بارلىققا كەلگەن. ئوتتۇرا ئەسىردىلا نورۋېگىيىدىكى تۆمۈرچىلەر ۋە كان ئىشچىلىرى ئارىسىدا ياغاچ ساپلىق بازغاننى يىراققا ئېتىپ بەسلىشىش ئىشلىرى بولغان. كېيىنچە نورۋېگىيە بىلەن ئېرلاندىيە ئىشچىلىرى ۋە تاغلىق رايونلاردىكى ئاھالىلار ئارىسىدا بۇ خىل مۇسابىقە داۋاملىق ئېلىپ بېرىلدى.

19- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئەنگلىيە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى بۇ خىل ئويۇننى تۇنجى قېتىم مۇسابىقە تۈرى قاتارىغا قوشتى. بەش قېتىم ئايلىنىپ خالىغان نىشانغا ئېتىش، ئاتقۇچىنىڭ ئالدىنقى پۇتىدىن سايمان چۈشكەن جايغىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆلچەپ نەتىجە چىقىرىش زەنجىرلىك توپ ئېتىش ئۇسۇلى قىلىپ بەلگىلەنگەن. تۇنجى نەتىجىنى ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى 1873- يىلى ياراتقان بولۇپ، 36.56 مېتىرغا ئېرىشىلگەن. كېيىنكى يىلى نەتىجە 42.05 مېتىرغا يەتكەن. ئۇ چاغدىكى سايماننىڭ سېپى ئۇزۇن، توپى قوغۇشۇن ئىدى. شۇندىن ئېتىبارەن توپى يۇمۇلاق، ياغاچ سېپى تۆمۈر زەنجىر قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. توپنىڭ ئېغىرلىقى 7.257 كىلوگىرام قىلىپ بەلگىلەندى.

1887- يىلى زەنجىرلىك توپنىڭ پۈتۈن ئۇزۇنلۇقى 1.22 مېتىر قىلىپ بەلگىلەنگەن ئىدى. ھازىر ئېغىرلىقى 7.260 كىلوگىرام، ئۇزۇنلۇقى 1.21.5—1.1715 غا يەتتى. 1900- يىلى 2- نۆۋەتلىك ئولىمپىك تەنھەرىكەت يىغىنىدا زەنجىرلىك توپ رەسمىي مۇسابىقە تۈرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى ھەم 2.35 مېتىر دىيامېتىرلىق يەلپۈگۈچ شەكىللىك مەيدانغا چۈشۈرۈش بەلگىلەندى. كېيىن سايمان چۈشۈش مەيدانى قايتا-قايتا 60، 45، 40 گىرادۇس قىلىپ بېكىتىلدى. ھازىر 40 گىرادۇس بولۇۋاتىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

زەنجىرلىك توپ ئېتىش تېخنىكىسى ئۈزلۈكسىز ياخشىلىنىپ بارماقتا. ھازىر تۆت ئايلىنىپ ئېتىش بارلىققا كەلدى. ھازىرقى دۇنيا رېكورتى 80 مېتىردىن ئېشىپ كەتتى.

كونا جۇڭگودا ئىنتايىن ئاز ساندىكى كىشىلەر بۇ خىل ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغان. 1910- يىلى 1- نۆۋەتلىك تەنھەرىكەت يىغىنىدا زەنجىرلىك توپ ئېتىش مۇسابىقىسى كىرگۈزۈلگەن. ئۇ ۋاقىتتا ئىشلىتىلگەن توپىنىڭ ئېغىرلىقى 12 باك. نەتىجىسى ئاران 33.64 مېتىر بولغان. توپىنىڭ ئېغىرلىقى ئۆلچەمگە لايىق بولمىغانلىقتىن رەسمىي رېكورت ھېسابلانمىغان. دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىن باشقا تۈرلەر قاتارىدا زەنجىرلىك توپ ئېتىش ھەرىكىتىمۇ راۋاجلاندى. يوقتىن بارلىققا كەلدى. 1954- يىلى 1- قېتىم ئۆتكۈزۈلگەن زەنجىرلىك توپ ئېتىش مۇسابىقىسىدا ياش ماھىرلار 29.92 مېتىرلىق نەتىجە ياراتتى. 1959- يىلى بىر سەكرەپ 57.42 مېتىرغا ئۆستى. ھازىرقى دۆلەت رېكورتى 70 مېتىرغا يېقىنلاشتى.

16. ئومۇمىي ماھارەتلىك ھەرىكەت

ئومۇمىي ماھارەتلىك ھەرىكەت — يۈگرەش، سەكرەش، ئېتىش ھەرىكەت تۈرلىرىدىن تەركىب تاپقان بىر گۇرۇپپا ھەرىكەتتۇر.

قەدىمقى ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقە يىغىنلىرىدا ئەرلەرنىڭ بەش خىل ماھارەتلىك ھەرىكىتى بويىچە مۇسابىقە ئېلىپ بېرىلغان. ئۇ يۈگرەش (192.77مېتىر). سەكرەش، نەيزە ئېتىش، دىسكا ئېتىش ۋە چېلىشىش قاتارلىق ھەرىكەتلەردىن تەركىب تاپقان. ئۇ ۋاقىتتىكى مۇسابىقە ئۇسۇلى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، كىم كۆپ ھەرىكەتتە ئۇتۇۋالسا شۇ چېمپىيون بولغان. ئۇ چاغدىكى بەش خىل ھەرىكەت چېمپىيونلىرى ئىززەت-ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان. 1904- يىلى 3- نۆۋەتلىك ھازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت يىغىنىدا 10 خىل ھەرىكەت مۇسابىقىسى ئېلىپ بېرىلدى. مۇسابىقە، چۆيۈن توپ، ئېگىز سەكرەش، 880 مېڭىش، زەنجىرلىك توپ ئېتىش، ياغاچ تايىنىپ ئېگىزگە سەكرەش، 120 مېڭىش، ئېغىر توپ (56 باك) ئېتىش، يىراققا سەكرەش، بىر ئىنگلىز مىللىق يۈگۈرۈش بويىچە تەشكىللەنگەن. مۇسابىقە بىر كۈن داۋام قىلغان.

1912- يىلدىكى 5- نۆۋەتلىك ئولىمپىك تەنھەرىكەت يىغىنىدا ھازىرقى بەش خىل، 10 خىل ھەرىكەت مەزمۇنى بېكىتىلدى. شۇ قېتىمدا 5 خىل، 10 خىل دۇنيا چېمپىيونلۇقىنى ئامېرىكىلىق ھىندىئان مىللىتىدىن بولغان ماھىرلار قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ لېكىن ئامېرىكا ئىرقچىلىرى ئۇلارنىڭ چېمپىيونلۇقىنى بىكار قىلىپ (مۇكاپاتىنى بەرمىگەن). مۇسابىقىدە 2- بولغان ئاق تەنلىكلەرگە تارتىپ ئېلىپ بەرگەن. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، 5 خىل ھەرىكەتمۇ ئەمەلدىن قالغان. ئاياللارنىڭ 5 خىل ھەرىكىتى 1934- يىلى باشلاندى. بىر قانچە قېتىم ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلدى. 1964- يىلى 18- قېتىملىق ئولىمپىك تەنھەرىكەت يىغىنىدا ئاياللارنىڭ ھازىرقى 5 خىل ماھارەتلىك ھەرىكىتى مۇسابىقە قىلىندى. ئارىدا بىر-ئىككى قېتىم ئۆزگەرتىلىپ 1981- يىلى خەلقارا يېنىك ئاتلېتىكا بىرلەشمىسى ئاياللارنىڭ ھازىرقى 7 خىل ماھارەتلىك ھەرىكىتىنى تەستىقلاپ ئېلان قىلدى. ئۇ 100 مېتىر، چۆيۈن توپ ئېتىش، ئېگىزگە سەكرەش (200 مېتىر)، يىراققا سەكرەش، نەيزە ئېتىش، 800 مېتىر يۈگرەش قاتارلىقلاردىن تەشكىل تاپقان. ھازىر دۇنيا رېكورتى ئەرلەر

10 خىلنىڭ 8744 نومۇر؛ ئاياللار 7 خىل ماھارەتلىك ھەركەت رېكورتى بولسا 7726 نومۇرغا يەتتى.

كونا جۇڭگونىڭ ئومۇمى ماھارەتلىك ھەركەت تەنتەربىيىسى باشقا ھەركەتلەرگە ئوخشاشلا بەكمۇ تۆۋەن بولۇپ، كونا نومۇر ھېساپلاش ئۇسۇلى بويىچە ئەرلەر 10 خىلى 5326 نومۇر، ئاياللار 5 خىلى ئاران 2760 نومۇر بولغان. ئازاتلىقتىن كېيىن خەلقىمىزنىڭ ئەتراپلىق بەدەن چېنىقتۇرۇش قىزغىنلىقىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ھەركەت تەنتەربىيىسىدىمۇ زور يۈكسىلىش بولدى. ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ 3 خىل، 5 خىل ھەركىتى تەسىس قىلىندى. ھازىر ئەرلەر 10 خىلى رېكورتى 7554 نومۇرغا، ئاياللارنىڭ 7 خىل ھەركەت رېكورتى 5666 گە يەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئومۇمى ماھارەتلىك ھەركەتنى ئۆگىنىدىغان ۋە مەشىق قىلىدىغانلارنىڭ سانىمۇ بارغانسېرى كۆپەيمەكتە.

www.uyghurkitap.com

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى

ئىلمىي ژورنىلى

1984 ـ يىل 3 ـ سان

(ئومۇمىي 15 ـ سان)

喀什师院学报（维文版）

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژورنىلى

تەھرىر ھەيئىتى تەرىپىدىن تۈزۈلدى

«قەشقەر گېزىتى» باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

تىراژى: — 1500